

VALÓSÁGHAJLÍTÁS

Tudomány, művészet, média

9 786158 214018 >

Esszencia-kötetek XVIII.

VALÓSÁGHAJLÍTÁS

Tudomány, művészet, média

Szerkesztette: Balázs Géza és Nagy Dániel

Bolyai Műhely Alapítvány, Budapest, 2023.

Készült a Bolyai Önképző Műhely oktatási-kutatási programja keretében.

A kötet megjelenését támogatta:

Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága (MNYKNT)

Magyar Tudományos Akadémia (MTA)

Magyar Tehetségsegítő Szervezetek Szövetsége (Matehetsz)

Magyar Szemiotikai Társaság

Nemzeti Kulturális Alap (NKA)

Petőfi Kulturális Ügynökség Kazinczy Műhely

Szerkesztette: **Balázs Géza – Nagy Dániel**

Tördelőszerkesztő: **Fancsek Krisztina**

Az első borítón látható képek (koncepció: Takács Róbert)

Tihanyi látvány Zamárdi felől (Takács Róbert felvétele, felül bal oldalt)

Bereczki Kata: Strandon (fölül jobb oldalt)

B. Preszecsán Hajnalka: Tihany (alul bal oldalt)

Farkas Benjamin: Tihany. Éjjel a Balaton (alul jobb oldalt)

A hátsó borítón látható képek:

A Valóságajlítás konferencia előadói (koncepció: Szeberényi Ferenc)

Az alapítvány kuratóriuma:

Gózon Ákos (elnök), **dr. Balázs Géza** (társelnök), **dr. Aczél Petra**,

Bakos Edit, **Benyhe István**, **dr. Friedler Ferenc**,

dr. Horváth Péter Iván, **dr. Pölcz Ádám**

Felügyelőbizottság:

dr. Aratóné dr. Nagy Ágnes (elnök), **dr. Pataki Gergely**, **dr. Szayly József**

Ügyvezető:

dr. Balázs Géza

ISBN 978-615-82140-1-8

ISSN 1788-2818

© Bolyai Műhely Alapítvány, szerkesztők, szerzők

Kiadja: Bolyai Műhely Alapítvány

a Magyar Tehetségsegítő Szervezetek Szövetségének tagja

Felelős kiadó: Gózon Ákos elnök

Cím: 1148 Budapest, Örs vezér tér 11. fszt. 1.

Telefon: +36 (30) 318-9666

E-mail-cím: info@bom.hu, asszonyi.krisztina@bom.hu

Honlap: www.bolyaimuhely.hu

Tartalomjegyzék

GÓZON ÁKOS

A Valóságajlítás-konferencia köszöntése 5

FILEP TAMÁS

Nem értjük elég mélyen, ha nem tudjuk magyarul elmagyarázni.

A bolyais Gyalogút-konferenciák története 7

KORZENSZKY RICHÁRD

A túlsó part 9

TUDOMÁNY, EGYETEM

VÁRADY TIBOR jogászprofesszort kérdezi Balázs Géza:

„Te idézel engem, én idézlek téged” 15

BALÁZS GÉZA

Tudománymívelés és tudományímélés 23

RÁCZ MÁRK

Ideológiai valóságajlítás az 1989 előtti marxizmus-leninizmus

oktatásban 35

LÉLEKTAN

VIKÁR MÍRA

Valóságajlítás mint énvédelem 53

MŰVÉSZET

KOVÁCS KRISTÓF (SAJNOS GERGELY)

Reprezentáció a televízió készülékén keresztül / Szomszédok 67

ICSA VIVIEN

Alternatív valóságok vizualizációs lehetőségei a tervezőgrafikában 71

VÁRHELYI CSILLA

Az urbánus ember valóságbuborékjának kipukkanása.

Gondolatok Bukta Imre: Műveljük kertjeinket! című kiállításáról 79

SKROBÁK ESZTER

Megtévesztés az operában 89

NÉPRAJZ, TÖRTÉNELEM

JUHÁSZ ZOLTÁN ANDRÁS

A romantikus parasztságábrázolás mint valósághajlítás.

A héregi kincsmondák 101

GÁL ADÉL

Szokásbemutatás vagy okkultizmus? Egy Luca-nap átértelmeződése 111

NAGY DÁNIEL

Valóság – hajlítás – fikció. Szempontok az alternatív

történelmi narratívák elemzéséhez 121

ZMÁK TAMÁS TIBOR

Ámitás és valóság, valóság és ámitás – Szabadkőművesség

és az 1918–1919-es forradalmi kormányok 135

FAKE NEWS

PAÁR ÁDÁM

Valósághajlítás amerikai módra – a fake news nagymestere:

William R. Hearst 153

BALÁZS EMŐKE

Valósághajlítás a Shark Motion árnyékában 163

BADAR IVETT

Kilenc/tizenegy, avagy a valósághajlítás mesterfoka 169

OLÁH KAROLA

A világ legjobb mesterlövészének sikere és halála Ukrajnában 177

PÁPAI ERIKA

Félrevezető hírutáncok 181

PAP NÓRA

„200 év után végre fényderült rá: így halt meg Petőfi Sándor”

– avagy a valósághajlítás 185

Szerzőink 191

A Bolyai Önképző Műhely eddig megjelent kötetei 193

GÓZON ÁKOS

A Valósághajlítás-konferencia köszöntése

„Győzz meg, hogy ami látszik, az való...” – írta Arany János Vojtina ars poeticája című költeményében – nem kevés éllel, keserúséggel és kritikával, amikor úgy látta, hogy milyen sokszor, s milyen távol került egymástól a maga korában a reális és annak ábrázolása.

Vajon mit mondana ma Arany, ha a mai nyilvánosságban körülnézne?

Álhír, fake news, részinformáció, manipuláció, elhallgatás, tényellenőrzés – ezek a fogalmak a XXI. századra a mindennapjaink részévé váltak. S nemcsak a hagyományos nyilvánosság, a média, a sajtó szintjén, hanem a közösségi médiában, s a szűkebb körök kommunikációjában, szellemi találkozásai alkalmával is.

Ma már nem elegendő csak azt vizsgálni, hogy mi az igazság, melyek a tények, s hol kezdődik azok elferdítése, a valóság hajlítása. Legalább ilyen fontos szemügyre venni a torzítás mögötti szándékokat, eredőket, motivációkat.

Vagy éppen azt a kérdést feltenni, hogy: ki legyen a tények ellenőre? Egy közéleti szereplő például, aki a híreknek nap mint nap szereplője, tehát érintett és érdekelt a híradásokban, vajon véleményt alkothat-e egy hír igazságtartalmáról? Kimondhatja-e, s ha igen, milyen esetben, hogy valami álhír? Vagy részt vehet-e a tényellenőrzésben olyan személy, aki maga is tartalomelőállító, s így a konkurencijáról – üzleti vagy ideológiai ellenfeléről – mond adott esetben ítéletet?

Ha a média világtól távolabbra tekintünk: egy tudományos vitában hol húzódik a határ? Mikor ütköznek még eltérő tudományos nézetek, s honnan től mondhatjuk egy véleményre, hogy az már áltudományos? S ez esetben is: ki legyen a döntőbíró?

De még további megközelítési lehetőség merül fel, ha ismét Arany Jánost hívjuk segítségül: „Nem a való hát: annak égi mássa / Lesz, amitől függ az ének varázsa” – vagyis adódik az a kérdés is, hogy a valósághajlítás vajon mindenkor csak negatív előjelű tényátalakítás lehet? Mi a helyzet akkor, ha a torzítás egy idealizálás irányába mutat?

Ha pedig az elméletalkotás oldaláról tekintjük a kérdést: lehet-e, kell-e általános definíciót alkotni az álhírről, áltudományról, eltorzított valóságról?

Vagy egyszerűbb és célravezetőbb megannyi konkrét példával és esettanulmánnyal körülbástyázni e fogalmakat?

Az itt általam felvetett kérdések csak töredékét fedik le mindannak, amivel egy ilyen izgalmas és aktuális témájú konferencia foglalkozhat, foglalkoznia kell.

Jó tanácskozást kívánok ehhez minden résztvevőnek!

FILEP TAMÁS

Nem értjük elég mélyen, ha nem tudjuk magyarul elmagyarázni.

A bolyais Gyalogút-konferenciák története

A Bolyai Műhely immáron 8. alkalommal meghirdetett konferenciája a Gyalogút konferencia, amelynek ötletadójaként a rendezvény elindulásának történetet szeretném röviden ismertetni.

A BSc-képzésem alatt, kutató-hallgató ösztöndíjas koromban az MTA Atommagkutató Intézete úgynevezett gyalogos szemináriumokat szervezett az intézeti profilba illeszkedő kutatási területeken. Az elnevezés onnan ered, hogy a rendezvény mindenkinek, akár az utcáról éppen arra sétáló gyalogos számára is nyitott volt. Az előadásnak közérthetőnek kellett lenni annak érdekében, hogy a témában mély ismeretekkel nem, viszont megfelelő műveltséggel, érdeklődéssel rendelkező ember számára is hasznos, érdekes legyen. Néhány előadascím szemléltetésképpen, hogy viszonylag összetett témákról is lehet közérthetően, ugyanakkor tudományos igényességgel beszélni: Atommagok rezgése és forgása: fázis átmenetek véges rendszerekben, Kinematikai szimmetriasértés: Túl a kvantumleíráson, Mese a Higgs-bozonról, Létezik-e sötét anyag, illetve sötét energia. A tudományos előadások során sok esetben előfordul, hogy az angol cikkekből átvett szakszavak túlzó (indokolatlan?) használata jelentősen rontja a közérthetőséget. Az intézetben folytatott kutatómunka során az alábbi iránymutatást kaptam: nem értjük elég mélyen azt a tudományos fogalmat, összefüggést, amelyet csak angolul tudunk kifejezni, és nem tudunk rendesen magyarul elmagyarázni.

A rendezvény ötletét először egy karácsonyi vacsora során vettem fel Balázs Géza tanár úrnak, aki a nyelvstratégiába, illetve a Bolyai küldetésébe illőnek ítélte és rögtön támogatta a konferencia elindítását. A konferencia elindításának a célja az volt, hogy mélyebben megismerjük egymás kutatási, érdeklődési területét, amire a foglalkozások közötti szünetekben nem feltétlenül került sor, illetve nem ilyen mélységben, mivel inkább a frissen megszerzett közös élmények (film, könyv) volt a beszélgetések kiindulópontja. A bolyais hallgatók körében már akkor is több tudományterület képviselte magát, ezért adódott az ötlet, hogy a konferencia során az eredményeket úgy

mutassuk be, hogy kellő intelligenciával rendelkező külső szemlélő számára is befogadható legyen.

Nagy örömet jelent számomra, hogy a rendezvény szépen kinőtte a korábbi kereteket, formátumot és mára, a 8. alkalom kétnapos, tematikus rendezvényé vált. Különösen tetszik, hogy a tematikussá válását követően is színes maradt, ugyanazt a problémakört, más-más szempontból, tudományterületből megvilágítva igyekszik bemutatni, és lehetőséget ad diskurzus kialakítására. Talán ez lehet egy különböző tudományterületről érkező értelmiségi közösség célja: más-más nézőpontból közösen értelmezni, elemezni egy-egy problémát, tágabban: a világot.

KORZENSZKY RICHÁRD

A túlsó part

*Az 1. zamárdi szabadegyetem, 2022. szeptember 23–25. margójára
(naplójegyzetek, reflexiók)*

Még délelőtt felteszek az internetre négy fényképet: kettő Zamárdiból mutatja Tihanyt, kettő Tihanyból a zamárdi templomot. Kérdésem: melyik a túlsó part? (Korzenszky Richárd)

„Az innensővel szembeni”
(Czuczor Sándor)

„Igazad van, egyetértek. Ha merek itt lenni – az innensőn –, akkor lesz számomra valóság, a túlsó part. Ahová mindannyiunknak majd át kell mennünk.”
(KR)

S ez lett fontos az Istenek előtt.
Áldottak voltak a titkos erők,
melyek a túlsó partra vittek át,
ahol a lélek elejti magát,
ahol gyógyul a fájó akarat,
ahol bilincsét oldja a tudat,
ahol levedli magányát az Egy,
ahol a Sokba az ember hazamegy,
ahol félelem és vágy megszűnik,
ahol az ész nem érzi szárnyait,
ahol a cél leteszi fegyverét,
ahol tárgyitalan merengés a lét,
ahol úgy ringunk, mint tücsökzenén,
ahol már puszta közeg az egyén,
ahol én jártam: minden pillanat,
ami csak rávesz, hogy felejtsd magad:
ami, álmodva, a vég gyönyöre,
s ha ébredsz, a költészet kezdete.

(Szabó Lőrinc: A túlsó part – Kovács Krisztina bejegyzése)

A túlpart csak vizeken túli bánat, / mely zátonyra vitorlát ösztökél.
(Halmai Tamás verse)

A túlsó part lehet konkrét, ahová azért kell eljutni, mert földi célunk van: megélhetés, menekülés, boldogság. A túlsó part lehet elvont, ami kiszámíthatatlan, amit tudatunk föl nem érhet, s amelyet emberi fantáziánk formáz meg. És az ember csodája, titka, hogy a konkrétba belelátja az elvontat. Hogy gondolatait átviheti. Ez a nyelvnek és a művészeteknek az alapja, ettől vagyunk emberek. Zamárdiból Tihanyba, Tihanyból Zamárdiba. A jelenből a jelenbe,

de egyúttal a múltba és a jövőbe, és viszont. Elérhető és el nem érhető kapcsolatokba, összefüggésekbe. Létünk titka: a túlsó part.

(Balázs Géza)

Hogy mi a valóság? Előfordul, hogy valaki szentül meg van győződve valamiről, amit ő maga igaznak gondol, a valósághoz még sincs sok köze. Ennek ellenére képes állításpontjára rábeszélni más embereket, az érintettek pedig elkezdik valóságként értelmezni a valótlan. Aki viszont tényleg tudományos érvekkel, kutatásokkal be tudja bizonyítani igazát, azt megbélyegzik anélkül, hogy utánajárnának annak, amit vall, miközben lehet, hogy ha megtennék, ők is megtapasztalnák az illető élményeit, s rájönnek arra, hogy amit felfedezett, az valóban úgy van. Emiatt személy szerint azt gondolom, hogy a valóság reális megítéléséhez egyrésztől szükség van tapasztalatok szerzésére, másrésztől fontos a világ dolgainak lehető legtöbb perspektívából való megismerése, s azon dolgok kiemelése, melyek nagy valószínűséggel a leg-hitelesebbek. Ugyanakkor ott van a nézőpont kérdése, melyre Korzenszky Richárd atya – a tihanyi apátság emeritus perjele – hívta fel a figyelmem. Előadásában többek között rávilágított arra, hogy míg a Balaton déli részén fekvő Zamárdihoz képest Tihany jelenti a túlsó partot, addig a tihanyiak Zamárdira tekintenek túlsó oldalként. S mégis mindkét település lakóinak igaza van.

Mi tehát a valóság? Amit a múltban valaki valóként élt meg, arra mi is tekinthetünk akként? Mi a helyzet akkor, ha igazából meg sem történt? Tétélezük fel, hiszünk a forrásanyagnak, ami rendelkezésünkre áll, ekkor azonban jön az újabb kérdés: honnan tudjuk, hogy az hiteles? Úgy gondolom, az ezt megelőző mondatban már benne volt a kulcs szó: hiszünk. Sajátos következtetesként: amit elhiszünk, az jelenti számunkra a valóságot.

(Horhi Márta Dóra)

Bolyai-műhely – szabadegyetem Zamárdiban – tartja ezen a hétvégén a találkozóját. [...] kis keresés után megtalálom a szállodát, amelynek tetőterében van a konferencia. Két érdekes előadást meghallgatok, hogy ráérezzek az összejövétel légkörére. Majd én következem, egy egész órát kapok. Mi a valóság? Tér és idő... Milyen dimenziók szorításában élünk? Mi az, hogy „nem szükségképpen” a létezésem? Hol van a muzsika? Hol van az irodalom? Nagy figyelemmel hallgatnak, szívesen, felszabadultan beszélek. Van mit továbbgondolni.

Utána kiballagunk a vízpartra. Alkonyodik. Amott egy horgásztégen kacsák és egy nagyobb fehér madár. Kócsag? Nem, valamilyen gém. Próbálok megközelíteni, hogy fotót készítek. A másik irányban van Tihany, a vízen

nagy csapat hattyú. Amikor a kompra várok, a nap már rég lement, de a Hegyestű mögött sejtelmes, vörös fények vannak. Látni kell. Rá kell csodálkoznunk. (Erről is beszéltem: sok mindennek a *hogyan*-ját fel tudjuk fejteni. De a *miért* – a végső miért titokban marad. Kell, hogy megmaradjon bennünk a csodálkozás képessége.)

(Részlet Korzenszky Richárd: Naplójegyzetek című írásából,
Tihanyi kalendárium 2023. Tihanyi Bencés Apátság, 2022: 201–202.)

TUDOMÁNY, EGYETEM

Várady Tibor jogászprofesszort kérdezi Balázs Géza „Te idézel engem, én idézlek téged”

Várady Tibor (sz. Nagybecskerek, 1939) vajdasági magyar származású jogtudós, jogász és író. Az újvidéki *Új Symposion* avantgárd folyóirat egyik alapítója és szerkesztője. A jogtudományok doktora címet a Harvardon szerezte. Vendégtanára volt a Cornell és a Berkeley Egyetemnek, kinevezett tanár az atlantai Emory Egyetemen. 1992 júliusától fél éven át Jugoszlávia igazságügyi minisztere Milan Panić rövid életű kormányában. Az atlantai Emory Egyetem és a Közép-európai Egyetem professor emeritusa. A szerbiai Magyar Nemzeti Tanács megalakulása után több mint tíz éven át a nyelvhasználati bizottság elnökeként tevékenykedett. Részletek következnek a *Magyar Nyelvőr* 2022/3. számában megjelent nagyobb interjúból.

Nemrég jelent meg egy tanulmányod a Magyar Tudományban (Várady 2022a, 2022b), amelyben a tudománymetria ellentmondásosságaira hívod fel a figyelmet.

Az egérszürke szoba titka című könyvem az arra való rádöbbenés ihlette, hogy képletek helyettesítik a gondolkodást és a valóságot is. Tulajdonképpen ilyesmit látok a tudománymetriával kapcsolatban is. Érzek mögötte egy logikus ihletést: az objektivitás felé fordulást. Nagyon sok értékelési hiba kötődik szubjektivitáshoz, van értelme objektivitásra támaszkodni. A probléma akkor alakul, amikor objektív mércék felé indulva útközben egy mérhetőségbe vetett hitet, illetve vallást is befogadunk. 2011 februárjában Atlantában a kari tanácsteremben olvastam a New York Timest, és onnan lejegyeztem, hogy egy kutatás szerint a demokrácia szintje Tuniszban 2,8, Egyiptomban 3,1, Algériában 3,4, Líbiában 1,9, Bahreinben 3,5. Nem azzal van baj, hogy a különböző országokban értékelni próbálják a demokráciát. Ilyen kutatások rálátást hozhatnak a problémákra. De ez a rálátás csak akkor lehet valóság-látás, ha nemcsak a számeredményre, hanem a mérés módozataira is odafigyelünk – és kételyt sem zárunk ki. Egy gimnáziumi osztálytársam egyszer közölte, hogy azon gondolkodik, kik a legjobb barátai. Ebben egy érdekes témát láttunk. De ha az osztálytárs azt közölte volna, hogy Tivadar barátsága 2,8 pontértékű, Ernőé 3,1, Aladáré 3,4, Lajosé 1,9, Béláé 3,5 – akkor ezen csak mulattunk volna. Mint ahogy mulattunk egy becskereki szerb nótán, melynek kezdősorai szerint: „Halad Mici a falun keresztül / Hatvan százalék-

ban kedvetlenül.” Aztán később szembesültem azzal, hogy a PISA (*Program for International Student Assessment*) tesztek az oktatók lelkeségét is mérik. Csaknem száz országban. A lelkeség (entuziazmus) mérése is pontos számadatokat eredményez. A napi sajtóba is bekerülnek az eredmények, és a számadatokhoz büszkeségek, szégyenkezések és politikai csörték is kötődnek. Azt is látom, hogy érdekes módon nem igazán vetődik fel a kérdés, hogy hogyan mérik mindezt. (Ez nem titok, de valahogy kimarad az érdeklődésből.) Azt a mosolyt sem érzem, melyet Mici hatvanszázalékos kedvetlensége nyomán megosztottunk. Pedig ha most gondolkodni kezdek, Mici lelkeségét talán könnyebben lehetett volna mérni. Mert a dal egy nyári délutáni hangulatra vonatkozott. A PISA-adatok sokkal nagyobb időszakra vonatkoznak, ezalatt változik az oktatók hangulata, a felmérés pedig nem ismétlődik meg minden délután vagy délelőtt. Emellett Mici hangulata egy bánáti falusi lány hangulata volt. A PISA körülbelül száz országban mér lelkeséget, ezekben nagyon sok a különböző hangulatképlet és hangulatkifejezés, ezt roppant nehéz ugyanazon a skálán mérni. Nem a PISA-tesztekkel és hasonló felmérésekkel van bajom, hanem inkább azzal, hogy a számeredményeket befogadva megfigyelünk a mérhetőség akadályairól és korlátairól. Emellett a számok követése visszaszoríthatja a tényleges érdeklődést.

Mennyiben teszi lehetővé a merev tudománymetria a tudomány szabadságát, a valódi, szabad tudományos érdeklődést?

Míg választ keresek, hozzáteszem, hogy a mérhetőségbe vetett hit kiterjed a tudósok értékének mérésére is. Egy egyetemi tanár vagy akadémikus megválasztásánál, egy tudományos projektum résztvevőinek értékelésénél a döntés egyre inkább azon alapul, hogy milyen rangsorolású folyóiratban közöltek írásokat a jelöltek, és hányszor idézték őket. Ezek nem értelmetlen mutatók. De nem is helyettesíthetik a publikációk elolvasását. Persze objektívabbnak tűnik, ha egy tanulmányt aszerint értékelünk, hogy milyen rangsorolású folyóiratban közölték, és hányszor idézték, mintha arra támaszkodunk, hogy magunk mit látunk a tanulmányban. De közben elkerülheti a figyelmünket, hogy az objektív számok mögött is lehetnek nagyon különböző indítékok és magatartások. Egy cikket rendszerint azért idéznek, mert valami érdekeset és értékeset látnak benne. De persze van olyan is, hogy valaki azért hivatkozik egy cikkre, mert el akarja mondani, hogy hülyeséget írt a szerző. Ez is eggyel több hivatkozás, mely növeli a szerző értékét a számok világában. Aztán nem ritka az illendőséget követő idézés. Van, akit szokás és illik idézni akkor is, ha nem olvastuk el az írását. És aztán az emberek gyakran alkalmazkodnak

is a felmérési módszerekhez, hogy minél jobb értékeléshez jussanak. Megjelent közöttünk a „te idézel engem – én idézlek téged” taktika is. Itt van az is, hogy ha egy frissen megjelentetett kitűnő írás van a bírálók előtt, nem lehet idézésekre támaszkodni. Ilyenkor még nagyobb veszélyt (és igazságtalanságot) eredményez, ha a minőség mutatói szerint és nem maga a tanulmány alapján születik értékelés. Ezzel tulajdonképpen a tanulmány létezését is elhalasztjuk. A folyóiratok rangsorolása nem helyettesíthet valódi érdeklődést.

A mércék és értékelési módok magatartásokat is ihletnek és irányítanak. A *Magyar Tudományban* közölt írásomban kitérek arra is, hogy milyen magatartásokat (és kijátszásokat) ihlet Amerikában az egyetemek rangsorolása, és hogy a büntetőjogban igazságkereséstől való elfordulást (vagy részleges elfordulást) is eredményezhet a statisztikai mutatók követésének ingere. A gondolkodásszabadságnak nem csak politikai korlátai alakulnak. Legyenek fontosak a szám adatok – de ne álljunk itt meg, ne laposodjon ideológiává vagy „pártvonallá” a számok megbecsülése!

Minden nyelvnek joga van saját szintérré

A tudománymetria „lehetetlensége” vagy inkább „korlátozottsága” a jogi terület mellett ugye más humán tudományokra is igaz lehet: például a művelődéstörténetre, irodalomra, nyelvészetre? Nem kellene valahogy másként mérni az ún. „nemzeti” tudományokat?

Azt hiszem, hogy ami előttünk van, leginkább általános probléma. A divat iramával is taszított magatartásformák kiterjednek gyakorlatilag minden tudományterületre és minden országra is. Az utóbbi években e-maileket kaptam Amerikából, Horvátországból, Koreából, amelyekben volt diákjaim büszkén közlik, hogy M21 vagy Q2 rangsorolású folyóiratban sikerült megjelentetniük egy cikket. Azt nem tették hozzá, hogy miről szól az írásuk. Amikor az értékelés (és a büszkeség is) egyre inkább számokhoz kötődik, közelít a veszély, hogy az érdeklődés is a számok valóságához kapcsolódjon – és eltávolodjon maguktól a gondolatoktól. Ami a beszélgetés tárgya – és az emlékezés tárgya – az egyre inkább a megjelenési hely rangsorolása, az idézetek száma, és nem az, hogy mi lett megírva egy tudományos munkában. Egy sikerképlet marad meg, és nem az, hogy mi sikerült.

Ezek a jelenségek és magatartásformák kiterjednek minden területre. Vannak azonban számbeli mutatók, melyek különösen érzékenyen érintenek kisebb nyelveket. Az értékelésnek fontos elemévé válik a nemzetközi idézettség, és ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy minél több tanulmányt kell angolul

közölni – mert messzemenően az angol a legolvasottabb nyelv, tehát idézésre is ez adja a legtöbb alkalmat. Persze nem azt akarom mondani, hogy helytelen angolul közölni, vagy hogy helytelen ezt megbecsülni. A verseny is nagyobb, ha angol nyelvű folyóiratról van szó, nyomatékosabb az értékjelzés, ha egy ismert angol nyelvű folyóirat fogadott el kéziratot. De ebből még nem következik, hogy nem lehet kiváló egy magyar, szerb, vagy mondjuk dán vagy észt nyelven közölt szakcikk. Szóval van értelme, hogy értékmutató legyen az angol (vagy mondjuk a francia vagy a német) nyelven való megjelenés, de nem szabadna, hogy háttérbe szorítsa a tartalomra összpontosító figyelmet és értékelést. Itt van az a tény is, hogy minden nyelvnek joga kell, hogy legyen és maradjon egy saját szintérré, tudományos szintérré is.

Gondolatok Várady Tibornak a *Magyar Tudomány* 2022/7. számában megjelent írásából (Egy 15,63 pontértékű társadalomtudós? Jegyzetek a mérhetőség-ről).*

Az utóbbi néhány évtizedben tanúi lettünk egy fontos mércemódosulásnak a társadalomtudományok területén. A kutatások egyre inkább olyan eredmények felé tartanak, amelyek mérhetőek, és számokban is ki lehet őket fejezni. Ez a hozzáállás domináns szerepet kap a társadalomtudományok felbecsülésénél is.

(S)zembesülnünk kell azzal a dilemmával, hogy valóban mérhető-e minden, amit mérünk. Felvetődik az is, hogy valóban egy objektív világba lépünk-e be (vagy inkább egy képzeletvilágba), ha oda jutunk, hogy Béla tudósértéke 15,63, tehát ő nagyobb tudós, mint Géza, akinél csak 14,28-at mértek. Elemzést érdemel továbbá, hogy az elfogadott objektív mércék valójában milyen magatartást ösztönöznek...

Több tudományos kutató vetette már fel a kérdést, hogy valóban mérhető-e minden, amit mérnek, és számokban fejeznek ki. A *Trust in Numbers* (Bizalom a számokban) című ismert monográfiáját Theodore Porter a következő mondatokkal kezdi: „Kevés szó ébreszt annyi szenvedélyt, mint az »objektivitás«. Ennek a jelenléte kétségtelenül feltétele az alapvető igazságosságnak, becsületes kormányzásnak, és valódi tudásnak. De túlzott jelenléte összezúz egyéneket, lealacsonyít kisebbségi kultúrákat, leértékeli a művészi kreativitást, és diszkreditálja a valós demokratikus és politikai részvételt.”

---

* Forrás: https://mersz.hu/hivatkozas/matud202207_f76895#matud202207_f76895

Porter hangsúlyozza azt is, hogy a kvantifikáció vonzó a bürokraták számára, mert biztosítja a tisztesség és semlegesség látszatát. Hozzáteszi, hogy az objektivitást mint a személytelenség mutatóját, gyakran egybeolvasztják az objektivitással, mint az igazság mutatójával.

Egy másik amerikai szerző (Kurt Danziger) is szoros kapcsolatot lát a bürokrácia és a kvantifikáció között. Rámutat, hogy a számokra és statisztikára való támaszkodás „kulturálisan elfogadható ok arra, hogy egyéneket úgy osztályozzanak, ahogy az megfelel a bürokráciának”. Kevesebb és kényelmesebb munkát igényel, ha számok szerint sorolunk be embereket.

Csaba László, Szentes Tamás és Zalai Ernő akadémikusok szerint a tudományos teljesítmények értékelésénél: „újabbán világszerte eltolódás tapasztalható a mennyiségi szemlélet irányában”. [...] Ez ihlette az utóbbi időben népszerű angol (pontosabban inkább amerikai) *publish or perish* (publikálj vagy pusztulj) szólást. Számít, hogy milyen besorolású kiadványban (mondjuk a Web of Science szerinti M-21, M-23, M-24 vagy M-51, illetve a Scopus szerinti Q1, Q2 vagy Q3 folyóiratban) közölt valaki írást, és számít, hogy hol és hányszor idézték. Ezek persze nem értelmetlen mércék, és természetes, hogy helyet kapnak az értékelésnél. A kérdés az, hogy csak biztonságot vagy kockázatokat is hoznak-e.

A h-index (Hirsch-index) honlapján olvasom például, hogy hogyan alakul a h-index szerinti osztályozás: ha egy kutató nyolc munkája közül az egyik idézettségi száma 33, a következőké pedig 30, 20, 15, 7, 6, 5, illetve 4, akkor az illető személy Hirsch-indexe hatos. Ezt persze nem tudom úgy vitatni, hogy mondjuk felvetem, hogy a harmadik idézettségi szám el kellene, hogy érje a 25-öt. De arról mégis gondolkodni kellene, hogy mekkora szerepet kapjanak az ilyen mutatók, tudományos munkák és tudósok megítélésénél. A számok leegyszerűsítik a dolgokat. De ezen a ponton figyelembe kellene venni egy Einstein-gondolatot is. E szerint: „Mindent annyira egyszerűvé kell tenni, amennyire csak lehet, de ennél nem egyszerűbbé.”

Vannak nem állami rangsorolások is, jelesül a Web of Science, Scopus vagy a Google Scholar rangsorolásai. Vajon ezek teljesen mentesek minden személyes befolyástól?

Csaba László és szerzőtársai rámutatnak, hogy rangos folyóiratokban, „...a lektorok többnyire a folyóirat szerkesztőségének álláspontjához, illetve elvárásához igazodva írják meg véleményüket, és utasítják el az olyan írásokat, amelyek nem igazodnak a »főáramlat« által képviselt felfogáshoz, illetve divathullámhoz”.

Elképzeltető mondjuk az is, hogy egy kitűnő tudós valamilyen fontos munkáját nem egy magasan rangsorolt folyóiratnak adja, hanem egy olyan folyóiratnak, mely iránt lojalitást érez. (Teszem fel az egyetem folyóiratá-

nak, melyen tanít, vagy egy folyóiratnak, melyet az az egyetem ad ki, melyen tanulmányait végezte.) Egy ilyen döntésből nem következhet, hogy alacsonyabb minőségű a közölt tanulmány. Aztán vannak tanulmányok, melyek rangsorolásokon kívül eső tanulmánykötetekben jelennek meg (például egy Liber Amicorumban). Csaba László és szerzőtársai rámutatnak arra is, hogy (a könyvekhez viszonyítva) a folyóiratok és a folyóiratokban megjelenő hivatkozások túlértékelésének vagyunk tanúi.

Az idézettség kétségtelenül logikus mutató. [...] A hivatkozások és idézések száma olyan mérce, melynek nincsen kötődése a hivatkozások és idézések indokához. [...] (A)z idézést leggyakrabban elismerés ihleti – de nem mindig. Néha szidás. És a szidás mellett lehetnek más, elismeréstől független mozgatói az idézésnek. Például a barátság. Mivel köztudott, hogy minden idézés növeli az idézett személy tudományos tőkéjét, néha baráti ajándék is lehet egy-egy idézés. Vagy összefogás: te idézel engem, én idézlek téged. És vannak más ösztönzések is. Mint az illendőség. Akik feltörekvően vannak a tudóspiacon, tudják, hogy vannak munkák, amelyeket illik idézni. És ezt nem is mulasztják el. Néha akkor sem, ha nem is olvasták el az idézett művet. Aztán létezik egy motiváció, mely arra vezet, hogy idézzünk minél több művet – mert így komolyabb munkának látszik majd, amit mi írtunk.

Aztán itt van, amit Máté-hatásnak neveznek. [...] (A) nagyobb reputációval bíró tudósoknak jut a szakértőtársi elismerés (*peer recognition*) java része, míg ugyanezek a szakértőtársak csökkentik, vagy egyszerűen visszavonják az elismerést azoktól, akik még nem váltak ismertté.

Vannak más tényezők is, melyek elválaszthatják az idézetek számát az írás értékétől. Például az, hogy milyen nyelven közzélték az írást. A tudomány világában ma kétségtelen tény (elfogadottan vagy megtűrten) az angol nyelv dominanciája. Ennek objektív kapcsolata is van a publikációk értékével. Keményebb versenyben kell fennmaradnunk, ha egy elismert angol nyelvű folyóiratban akarunk valamit közölni. És persze sokkal több esély van nemzetközi idézettségre, ha egy munkát angol nyelven közzéltünk. Tehát lehet valamilyen tényleges összefüggés is a közlés nyelve és az írás értéke között. Viszont valamennyi teret mégis hagyni kellene annak a lehetőségnek, hogy egy magyar, szerb, lengyel, cseh vagy mondjuk, svéd nyelven írt tanulmány is magas szintű tudományos munkaként legyen besorolva.

Ha csak a számokhoz tartjuk magunkat, az sem látható, hogy egy idézés/hivatkozás mögött elismerés vagy szidás áll, és hogy tárgyilagos értékelés vagy divatkövetés, vagy esetleg baráti kapcsolat áll a közlés jóváhagyása mögött.

Felmerül a kérdés, hogy a *trust in numbers* nem hasonló veszélyforrás-e, mint a szubjektivitás. És persze kérdés az is, hogy lehet-e mindig az objektív-szubjektív ellentétpárból levezetni az igazságot.

A mércék nyilvánvalóan kihatnak a magatartásokra. Ez vonatkozik a hivatalos és a nem hivatalos mércékre is. Ha tudvalevő, hogy a párttagság segít abban, hogy valaki hivatali tisztséget nyerjen, akkor sokan lesznek párttagok. (Vélhetően többen, mint azok, akik a disszidens magatartást választják.) A mércék persze pozitív magatartást is serkentenek. Sokan lesznek, akik megtanulnak egy idegen nyelvet, ha tudják, hogy e nyelv ismerete munkafeltétel.

Néha vitatható, hogy helyes vagy helytelen irányba, és milyen alkalmazkodás felé vezetnek a mércék. Ha számok kerülnek előtérbe, és számokon múlik, hogy valakit felvesznek-e egyetemi tanárnak, hogy mekkora lesz a fizetése, és mekkora lesz az elismertsége, akkor természetes, hogy emberi magatartások is számokhoz igazodnak. Ha valóban ez a legfontosabb, ha egy tanári pozíció – vagy mondjuk akadémiai tagság – elnyerése számokon dől el, akkor logikus, hogy a számokat veszik célba a jelöltek. Aztán versenyen kívül is megszokottá válnak ilyen magatartások. Az utóbbi években többször előfordult, hogy levelet kaptam valamelyik kollégámtól vagy volt diákomtól, aki büszkén közli, hogy sikerült megjelentetnie egy írást egy M-21 rangsorolású folyóiratban – és nincsen hozzátéve, hogy miről írt és mit írt. Embereket is módosít a számokhoz való igazodás.

Amerikában tanítva láttam az utóbbi évtizedekben a *learning outcome* megfogalmazásait. Arról van szó, hogy egy kar, tanszék vagy tanár, megfogalmazza, hogy mik lennének az oktatás hozadékai, milyen tanulmányi eredmények lettek célba véve. A *learning outcome*-okat ezután egyetemi vagy más oktatási hatóságok vizsgálják. Oktatási tervek jóváhagyása is ettől függhet. A pénzelés is. Ez a gyakorlat már Európában is teret nyert. Idemásolok néhány megfogalmazott *learning outcome*-ot azokról az egyetemekről, melyeken tanítottam: kritikai gondolkodásra való képesség; arra való képesség, hogy a hallgató tájékozott és megalapozott döntéseket hozzon; arra való képesség, hogy valaki egy szakmán kívül és belül logikusan gondolkozzon. [...] A kérdés az, hogy ilyen megfogalmazásokkal valójában azt mondtuk-e el, hogy milyen célokat tűztünk ki, vagy csak elszavaltuk, hogy jó célt tűztünk ki – és így a bürokratáknak sem kell tovább töprengeniük.

Egyszer egy kollégám így fogalmazta meg a helyzetet: „Azt hiszik a számok, hogy most már csak ők vannak, de mi emberek is itt vagyunk még.”

Több tanulmányban olvasom, hogy rossz irányba is mozdulhatnak a statisztikai mutatók által készített törekvések. Ügyészek között felmerül

az a kísértés, hogy ne azzal vádolják a tettetést, amit elkövetett, hanem azzal, amiért vélhetően el is fogják ítélni. Így jobb statisztikai mutatók alakulnak.

(K)örülbelül száz évvel ezelőtt, József Attila meglebegtette azt a veszélyt, hogy számok felé igazodjanak, sőt számokkal azonosuljanak az emberek. Az A számokról című vers első sorai szerint: „Tanultátok-e a számokat? / Bizony számok az emberek is”. Prózában úgy folytathatnánk, hogy mi észre sem vesszük, hogy számok kezdik helyettünk az emberéleket folytatni, miközben statisztikai mutatókhoz igazodnak az életpályák és életvitelek is.

(N)e csak alkalmazkodásban, ügyeskedésben, és ne a számok világán belül keressünk valami emberi menedéket. Ha innen kilépve, előítéletek nélkül igyekszünk gondolkodni statisztikáról, számokról és mérhetőségről, sikerülhet egy szabad életteret alakítani. És talán akkor tudnánk tényleg hasznosítani a számokban kifejezhető kétségtelenül fontos objektív mércéket, ha az alkalmazhatóságuk határait is észrevennénk.

Irodalomjegyzék

- BALÁZS Géza 2022. „A kisebbségi politika célja: a nyelv és kultúra fenntartása”. Várady Tibor jogászprofesszort kérdezi Balázs Géza. *Magyar Nyelvőr* 146: 289–307. DOI: 10.38143/Nyr.2022.3.289
- VÁRADY Tibor 2022a. Egy 15,63 pontértékű társadalomtudós? Jegyzetek a mérhetőségről. *Magyar Tudomány* 7. DOI: 10.1556/2065.183.2022.7.4
- VÁRADY Tibor 2022b. Néhány továbbgondolkodás-párti megjegyzés. *Magyar Tudomány* 12. DOI: 10.1556/2065.183.2022.12.8

Tudománymívelés és tudománymímelés¹

Mi a tudomány?

Az értelmező kéziszótár (2003: 1374) szerint: „A természet, a társadalom és a gondolkodás összefüggéseiről szerzett igazolható, illetve bizonyítottnak tekintett ismeretek rendszere.” A mívelés a művelés korábbi, tájnyelvi változata. Például: mives ~ műves. A mímelés pedig: színlelés, tettetés, utánzás. A tudománymívelés a tudomány művelése. A tudománymímelés csak színlelés, tettetés, utánzás. Most az utóbbiról, tehát a tudománymímelésről lesz szó.

A tudománytól sokan tartanak. Részben azért, mert a tudományos gondolkodás tanulást, erőfeszítést igényel, részben azért, mert a tudomány is sokszor „lila ködbe” burkolja magát. Utóbbi már gyakran a tudománymímelés, vagyis tudományutánzás miatt van.

Akik távol vannak a tudománytól, félnek annak ismeretlen, titokzatos világától. Akik benne vannak a tudományban, tudják, hogy tényleg lehetségesek a tudományban olyan fölfedezések, amelyek hatása kiszámíthatatlan, és iszonyatos károkat tudnak okozni (az atombombától a manipuláción át az informatikai technológiáig). Az ezzel kapcsolatos erkölcsi aggályokról szól például Dürrenmatt *A fizikusok* című drámája.

Akik távol vannak a tudománytól, azt várják, hogy a tudomány mindenre adja meg a választ, és nem értik, hogy a tudomány miért nem tud számos esetben A-t vagy B-t mondani. Akik benne vannak a tudományban, tudják, hogy a tudomány csak bizonyos mértékig tud választ adni a problémákra, s ha egy kérdésre választ is ad, rögtön újabbak jelentkeznek. Vagyis a tudomány nem mindenható. Sőt, mintha egyre kevésbé lenne az. A 19. századi szcientizmussal (a természettudományos világnézet, a természettudományok korlátlan kiterjesztése a társadalomtudományra, valamint hit abban, hogy a tudomány mindent megold) szemben a 20. század második felére inkább a tudománnyal kapcsolatos szkepticizmus a jellemző.

---

¹ Az 1. zamárdi szabadegyetemen 2022. szeptember 23-án tartott előadás írott változata.

Tudományímélés az előrejutásért

A tudomány világa távolról világos szabályokkal teli, tiszta és erkölcsös világnak tűnik, közelről viszont inkább olyan, mint a fekete 7-es busz egy átlagos napon. A tudományos tevékenységgel szintén nem jár automatikusan együtt az erkölcs sem, bár előbbi, mint magasabbrendű tevékenység, feltételezné azt. A tudományban is megjelenik a versengés, valamint olyan kicsinyes emberi tulajdonságok, mint az irigység, a féltékenység. Ez torzítja a tudományos életet. Valamint a szabad tudományos életre, gondolkodásra rátelepedett adminisztráció, különösen a tudománymetria. A részben egymással versengő, együttműködni nem tudó, részben pedig valóban új keretek között kutatni kívánó tudósok egyre több kutatási forrásra tartanak igényt. Valami alapján tehát meg kell tudni ítélni a burjánzó tudományos programok, kutatócsoportok, intézetek munkáját. Erre szolgálna a tudománymetria: magyarul a tudománymérés. A tudománymérés egyik lehetősége a találmányok, publikációk és az ezekre történő hivatkozások nyilvántartása. Meglehetősen objektívnek tűnő szempontok, mégis tele vannak manipulációval, ami végeredményben nem tudományímélés, hanem tudományímélés.

Elkezdődött a „publish or perish” (publikálj vagy elpusztulsz) szellemében folyó eszeveszett hajszá. Korábban nagyon korlátozott lehetőség nyílt a tudományos publikációkra. Az írások sok szűrőn mentek át, a nyomtatott lapok lassan jelentek meg, könyvkiadásra pedig ugyancsak korlátozottan volt lehetőség. A digitalizáció megszüntette ezt a problémát: digitális publikáció viszonylag egyszerűen, gyorsan és olcsón létrehozható. Az elmúlt két-három évtizedben óriási túlekedés támadt a publikációkért. Ez egyeseknek jó üzletet jelentett: sorra indították a mímelt tudományos lapokat. Ezeket Jeffrey Beall (a coloradói egyetem könyvtárosa) nyomán parazita vagy élősködő folyóiratoknak nevezzük:

„Az általa összeállított listához fordulnak nap mint nap azok a kutatók és szerzők, akik szeretnének megbizonyosodni egy-egy tudományos folyóirat vagy kiadó hitelességéről és értékéről, amikor elektronikus postafiókjukban megpillantanak egy felkérést például egy tanulmány írására vagy szerkesztőbizottsági tagságra. Jeffrey Beall közel hét éve írja a *Scholarly Open Access* (Tudományos nyílt hozzáférés) nevű blogbejegyzéseit (scholarlyoa.com). A világ minden tájáról érkeznek tippek és megjegyzések a halkszavú könyvtároshoz, aki aztán rendkívül határozottan állást foglal egy-egy újonnan felbukkanó nyílt hozzáférésű (*Open Access*, OA) folyóirat minőségéről. [...] Beall listája – ahogy röviden nevezik – valójában a ’potenciális, lehetséges vagy valószínűleg parazita kiadók’ gyűjteménye. Ezzel párhuzamosan fenntart egy másikat is, a nagy kiadóhoz nem tartozó, szóló parazita folyóiratok listáját. A tuda-

mány és a tudományos publikálás szempontjából legértékesebb rész a kritériumok felsorolása és indoklása, amelyek alapján egy adott kiadó vagy folyóirat a listára kerül. Az 'írj vagy leírj' kényszere alatt publikáló és az elektronikus *Open Access* közlemények útvesztőjében kiutat kereső tudósok számára biztos fogódzót jelent Beall követelményrendszere. Az azonnal szembeütő fogyatékoságok (gyatra helyesírás, silány központozás, túlzó felülfogalmazás, kitekert angolság, csábító ígéretet stb.) mellett Beall olyanokra is kitér, mint a kiadói és szerkesztői gyakorlat, a lap színvonal és menedzselése, az átláthatóság és az integritás.”²

Én is kaptam olyan levelet, amelyben egy „minden szakterületre kiterjedő tudományos folyóirat” kér tőlem cikket; meg hogy közölnék egy régi, fantasztikus, „forradalmi”, „úttörő” tanulmányomat, persze fizessen érte. Természetesen ismeretlen, sehol nem jegyzett „tudományos” fórumokról van szó.

A publikációs örület jelenségét jól mutatják a következő tapasztalatok. A rendszerváltozásig a hagyományos (akadémiai kutatóintézeti vagy egyetemi) tudományos lapokban leginkább csak felkérésre lehetett publikálni. A beküldött kézirat több szűrőn ment át: a szerkesztőkön kívül két lektor is elolvasta, a lektorok véleményét figyelembe kellett venni, és az írás (tanulmány) csak azután jelenhetett meg. Nem volt ritka a visszautasított kézirat. A megjelent tudományos közleményért pedig többnyire honoráriumot fizettek. A rendszerváltozás után először a honorárium szűnt meg. A tudománymetria hatására egyre több lap indult, a tudományos pályán dolgozók előmenetelük érdekében egyre nagyobb számban kezdtek el publikálni. Mivel a publikációk száma fontos értékmérővé vált, ezért mindenki elkezdte szaporítani a közleményeket: több részre osztotta a témát, többször megírta ugyanazt (esetleg más címmel, kicsit más szemszögből, vagy némileg átdolgozva), végül pedig megjelentek a teljesen kamu, egy tudományos témát csak mímelő tanulmányok. Valamint eluralkodott és teret kapott a naiv, dilettáns, áltudomány is, de az a jelenség külön elemzést igényelne. A publikációs kényszerre a tudománymívelésben jártas vállalkozók is ráharaptak: sorra alapították a tudományosnak tűnő orgánumokat, a már említett élősködő vagy parazita lapokat; de megjelentettek így könyveket, könyvsorozatokat is, sőt létrehoztak kamu tudományos szerveződések. Ennek egyik árulkodó jele az, hogy ezek az élősködők nem hogy nem fizetnek a tanulmányokért, hanem ügyes manipulációval pénzt kérnek érte. Levelekkel ostromolják a kutatókat: nemzetközi publikációs lehetőséget kínálnak (tanulmányt vagy könyvet), majd ezért benyújtják a számlát. A kezdő szakemberek többsége még nem eléggé tájékozott, a gyors előrelépés érdekében hajlandó fizetni a „nemzetközi” publikációért (ami esetleg csak

² <http://ki2.oszk.hu/3k/2016/09/a-tudomany-closkodoi-denveri-beszeltetes-jeffrey-beall-lel/>

egy senki által nem látogatott internetes hely vagy egy sehol nem terjesztett kiadvány).

Egy hazai tudományos lap a következő tájékoztatást adja szerzőinek a publikációs díjról:

„A nyílt hozzáférésű (*Open Access*) megjelenés feltétele, hogy a levelező szerző megfizesse a publikálás költségeit fedező szerzői díjat (Article Processing Charge, azaz APC), melynek összege 2019. február 1-jétől bruttó 900 EUR. [...]A szerzői díj megfizetéséig a cikkeket nem jelentjük meg. 5000 Ft + áfa minden olyan oldal után, amelyen a szerző legalább egy illusztrációt színesben kér.”

A tudománymetria másik szempontja: a hivatkozás. Tehát az, hogy hol (milyen minőségű lapban) és hányszor hivatkoznak egy adott tanulmányra. Egy jó tanulmányra, neves iskolaalapító személyiségre természetesen mindig többen hivatkoznak. (Zárójelben teszem hozzá, egy bődületes butaságra is hivatkozhatnak sokan – elítélőleg; de ez mit sem számít, a hivatkozások számát növeli.) Ráadásul a hivatkozások szervezhetőek is. „Én hivatkozom rád, te hivatkozol rám, a mi csapatunk hivatkozik rátok, ti pedig cserébe ránk.” Ezért kimutathatóan egyre több a kamu vagy álhivatkozás. Hiszen bárkinek a tanulmányába könnyen beépíthetőek – és általában meg is indokolhatóak – ilyesféle hivatkozások:

- a témával kapcsolatban a következő elméletekre és eredményekre támaszkodom...
- X. Y. joggal állítja, hogy...
- X. Y. fejtette ki először következetesen és részletesen...
- a jelenséget X. Y. meghatározása szerint értelmezem...
- mint arról X. Y. már többször is írt...
- figyelemreméltó, amit X. Y. ír ezzel kapcsolatban...
- a jelenség további részletező leírását lásd még X. Y.-nál...

Ismétlem: általában meg is indokolhatóak ezek a hivatkozások. Csak akkor lóg ki a lóláb, ha alaposan elkezdjük elemezni a hivatkozásokat, és kiderül, hogy kizárólag egyetlen körre vonatkoznak, amely körtől viszonthivatkozást várnak el.

A kvázipublikációk mellett sorozatban futnak az kvázikonferenciák. Olyan konferenciákról van szó, amelyeken bárki előadhat tücsköt-bogarat, és a legtöbb esetben fizetni is kell a konferenciárészvételért (ami viszont ismét számít a tudománymetriában). Rendszerint már a felhívásból látszik, hogy komolytalan az egész, mert az orvostudománytól az atomfizikáig bármilyen témában elő lehet adni.

Az élőszködő kiadók újabban lapokat is vásárolnak. Nemzetközi minősítéssel rendelkező lapok szerkesztőinek írnak, hogy egyéni megállapodással felvásárolnák a lapot – „természetesen” a szerkesztőségi függetlenséget fenntartva. Nyilvánvaló, hogy a minősítéssel rendelkező lapokban való publikálás ma már sokaknak nagyon sok pénzt megér; tehát itt megtérül a felvásárlás, de az is várható, hogy a lap minősítettségének fenntartását szolgáló hivatkozási hálózatra is rákényszerítik a szerkesztőséget. És ez pedig kizárólag a pénzről szól, és már régóta szó sincs kutatásról, tudományról. Egy ilyen angol nyelvű, magyar tudományos lap „felvásárlását” szándékozó levelet mutatok be. A levélíró számos lapot már felvásárolt (a magyar tulajdonos figyelmen kívül hagyta a próbálkozást, ezért még legalább három felszólító levelet kapott).

Dear Editor,

I hope this email finds you well. I am writing to follow up on my previous email regarding our interest in acquiring X³.

I understand that you are likely very busy, but I wanted to reiterate our sincere interest in the publication. We believe that X is an exceptional publication in its field and we are committed to supporting its continued success and growth.

As mentioned in my previous email, our organization has the resources and expertise to support “Magyar Nyelvör” and ensure that it remains a trusted source of information and insights for the research community. We are committed to maintaining the editorial independence of the publication and working closely with you to ensure a smooth and successful transition.

If you could kindly let me know if this is something that you are open to discussing further, I would greatly appreciate it. I understand that this is a complex process and that there may be many factors to consider. However, I am happy to provide any additional information or answer any questions you may have to help move the conversation forward.

Thank you for your time and consideration. I look forward to hearing from you soon.

Sincerely,

X. Y. Manager (pontos név és cím)

Intellektuális imosztorok

Alan Sokal fizikusként egy, a *Social Text* című tudományos lapban közölt kamucikkkel lerántotta a leplet a természettudományos és más ködös fogalmakkal zsonglőröködő társadalomkutatókról, akik részben vagy egészben csak mímelik a tudományt. Van persze elfogadható mímélés is: nem szégyen utánozni, követni mestereinket, elődeinket, persze az igazi tudós túl is lép rajtuk, és az bölcs

---

³Az X. helyén egy magyarországi, nemzetközileg minősített lap neve szerepel.

előd nem sértődik meg ezen. Azonban ez a tiszta eset nagyon ritka. Miközben az akadémikus tudósréteg egyre jobban körülbástyázza magát rangokkal, pályázatokkal, szervezetekkel, s mások is rájöttek, hogy a tudomány sokszor csak jól jövedelmező állás, kivirágzott a kvázi, azaz mímelt tudomány.

Noam Chomsky, a világhírű amerikai nyelvész George Orwell nyomán azt írja (bizonyos gondolkodásmód, s aktualizálva, bizonyos, tudományos érvelésmód) „olyasfajta maszturbációs fantáziáláshoz hasonlít, amelyben a tények világa aligha számít...” ezt idézi Alan Sokal és Jean Bricmont *Intellektuális imposztorok* című könyvében (2008: 344), amelyben a posztmodern gondolkodás, az ismeretelméleti, kognitív és kulturális relativizmus, a „ködös korszellem” megszállottjait leplezik le (a korábbi Sokal-affér nyomán). Különös tekintettel a posztmoderneknél általánosan használt tudományoskodó nyelvezet mögötti ürességre. Mi jellemzi ezt a nyelvezetet?

- misztifikáció, szándékosan, bár lehet, hogy pusztán tudatlanságból fakadóan) homályos nyelvezet, zavaros gondolkodás, intellektuális zavarosság (14), a tudományos fogalmak helytelen használata (9), különösen a természettudományból átvett fogalmaké, amelyeket a fizikus helyből cáfol, de a társadalomtudomány kritikátlanul elfogad.

Akötetben elemzett szerzőknek (Lacan, Kristeva, Irigaray, Latour, Baudrillard, Deleuze, Guattari, Virilio, de szóba kerül Derrida is) Sokal és Bricmont szerint halvány gőzük sincs azokról a (természet)tudományos fogalmakról, amelyeket használnak, csak dobálózhatnak velük:

- Lacan rendkívül homályosan fogalmaz és sokszor még a nyelvtannal sem törődik (49)
- Kristevának ködös elképzelései vannak arról a matematikáról, amire hivatkozik (68)
- a tudományos terminológia egy nem-tudományos, hanyag szóhasználattal keveredik, vajon mi maradna Baudrillard gondolataiból, ha megfosztanánk őket a verbális álruhától (189)
- hihetetlennek találjuk, hogy azt a Viriliót, aki tudatosan kimásolt egy olyan gondolatot, melyet nyilvánvalóan nem ért, azután hozzáfűzött egy tökéletesen légből kapott megjegyzést, a szerkesztők, kommentátorok és olvasók képesek komolyan venni (209).

És ezeket a szerzőket, akik megbuknának a természettudományos vizsgán, társadalomtudományos lapokban, tudományos fórumokon, így a magyar egyetemeken is rendszeresen és kritikátlanul idézik.

Az intellektuális impostorok stílusát a szerzők így jellemzik:

- áltudományos szócséplés (210),
- „legtökéletesebb példája az írói hasmenésnek... és az égvilágon semmit se jelent” (213)
- nyelvtanilag helyes, ám teljesen értelmetlen mondatok keveréke (333)
- a szójátékok átveszik a társadalmi valóság szigorú ellenőrzésének szerepét (272)

A jelenség egyébként már többeknek feltűnt:

- sokakat bosszant a posztmodern diskurzus arroganciája és üres fecsegése, valamint egy olyan szellemi közösség látványa, ahol mindenki olyan mondatokat ismételget, melyeket senki sem ért (270)
- tudományos karriert csinálnak a szakzsargon manipulálásának szakértői, „A diákok csak olyan szövegek ismételtetését és továbbszínezését tanulják meg, melyeket aligha értenek” (273)
- a felfuvalkodott zsargon használatához kötődő elitizmus steril vitákba zárja az értelmiséget, elszigeteli őket azoktól a társadalmi eseményektől, amelyek az elefántcsonttoronyon kívül történnek (275).

Összegezve: A posztmodernizmust, és a körébe sorolható társadalomtudományi irányzatokat jellemzi a homályos nyelvezet bővölete, a diskurzus és a nyelv túlhangsúlyozása az általa kifejezett tényekkel szemben (244); az utóbbi évtizedekben a „progresszív” vagy „baloldali” bölcsészeti- vagy társadalomtudós elfordult a felvilágosodás örökségétől a dekonstruktivizmus, feminista episztemiológia, episztemiológiai relativizmus felé (263). A jelenség rávilágít a tudomány és technika társadalmi szerepére, a multikulturalizmussal, a „politikai korrektséggel” kapcsolatos következményekre, végeredményben a tudományos jobb- és baloldal, vagy a kulturális és gazdasági baloldal küzdelmére (11).

Az eredmény pedig azontúl, hogy „időpocsékolás a bölcsészettudományokban”, valamiféle tudományvallás létrejött (55), vagyis szekuláris miszticizmus. Az olvasók, a követők a megfeleléskényszer és a tudománymetria miatt „szent szövegeknek” tekintik ezeket az írásokat, mániákusan hivatkoznak erre a zárt körre. Ismert „az akadémiai életmód törvénye: a nagyágyúkkal szemben lehetetlen túlzásba vinni a hízelgést” (322), logika helyett a tekintélyre való hivatkozás zajlik (333), az „egyetemeken tanított és vitatott gondolatok – még a leghomályosabbak is – hatásukban idővel átlépik az akadémikus falakat” (277); így eltűnik a különbség a tudomány–áltudomány között (343), a legtöbb amerikai már nem is látja a különbséget (343). A tudománymímelés tehát általában megkérdőjelezi a tudomány küldetését, létét.

A tudomány helyén valóságtorzítás

„Az egyetemek azzal a céllal jöttek létre, hogy új ismereteket hozzanak és terjesszenek el. Ez azonban már nem igaz. Ma bizonyos csoportok sértett érzéseinek minimalizálása fontosabb az igazság keresésénél” írja Gad Saad kanadai pszichológus (2022: 137). „Az egyetemek egyszerre lehetnek tudományos igazságok forrásai és bődületes hazugságok terjesztői” (32), „Az egyetemeken kitenyésztt, majd elszabadult kórokozó eszmék a társadalom minden rétegét megfertőzik, ha nem vigyázunk” (35), „Az egyetemi prioritási sorrend megfordult: a társadalmi egyenlőség áll az élen, a tudományok pedig lejjebb szorultak” (138).

Gad Saad az evolúcióbíológára és a mémelméletre alapozva mutatja be, hogy a téves gondolati sémák, hitek, attitűdök, nézetek mennyire képesek eltorzítani (hajlítani, másítani) a valóságot, és parazitaként rossz irányba terelni a gondolkodást. Ezek fő műhelyei a nyugati egyetemek. A parazita elme a kergemarhakórra hasonlít, amely átprogramozza az állat viselkedését, és ebbe az állat belepusztul. Mik ezek a parazita eszmék: posztmodernizmus, radikális feminizmus, társadalmi konstruktivizmus, kulturális és morális relativizmus, sértődöttség, áldozatiság kultúrája, mikroagresszió, *trigger warning* (tartalmi figyelmeztetések), identitáspolitika, biztonságos terek (*safe space*), előírt beszédkód, genderideológia, transzszélsőségesség, iszlamofóbia...

A téves gondolati sémák (parazita eszmék) a már említett posztmodern ideológián alapulnak, és a politikai korrektségnek nevezett „óvatos” beszédmód terjeszti őket:

- Az ideológiai sztálinizmus az észak-amerikai egyetemi campusok mindennapi valósága (70)
- Derrida, Lacan, Foucault sikert értek el sarlatánságukkal, mert rájöttek, ha valamit nehéz megérteni, akkor azt tudomáynak fogják tartani (107) (többek között az előbb említett Alan Sokal leplezte le őket)
- A humán professzorok szabadon terjeszthetik a tudománytalan, logikátlan kórokozó eszméiket (236)

Ennek következtében az „egyetemek a politikai korrektség gondolatrendőrsége és a társadalmi igazság-harcosok kiképzőterepeként szolgálnak” (127), s a szerző tömören az „egyetemi campusok sötétségéről” (220) beszél:

- Az egyetemi hallgatók kéri, hogy védjék meg őket minden olyan eszmétől, gondolattól, ami szemben áll saját meggyőződésükkel, általában senki nem meri elmondani a véleményét, mert fél, hogy a PC alapján kiközösítik (40)

- Rengeteg diplomás fiatal képtelen a vitatkozásra, mivel soha nem találkozott ellenvéleménnyel (133), nemzedéknyi fiatal kerül ki az iskolapadból, hogy nem tudja a helyén kezelni az ellenvéleményeket, nem ismeri az emberi interakciók teljes spektrumát... (133)
- Az egészséges ember nem lehet ennyire törékeny érzelmileg. Szükségünk van rá, hogy ki legyünk téve a szociális interakciók csúnya oldalának is. Nem óvhatunk mindenkit egy steril buborékba zárva, ahol minden beszélgetés udvarias és felemelő élmény (133)
- Annak, aki mindenben a kulturális kisajátítást látja, sokkal nehezebb megtapasztalnia azokat a lehetőségeket, amelyeket egy multikulturális és plurális társadalom kínál (149)

Visszatérve az eltorzult tudományos közülethez:

- „A szakmában dolgozókat csak az érdekli, hogy a tudományos munkám alkalmazható és releváns-e, míg az egyetemi oktatók az alapján ítélik meg a munkámat, hogy beilleszthető-e az ő paradigmáikba.” (189)
- A tudományos haladás hiánya sohasem a tényszerű információ hiányából fakad, hanem a tudósok rögzült gondolkodásmódjából (189). Max Planck: Egy új tudományos felfedezés nem azáltal győzedelmeskedik, hogy maga mellé állítja az ellenzőit..., hanem azzal, hogy ezek az ellenzők idővel kihálnak, az új nemzedék pedig már az új ismeretekkel nő fel (189)
- Az eltorzult tudományos élet következményei a kváziegyetemek, kvázi tudományos fokozatok. Nálunk nem jellemzően, de nagyvilágban igenis jellemzően vannak kváziegyetemek, kvázi doktori iskolákkal, kvázi doktori fokozatokkal. Gyakori, hogy egy-egy hirtelen komolyabb pozícióhoz jutott személyiségről kiderül, hogy amerikai doktori fokozattal rendelkezik, de ha utánamennek, akkor az is, hogy ez a fokozat egy noname, sehol nem jegyzett egyetemtől származik, amelyre esetleg nem is járt, vagy ilyen fokozatot pénzért is meg lehet szerezni.

Létezik még valóságos tudomány?

Paul Feyerabend írja, hogy az „az elképzelés, hogy a tudománynak rögzített és egyetemes szabályok szerint lehet és kell működnie, egyfelől irreális, másfelől veszélyes” (idézi SOKAL–BRICMONT 2008: 105), továbbá: „naiv az az elképzelés, hogy léteznek általános, kontextusfüggetlen szabályok egy elmélet verifikálására vagy falszifikálására...” (108). Néhány további megfontolandó megállapításuk:

- „nem látunk alapvető különbséget a tudomány ismeretelmélete és a mindennapi életben megnyilvánuló racionális attitűd között: az előbbi semmi más, mint az utóbbi kiterjesztése és finomítása” (119), ezt nevezi a nép „józan paraszti észnek”; létezik bizonyítékokra alapozott ismeret, a tények számítanak! (277)
- az elméletek világossága és logikai koherenciája, az elméletek és a tapasztalat ütköztetése iránt mutatott tisztelet ugyanolyan fontos a társadalomtudományokban, mint a természettudományban (256)

Végül pedig kérdésként vetődik föl: „létezik olyan tudomány, amely racionalista, de nem dogmatikus, tudományos, de nem szcientisztikus, nyitott, de nem könnyelmű, politikailag haladó, de nem szektás”? (279)

A tudományos munka lehet öröm (heuréka!), és persze lehet ólmos, bágyadt, sikertelen kísérletezgetés. Általában több évtizedes program. Az eleje azért nehéz, mert az ember gyors sikerre vágyik, és a tudományos gondolkodás elsajátításához sok időre van szükség. Ezért sokaknak csak az alkalmazkodás, a másolás, az utánzás marad. Jobb esetben kialakul egy saját valódi út, részeredményekkel, amelyeket nemcsak tudományosan, de pszichikailag is meg kell védeni. A saját fölfedezésekben való lubickolás (heuréka!), az újabb és újabb megrohanó és teremtő gondolat kevés embernek adatik meg. Leginkább későn, amikor már nem figyelnek rá, nincsenek közvetlen tanítványai, így a teremtő gondolatok magtalanul elhamvadnak. Lehet, hogy az eredmények végülis beérnek, de nem mindenki éri meg azt. A tudományos paradigmaváltások többnyire lassúak: erről szól a tudományos forradalmak szerkezete (KUNN 2000); az „ellenzők idővel kihalnak, az új nemzedék pedig már az új ismeretekkel nő fel” (SAAD 2022: 189). Hogy a tudomány az emberi lélek legnagyobb kiteljesedése, szabadsága, a tudományos gondolkodás valójában mennyibéli boldogság – ezt kevesen élhetik meg. Nem is nagyon hallottam olyat, hogy valakinek sikerült.

Valósághajlítás

Miközben ezt írom, olvasom a Gelencsér Andrással, a Pannon Egyetem rektorával készült interjút: a klíma, a Föld védelme terén elkéstünk, 20 éve maradt a modern civilizációnak, utána összeomlás, nincs mese, nincs haladék, nincs menekülés, mert folyamatos a folyamatos a „valósághajlítás”, az alternatív valósággyártás... (És ebben ugye élen jártak az itt emlegetett intellektuális imposztorok és a tudománymímélők.) Gelencsér András jóslata: „Már nem

tudjuk visszafordítani ezeket a folyamatokat, a civilizációnk néhány évtizeden belül összeomlik” (BALAVÁNY 2022).

Irodalomjegyzék

- BALAVÁNY György 2022. „Már nem tudjuk visszafordítani ezeket a folyamatokat, a civilizációnk néhány évtizeden belül összeomlik”. *24.hu*, 2022. 06. 10. Elérés: <https://24.hu/belfold/2022/06/10/nyersanyagok-globalis-krisis-klimavaltozas-gelencser-andras-interju/>
- KUHN, Thomas S. 2000. *A tudományos forradalmak szerkezete*. Osiris könyvtár, Osiris Kiadó, Budapest.
- SAAD, Gad 2022. *A parazita elme. Hogyan pusztítják a fertőző eszmék a józan észet?* MCC Press Kft..
- SOKAL, Alan – BRICMONT, Jean 2008. *Intellektuális imposztorok. Posztmodern értelmiségiek visszaélése a tudománnyal*. Második, javított kiadás. Typotex, Budapest.

RÁCZ MÁRK

Ideológiai valóságajlítás az 1989 előtti marxizmus-leninizmus oktatásban

Előszó és bevezető gondolatok

Személyes kötődésem a témához talán onnan eredeztethető, hogy noha életkoromból adódóan sosem kellett marxizmus-leninizmust tanulnom, a szóbeli érettségim napján mégis volt alkalmam személyesen találkozni egy egykori oktatóval. Strasszer György (1933–2014)¹ volt az, aki a '70-es évek elejéig az MSZMP Fejér Megyei Bizottsága egyik osztályvezetőjeként látta el feladatait, s emellett hosszú ideig a Fejér megyei MSZMP Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetemének is ő volt az igazgatója. 1952 óta párttag (MDP, majd MSZMP) volt.² 2000-ben pedig ő volt az érettségi elnököm a kápolnásnyéki Vörösmarty Mihály Általános Iskola és Gimnáziumban. Öltözködése, megjelenése, habitusa ízig-vérig azt a prototípust jelenítette meg előttem, amelyről akkor még nem sejtettem, hogy évekkel később a tudományos kutatásom tárgyát fogja képezni. Fehér színű ingben, kissé gyűrött és kopottas színű barna öltönyben jelent meg, amelyről messziről lerítt, hogy a talán Vörös Október Ruhagyár terméke lehetett. Ősz hajú, testes, magas ember volt, aki az érettségi szóbeli megnyitóján még tegezett minket, majd a sikeres vizsgát követően magázódásra tért át, mondván, már felnőtt (érett) emberekké váltunk. Ujján vastag arany pecsétgyűrű volt látható, szeretett kávézni is (amely tulajdonsága némelyikünk esetében talán még öröndetesnek is bizonyulhatott). Mindenesetre mély nyomot hagyott bennem viselkedése és akkori megszólalása. Talán ez is csak egy valóságajlítás lehet? Hiszen erre a jelenetre csak én emlékszem így, lehet, hogy ő teljesen másképp adta volna elő fentebb leírt találkozásunkat. Sajnos ezt már soha nem fogjuk megtudni tőle...

Dolgozatomban arra keresem a választ, hogy a Rákosi- és Kádár-korszakban milyen közösségi hazugságok, ámitások, önbecsapások, illetve alternatív világok (valóságok) kerültek terítékre a magyarországi felsőoktatási

¹ https://www.paap.hu/ords/f?p=2013:3:5176212347995::3::P3_PERSON_ID:71186 (letöltve: 2023. június 19.); Fejér Megyei Hírlap, 2014. március 6., 14. oldal

² https://www.paap.hu/ords/f?p=2013:3:9553272070851::3::P3_PERSON_ID:71186 (letöltve: 2023. május 22.)

intézmények ideológiai oktatási egységeiben. 1950 és 1989 között minden felsőoktatásban résztvevőnek kötelezően hallgatnia kellett a marxizmus-leninizmus ideológiáját, mint tananyagot. Ezekből vizsgázni is kellett, amelyre a megadott jegyzetektől és tankönyvekből lehetett felkészülni. Eszmetörténeti jellegű dolgozatom arra fókuszál, hogy mi lehet a különbség a létező és az elméleti szocializmus között a tananyag tükrében. A politikai gazdaságtan, a marxista filozófia és a tudományos szocializmus bemutatott egy vágyott világot, miközben a valóság nem minden esetben azt tükrözte vissza. A kettő közötti különbségek természetesen feszültséget okoztak a marxizmus hithű, felkent oktatói és a (gondolkodó) hallgatók között. A marxizmus-leninizmus tanszékeken belül és más szakmai közegben szinte 40 évig folyamatosan reformálták a tananyagot, végül a rendszerváltás oldotta fel ezt a problémát.

Nem tudhatjuk, hogy egészen pontosan mi történt a múltban, csupán bizonyos források segítségével tudunk közelíteni hozzá. Vagyis egy lehetséges narratíván keresztül a múlt egy lehetséges variációját tudjuk a jelen elé tárni. A történelmi aprómunkára azért van szükség, hogy minél pontosabb képet kapjunk a Rákosi- és Kádár-korszak ideológiai oktatásáról és annak céljairól. A szocialista embertípus az eredeti elképzelések szerint a következőképpen nézett ki: önzetlen, egészséges fizikumú, példamutató a munkában (sztahanovista), az állatias ösztönöket elutasító, művelt, a kommunista forradalom feltétlen híve, a köztulajdont tisztelő és internacionalista felfogású. Mindemellett

„az ideális nő helytáll a munkahelyén, az ott elsajátított tervszerűség jegyében vezeti a háztartást, neveli a gyerekeket, gondoskodik a férjéről, óvja a családi élet, az ott hon nyugalmát, és tartózkodik a szocialista erkölccsel összeegyeztethetetlen »léha kalandoktól«. Így lesz hasznos tagja a szocializmust építő magyar társadalomnak.”
(VALUCH 2006: 131)

A szocialista nevelés és művelés alappillérei az 1971. évi IV. törvény alapján sorrendben a következők voltak:

„1. a nevelés társadalmi alapegysége a család. 2. az oktatás és képzés elsődleges, a nevelés másodlagos alapintézménye az iskola. 3. A nevelési-oktatási intézmények után a szocialista nevelés harmadlagos vonalát a munkahelyek, a közművelődési és sportintézmények, a fegyveres erők és testületek, valamint a társadalmi és tömegszervezetek (Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség /KISZ/, Magyar Úttörők Szövetsége) alkotják.”³

---

³ Az ifjúságról szóló 1971. évi IV. törvény.

A közneveléssel összefüggésben is elmondható, hogy

„a fejlett szocialista társadalom igénye: az általánosan és szakmailag művelt, folyamatosan művelődő, szocialista világnézetű, közösségi gondolkodású emberek formálása; hogy egész népünk részt vehessen a kultúra elsajátításában, létrehozásában és ápolásában.”⁴

Általánosságban is megállapítható, hogy a szocialista rendszer (is) nagy hangsúlyt fektetett a fiatalok oktatására és nevelésére, amely két cél egymással szorosan összefonódott. Szűkebben véve a cél a „szocialista embertípus” kinevelése volt. Tágabban pedig kijelenthető, hogy minden politikai rendszer azon munkálkodik, hogy megteremtse saját társadalmi legitimációját, lehetőség szerint minél tovább fenntartva a fennálló társadalmi rend elfogadottságát. A cél tehát a jövő nemzedékét és a fiatalokat abba az irányba terelni, hogy „hamarosan megvalósul a szép új világ.” E célok megvalósítására minden bizonnyal az oktatás az egyik leghatékonyabb eszköz.

Eddigi kutatásom során azzal szembesültem, hogy az egyébként meglehetősen jól kutatott szocialista korszak kapcsán is több megoldatlan probléma, fel nem dolgozott részterület vár még alaposabb tisztázásra. Ráadásul minden újabb nemzedék újabb és újabb kérdéseket fogalmaz meg, és új szempontból közelít az elmúlt kor felé, így szükség lesz arra, hogy újragondoljuk a már jól ismertnek vélt képet is történeti múltunk jelentős korszakairól.

Történeti előzmények

A II. világháború után

„a felsőoktatásban két új tendencia bontakozott ki. Az egyik a hallgatói létszám ugrásszerű növekedése volt. A tanulók száma az 1937–38-as tanévhez képest már 1946–47-re megduplázódott. [...] A másik új fejlemény a szakirányonként elkülönülő felsőoktatási intézmények fokozatos kialakulása volt az addigi univerzitis típusú, tehát a tudományok teljes vagy közel teljes vertikumát oktató egyetemekkel szemben.” (ROMSICS 2010: 323)

Megreformálták a tankönyvpiacot is, fokozatosan, de viszonylag hamar mindenütt szovjet mintájú tananyagok jelentek meg. Részben oroszról fordított tankönyveket adtak ki, illetve ezekhez igazodva írtak új magyar tankönyveket, nemcsak a felsőoktatásban, hanem az oktatás valamennyi szegmensében. Mindezekhez hozzá kell tenni, hogy a háborús pusztítások szintén óriási

---

⁴ A közművelődésről szóló 1976. évi V. törvény.

károkat okoztak az oktatási infrastruktúrában, számos egyetemi és főiskolai épület lebombáztak, esetleg hadikórházzá vagy katonai parancsnoksággá alakítottak, aminek következtében könyvtárak, műszerparkok és közgyűjtemények veszttek el. A régi személyi állományt is megtizedelték a harcok: meghaltak vagy hadirokkantak lettek, esetleg hadifogságba kerültek az oktatók. A háborút követő években aztán viszonylag rövid idő alatt jelentősen növelték a hallgatók és oktatók körében a munkás és paraszti származásúak arányát.

„Korabeli kimutatások szerint a NÉKOSZ-osok közel 30%-a volt szegényparaszti, 20%-uk pedig kis- és középparaszti származású. Munkásháttérrel a diákok 12%-a rendelkezett, kisiparos- és kiskereskedő-családokból pedig 18%-uk érkezett.” (ROMSICS 2010: 324)

Megszüntették az addig kötelező latin nyelv oktatását, és bevezetésre került az orosz nyelv tanítása mindenhol. A hittant is eltörölték, 1949-re szinte teljesen megszűnt a hitoktatás. Az egyházi iskolákat (az egyetemeket is beleértve) államosították, hiszen a köztulajdon volt a kommunista propaganda egyik alapja. A reakciónak kikiáltott elemeket hamar deklasszálták. 1948 után aztán felgyorsultak az események, így a korabeli politikai hatalom mindent centralizált, és a tervutasításos rendszer is előtérbe került. Az úgynevezett koalíciós korszakban fennálló demokratikus, humanista és nemzeti műveltségeszményt felváltotta a marxizmus-leninizmus szemlélete. Mindazonáltal például az orosz nyelv oktatásának kötelezővé tétele meglehetősen kontraproduktívnak bizonyult az oktatás hatékonyságára vonatkozóan. Berend T. Iván, az MTA későbbi elnöke így emlékezett vissza ezekre az időkre:

„Bölcsészkar tanulmányaink színvonala szégyenletesen alacsony volt. A történeti irodalomból úgyszólván semmit sem ismerhettünk meg. Egyetemes történeti »tankönyveink« a Szikra Kiadó által publikált, felületes, hibáktól hemzsegő, üresen propagandisztikus, világoskék szovjet pártfőiskolai füzetek voltak. [...] A szakmai könyvek jó része nemcsak az irodalomjegyzékből, hanem a hozzáférhető könyvtári állományból is hiányzott. Az ideológiailag nemkívánatos, elavult »polgárinak« vagy »ellenségesnek« nyilvánított munkákat kiselejtezték, illetve külön olvasási engedélyhez kötött zárt állományba helyezték. [...] Nyugati könyvekhez, folyóiratokhoz nem lehetett hozzájutni, az újabb munkákról, vitákról, irányzatokról mit sem hallottunk. [...] Nyelvi követelmények nem voltak, egyedül az orosz volt kötelező, de az is [...] alacsony szinten...” (BEREND T. 1997: 76–77)

Ezzel együtt

„kivételek, melyek erősítették a szabályt, természetesen ekkor is akadtak. Ezek közé tartozott például a debreceni egyetem magyar történeti tanszéke, ahol tehetséges tanítványaiból – az ideológiai kötöttségeket megkerülve, és az állandó zaklatások ellenére – Szabó István számos jeles agrár- és társadalomtörténészt nevelt.” (ROMSICS 2010: 362)

Az ideológiai oktatás bevezetése Magyarországon

Mindezen körülmények bemutatása után térek rá arra, hogy szovjet mintára

„kifejezetten a kommunista ideológia terjesztését szolgálták az 1950 és 1952 között minden egyetemen felállított marxizmus-leninizmus tanszékek, amelyek óráit valamennyi hallgatónak látogatni kellett. A »burzsoá tudománytalanság« kategóriájába sorolt szociológiai és pszichológiai tárgyaknak viszont még az oktatása is megszűnt. A pozícióikban meghagyott hagyományos egyetemi vezetők, a rektorok és a dékánok befolyása jelképpessé vált; az igazi hatalom az egyetemi pártbizottságok és az újonnan szervezett tanulmányi, azaz káderosztályok vezetőinek a kezébe került. Határozataik alapján 1953-ig számos »ideológiailag megbízhatatlan« diákot zártak ki a felsőoktatási intézményekből.” (ROMSICS 2010: 362–363)

Az egyetemek neveit szimbolikus jelleggel szintén megváltoztatták: a budapesti tudományegyetem 1950-től nem Pázmány Péter, hanem Eötvös Loránd nevét viselte, a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem 1953-ban Marx Károly nevét vette fel, Debrecenben a háború alatt még Tisza István nevét viselő intézményt Kossuth Lajosról nevezték el, s Szegeden, illetve Pécsen is kikerült Horthy Miklós vagy Erzsébet királyné neve a helyi egyetemek hivatalos megnevezéséből. Elsősorban a fővárosban az igencsak megnövekedett hallgatói létszám esetenként nehezítette a képzés színvonalának biztosítását. Romsics Ignác szerint

„az ilyen módon képzett tanárok, könyvelők, mérnökök, agronómusok, katonatisztek és egyéb értelmiségiek szakmai és általános műveltségi szintje általában súlyos kívánnivalókat hagyott maga után, s olykor még évek múlva is kifejezetten botrányos volt. Azok az irodalomtanárok, akik a tanulók szöveggyűjteményeiben szereplő szemelvényeken és a kötelező irodalmi olvasmányokon kívül könyvet is alig vettek a kezükbe, s azok a főtisztek, akik még az 1970-es évek elején is szótárolva olvastak újságcikkeket, ennek a kornak a produktumai.” (ROMSICS 2010: 364)

Kiemelendő továbbá, hogy

„az állami iskolarendszer minden formáján kívül – és felül – állt a Karolina úti Pártfőiskola, ahol néhány hónapos, esetleg egy-két éves bentlakásos tanfolyamok keretében

oktatták az esetenként már egyetemet végzett, máskor viszont csak valamiért kiemelt és vezető beosztásokra kiszemelt kádereket. A legfontosabb tankönyv ebben az iskolában a 300 oldalas *A Szovjetunó Kommunista Pártjának rövid története* volt, amelyet mondatról mondatra feldolgoztak a hallgatók. Emellett tanultak marxista közgazdaságtant, dialektikus és történelmi materializmust, s persze magyar párttörténetet is. Utóbbi a Moszkvából hazatért Andics Erzsébet oktatta, aki az ugyancsak moszkvai Rudas Lászlóval együtt egyben az egész intézményt is igazgatta. [...] Középiskolás fokon a városligeti Makszim Gorkij Magyar-Orosz Iskola felelt meg a pártfőiskolának. Ennek a kádergyermek számára fenntartott intézménynek a struktúrája és szelleme egyaránt a szovjet iskolákéhoz igazodott. Nyolc helyett tíz osztályból állt, a magyar irodalmon kívül mindent oroszul tanítottak...” (ROMSICS 2010: 364–365).

Szinte mindenre rátelepedett az ideológia és annak oktatási módszerekkel való hirdetése. A fiatalok az iskolán kívül sem menekülhettek az ideológiai, illetve világnézeti neveléstől, az 1950. június 18-án megalakult Dolgozó Ifjúság Szövetsége (DISZ) 1956-ig látta el ebbéli funkcióját.

Mindezt a Kádár-rendszerben hasonlóképpen fontosnak tartották. Az ideológiai képzés 1956 előtt lerakott alapjait 1957 után ugyan finomították, itt-ott reformálták, valamint módosítottak a módszertanon, a fő cél azonban nem változott egészen 1989-ig. Ez pedig a „kommunista embertípus” kinevelése volt, valamint az, hogy a szocializmus eszméjéhez és a fennálló politikai rendszerhez mindenkor hű emberek kerüljenek ki az oktatás különböző szintjeiről. A különféle reformoknak is köszönhetően 1975 és 1990 között a hazai felsőoktatási intézmények száma 56 volt.

„A [felveendő hallgatók szelekciója] – az ideológiai szempontok mellett – részben a középiskolai eredményekre, részben a felvételi vizsgán nyújtott teljesítményre alapult.” (ROMSICS 2010: 463)

Ez már valamiféle változást eredményezett az előző politikai rendszerhez képest, azonban

„...a politikai elit utánpótlásáról pedig az 1968-ban egyetemi rangra emelt régi pártfőiskola, az MSZMP Politikai Főiskolája gondoskodott.” (ROMSICS 2010: 462)

Vagyis a fő cél nem módosult. Ezzel párhuzamosan

„a felnőttoktatás sajátos intézményei voltak a megyeszékhelyeken működő marxista-leninista esti egyetemek, közkeletű nevükön a foxi-maxik. Bár az általuk kibocsátott diploma nem számított egyetemi vagy főiskolai rangúnak, a személyzetisek szemében, s így a karrierépítésben egészen az 1980-as évek közepéig előnyt jelentett.” (ROMSICS 2010: 464)

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy

„a tudósképzés és a tudományos kutatás fellegvárai 1945 előtt az egyetemi tanszék-
ek voltak. A tudományos élet 1949-1950-es átszervezésével ezek súlypontja részben
a Magyar Tudományos Akadémiára helyeződött át. Az Akadémia az egész országban
folyó kutatások legfelsőbb irányító szervévé vált, s egyben saját kutatóintézeti háló-
zatot is kifejlesztett.” (ROMSICS 2010: 465)

Számos esetben kerültek egyetemeken és kutatóintézetekben pozícióba olyan
káderek, akik alapvetően nem tudományos vagy oktatói teljesítményüknek,
hanem kapcsolataiknak és politikai megbízhatóságuknak köszönhatték elő-
menetelüket.

1982-ben újabb olyan MSZMP KB állásfoglalás látott napvilágot, amely
a marxizmus-leninizmus oktatás helyzetével foglalkozott. Ebben leírták,
hogy

„a marxizmus-leninizmus oktatók nagyobb része maga is kritikusan ítéli meg tevé-
kenységét. Ugyanakkor vannak, akik ingerülten visszautasítják a kritikát, mindenféle
bírálatban a marxizmus-leninizmus, sőt a politikai rendszer elleni támadást látják.
Ez a magatartás nemegyszer nagyfokú önelégültséggel és a változásokkal szembeni
ellenállással párosul.” (VASS 1988: 385)

Nem meglepő módon ezek az oktatók védték a mundér becsületét, azonban ők
alkották azt a hangos, ámde törpe kisebbséget, akiken keresztül a társadalom
még jobban eltávolodott ezektől az emberektől. Megállapítást nyert, hogy

„a marxizmus-leninizmus tantárgyak óraszám 1969-ben lényegesen csökkent
(általában 60-90 órával), a magyar munkásmozgalom történetének bevezetésével
viszont egyes intézményekben 30 órával emelkedett. A marxizmus-leninizmus
oktatására fordítható jelenlegi óraszám a hallgatók összes kötelező óraszámának
a középfokú politikai képzetséget nyújtó intézményekben általában 5-7 százalékát,
a felsőfokú politikai képzetséget adó intézményekben pedig mintegy 6-9 százalékát
teszi ki (az európai szocialista országokban ez az arány általában 7-8, illetve 10 szá-
zalék körül van.)” (VASS 1988: 387)

Ami a káderhelyzetet illeti, a következőket lehet tudni:

„felsőoktatási intézményeinkben 1062 főállású oktató, 60 tudományos munka-
társ, illetve segédmunkatárs és 26 tudományos továbbképzési ösztöndíjas dolgozik.
Munkájukat 160 mellékfoglalkozású oktató segíti. Ez a létszám – nem sorolva ide
a mellékfoglalkozású oktatókat – az egyetemi-főiskolai oktatók teljes létszámának
8 százalékát teszi ki. Az elmúlt évtizedben az oktatói létszám emelkedése nagyjából
arányosan követte a hallgatók létszámának növekedését. Az oktatói létszám azonban

egyenetlen, az átcsoportosítás pedig gyakorlatilag megoldhatatlan. Így nehézséget jelent az újonnan jelentkező feladatok (például szociológiaoktatás) ellátása, mivel az elmúlt két évben a terület nem kapott új álláshelyeket. Az oktatógárdán belül évről évre nő az 50 éven felüliek aránya. 1985-re 139 oktatónk lesz idősebb 55, illetve 60 évesnél (a mostani létszám 13 százalék). Igen magas az idősebb oktatók aránya a közgazdasági és a mezőgazdasági intézményekben, s általában a budapesti egyetemeken. [...] Főállású oktatóink többsége párttag (89 százalék), a pártönkízüliek túlnyomó része fiatal oktató. (A tanárségédek között 95 [százalék] pártönkízüli, a magasabb beosztású oktatók között pedig 23.) Ennek részben az a magyarázata, hogy az egyetemi évek alatt viszonylag kevesen lesznek párttagok, így munkába állásuk után újabb időnek kell eltelni ahhoz, hogy pártszervezetünk megismerje őket. Másrészt nem megfelelő a fiatal marxizmusoktatók körében a pártépítő munka, néhol a tanszékvezetés sem figyeli, illetve segíti eléggé a fiatal oktatók politikai fejlődését.” (VASS 1988: 393–394)

A két adatsort összehasonlítva megállapítható, hogy országosan növekedett ugyan az ideológiai tárgyakat oktatók létszáma, azonban a korfájukon egyre rosszabb mutatók figyelhetők meg: az előregedés folyamatát nem tudták megállítani. Az utolsó kötetben már csak annyi olvasható, hogy

„a hallgatók világnézeti nevelésének eredményesebbé tétele érdekében korszerűbbé kell tenni a marxizmus-leninizmusoktatás tartamát, növelni kell a marxista gondolkodás vonzerejét, csökkenteni célszerű a kötelező tárgyak és órák számát, ugyanakkor bővíteni indokolt a választható tantárgyak körét. A világnézeti nevelés épüljön jobban a szakmai képzésre.” (VASS 1994: 393)

Vagyis a döntéshozók által adott iránymutatás meglehetősen szűkszavú és általános, nehéz belőle valamiféle konkrét irányvonalat kihámozni.

Amikor időben elérkeztünk 1989-hez, többé már nem voltak meg azok a gazdasági, társadalmi, és nem utolsó sorban politikai feltételek, amelyek hozzájárultak volna az MSZMP hatalmának megőrzéséhez. Ezt ők is nagyon jól látták, hiszen

„bebizonyosodott, hogy az MSZMP egyetlen pártként – bármennyire is gyűjtőpárttá vált – nem volt képes a társadalom minden rétegének és csoportjának az érdekeit képviselni és érvényesíteni.” (IVÁN 1989: 12)

Ez a felismerés azt mondja egy szociológushallgatónak, hogy új feltételek kellenek ahhoz, hogy a párt még hatékonyabban tudja képviselni a társadalom valamennyi szegmensét.

Az ideológiai oktatás magyar vonatkozásai az 1945 előtti a Szovjetunióban

Időben visszaugorva megállapítható, hogy ugyanez a fajta ideológiai oktatás már korábban is létezett a Szovjetunióban.

„Ha megvizsgáljuk a marxizmus-leninizmus oktatásának előzményeit, akkor rögtön beleütközünk az MKP pártoktatásába, és az azt megelőző antifasiszta iskola működésébe. Utóbbi »oktatási egység« esetében a történelmen belül tanultak Magyarország gazdasági és politikai földrajzáról, majd rövid áttekintést kaphattak a honfoglalás korától a török kor végéig, kiemelték II. Rákóczi Ferenc munkásságát, majd az 1848-at megelőző nemzeti harcokról volt szó. Ezt követően az 1848/49-es polgári forradalom és szabadságharcra tértek át, majd az 1867-es kiegyezés és a dualizmus időszak volt a téma. A következő alkalommal Magyarország az I. világháborúban betöltött szerepéről adtak elő. Ezután jött az 1918-as forradalom, majd a XX. század eleji munkásmozgalom témáját vizsgálták. A Tanácsköztársaság eseményeit is megtárgyalták, végül a Horthy-korszakkal zártak. Az előadásokat Andics Erzsébet tartotta meg 20-25 fős csoportok részére. Az ilyen jellegű leghíresebb magyar pártiskola Krasznogorszkban volt, ahol már 1943 májusában elkezdődött a 4-5 hónapos tanfolyam. Az előadások anyagát egyéni tanulással dolgozták fel, valamint vitaköröket szerveztek. Ma már szinte hihetetlen, de magyar nyelvű anyagok alapján tanultak, hiszen a hadifoglyok közül nagyon kevesen tudtak csak orosz nyelven beszélni. A Moszkvai Idegennyelvű Kiadó gondozásában jelentek meg ezek a kiadványok. A politikai gazdaságtanból a következő témákat dolgozták fel: egy bevezető előadással kezdtek, ahol a társadalmi normák fejlődése volt a téma. Ezt követően rátértek a tőkés társadalmi berendezkedés tanulására. Megtárgyalták az áru-pénz fogalmakat, majd az értéktöbblet és annak termelése következett. A munkabér és a munkanap fogalmával is tisztában kellett lenni, majd az imperializmus jellemzőivel ismerkedtek a tanuló hadifoglyok. Végül a tőkeakkumuláció volt a záró tananyag. Ezeket a szemináriumokat Rudas László vezette. Végül a történelmi materializmusra is jutott idő, mint tananyag. Ekkor az osztálytársadalommal kezdtek, majd 3 előadásban az állam és forradalom kapcsolatával lehetett ismerkedni. Ezután következett a fajelmélet, a nemzeti kérdés, illetve az igazságos és igazságtalan háború kérdése. Végül a szovjet patriotizmussal zárták a tanfolyamot. Ezeket az előadásokat Rudas és Andics felváltva tartotta meg. Ezeken kívül tartottak előadásokat a szovjet sajtóról, a hitleri fasizmusról, a Szovjetunió külpolitikájáról, a honvédő háború 1944-es eseményeiről, Németország két front közötti helyzetéről, a szovjet gazdaság győzelméről és a béke és biztonság kérdéseiről.” (MOLNÁR 1967: 15–16)

A fragmentált helyzetet jól mutatja, hogy

„a krasznogorszki antifasiszta iskolán kívül ismeretesek még a Juzsán indított antifasiszta képzést szolgáló tanfolyamok. Ez az iskola a visszaemlékezők elmondása szerint már 1943-ban működött. 1944 tavaszától kéthónapos tanfolyamokat indítottak

a képzés meggyorsítására, és minél több ember bevonása érdekében. Az 1944. május 1-től június 30-ig tartó tanfolyamot Sziklai Sándor vezette. Itt oktatott történelmet Berzeviczy Gizella és Lándor Béla. A munkásmozgalom történetét Nemes Dezső tanította. Mint asszisztens működött a tanfolyamon többek között Kossa István is.” (MOLNÁR 1967: 16)

A tanulók természetesen kaptak magyar nyelvű írásbeli igazolást arról, hogy elvégezték ezeket a tanfolyamokat, ám azok nem számítottak felsőfokú végzettségnek, és később sem tekintették őket annak. Felmerülhet a kérdés, hogy mi szükség volt ezekre a képzésekre. Nos, a válasz kézenfekvő, hiszen a korabeli kommunisták azzal számoltak, hogy előbb vagy utóbb legális szervezet lesznek Magyarországon is (megvolt a stabil jövőképük), és tömegpártként fognak működni. Azonban nem mindenki volt egyformán képzett ideológiai szempontból, és ezáltal is csökkenteni kívánták a különbségeket. Arról nem is beszélve, hogy elvhu híveket is lehetett így toborozni az eszme számára. Mit takart valójában ekkor a dialektikus és történelmi materializmus? Sztálin szavait idézve

„a dialektikus materializmus a marxista-leninista párt világszemlélete. Ezt a világszemléletet azért nevezzük dialektikus materializmusnak, mert nézőpontja, amelyből a természet jelenségeit vizsgálja, módszere, melynek segítségével a természeti jelenségeket tanulmányozza és megismeri, dialektikus, elmélete pedig, amelynek segítségével a természeti jelenségeket magyarázza és értelmezi, materialista. A történelmi materializmus a dialektikus materializmus tételeinek kiterjesztése a társadalmi élet tanulmányozására, a dialektikus materializmus tételeinek alkalmazása a társadalmi élet jelenségeire, a társadalom tanulmányozására, a társadalom történetének tanulmányozására.” (SZTÁLIN 1951: 668)

Az idézet jól mutatja és érzékelteti, milyen támpontok mentén épült ki ekkoriban az ideológiai oktatás.

Ideológiai oktatás és nevelés a Magyar Tanácsköztársaság időszakában

Időben még inkább visszatekintve, hazánkban a legelső alkalommal 1919-ben 133 napig állt fenn kommunista hatalom. Nagyon hamar proletárdiktatúrát vezettek be, melynek keretein belül az élet minden területén meghatározták az új irányt. A dolgozat témáját figyelembe véve érdekes lehet, hogy milyen célok és eredmények születtek az oktatáspolitikai területén, elsősorban a közoktatás, a felsőoktatás, valamint a népművelés terén. Egyfajta előzményként mutatom be ezt a folyamatot, ugyanakkor összehasonlítva az 1950 utáni és az 1919-es oktatáspolitikai ezen szeletét.

Elég hamar bekövetkezett, hogy

„a kormányzótanács kimondta, hogy a szocializmus állami propagandájának céljaira munkásegyetemetek és a középfokú oktatás keretében előkészítő tanfolyamokat létesít s ennek megszervezésére biztosí minőségben Szabados Sándort küldötte ki.” (FKT 1919: 21)

Kiemelendő, hogy

„a moszkvai munkásegyetem mintájára 1919. május 3-án megnyitották a munkáskáderek képzését szolgáló Marx-Engels Munkásegyetemet, amelynek hallgatói kizárólag a proletárok közül kerülhettek ki.” (UJVÁRY 2020: 65)

A tanítók és tanárok feladatáról Kun Béla közölte, hogy

„...ezek világosak. Nagyon egyszerűen foglalhatom össze. Elvégezni azt, amit a proletárállam parancsol. Elvégezni az iskolának a szocializmusra való nevelés szolgálataiba állítását. (...) A mi szempontunkból az a legfontosabb, hogy már az iskolában is szocialista érzelmeket ébresszenek a gyerekek lelkében.” (UJVÁRY 2020: 61)

A közgazdaságtant már ekkor is fontosnak tartották, így

„a népbiztosság június közepi rendelete alapján minden tanítónak – ahogy a népiskolai oktatótól az egyetemi professzorokig egységesen hívták őket – meg kellett ismerkednie a kapitalizmus fejlődésének alapelveivel, illetve a kommunista társadalom feladataival és eszméivel. Marx, Engels, Buharin és Szabó Ervin művet kellett feldolgozniuk...” (UJVÁRY 2020: 61)

A marxizmus teoretikusait vették alapul, az ő munkásságukra támaszkodtak. Fogarasi Bélát a Forradalmi Kormányzótanács

„a Közoktatásügyi Népbiztosságon a főiskolai ügyek vezetőjévé nevezte ki, feladatul a felsőoktatás átszervezését jelölték meg. Létrehozta és vezette a Marx-Engels Munkásegyetemet. Közben a rendelkezésre álló viszonylag szegényes szakirodalomból – például a Szabó Ervin által kiadott Marx-Engels válogatott műveiből – »gyors-talpalószzerűen« képezte magát, de marxista elméleti felkészültsége ebben az időben még meglehetősen hiányos volt.” (SÁNDOR 1973: 376–378)

Ezen kívül meg kell említeni Varjas Sándor nevét is, aki 1919-ben a Közoktatásügyi Népbiztosság munkatársa lett, és egyben ő irányította a tudományos propagandaosztályt is. Ezenkívül az ún. agitátoriskola megszervezőjeként is feltűnt, illetve tanáráként is dolgozott. Mindenesetre érzékelhető, hogy

az ideológiai oktatás már ekkor is fontos szerepet játszott (volna) a kommunista rendszer kiépítésében.

Az ELTE és a debreceni tudományegyetem

A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen

„a marxizmus-leninizmus oktatása az 1950/51. tanév elején kezdődött, amikor a párt határozata alapján [...] Központi Marxizmus-Leninizmus Tanszékét állítottak fel. A tanszék illetékessége nemcsak az ELTE karaira terjedt ki, hanem hatáskörébe tartozott az összes egyetemeken és főiskolákon a marxizmus-leninizmus oktatásának megszervezése és irányítása.” (SIMONOVITSNÉ-BENEDEK 1970: 438)

Ez nagy hatalmat adott az itt dolgozók kezébe, amivel néha vissza is éltek. Nem sokkal a Sztálin halála utáni időszakig, vagyis

„1954-ig a marxizmus-leninizmus alapjai, a politikai gazdaságtan és a filozófia oktatása egy tanszékhez tartozott; természetesen a tanszéken belül mindhárom tárgynak kialakult a szakcsoportja. A közös tanszék vezetője 1953 őszéig Kassai Géza, az 1953/54. tanévben Kerékgyártó Elemér volt. Egyre égetőbbé vált azonban a három tantárgy szakvezetésének megoldása, mert enélkül nem lehetett az oktatás színvonalát emelni. Még inkább sürgette ezt, hogy Kerékgyártó Elemér a szegedi egyetemen is tanszékot kapott, és így a filozófián kívül úgyszólván alig tudott foglalkozni a többi tárgyak oktatásával. 1954 szeptemberétől a Marxizmus-Leninizmus Alapjai Tanszék vezetője Mód Aladár, a Politikai Gazdaságtan Tanszéké Vilmos József, a Filozófia Tanszéké pedig Ivanov szovjet professzor lett.” (SIMONOVITSNÉ-BENEDEK 1970: 441)

A Rákosi-rendszerre jellemző módon meglehetősen hamar cserélték a vezetőket, nem volt meg az állandóság érzete sem. A forradalom és szabadságharc leverését követően,

„az 1956/57. tanév második félévében a kormánybiztosi utasítások értelmében Egyetemünkön több tárgy előadása szünetelt, illetve hallgatása vagy felvétele fakultatívvá vált. Így a három ideológiai tárgy körül csupán a politikai gazdaságtan hallgatása volt kötelező az Állam-s Jogtudományi Kar hallgatói, valamint a Bölcsészettudományi Kar történelem szakos hallgatói számára. Emellett a bölcsészhallgatók még felvehettek filozófiai stúdiumokat is. A marxizmus-leninizmus alapjai című tárgyból nem voltak előadások. Ugyancsak szünetelt a nem idegen nyelvi szakosok orosz nyelvi oktatása is. Az orosz nyelvet fakultatív tárgyként vehették fel a hallgatók.” (HORVÁTH-Izsák 1970: 57)

Ez az átmeneti – úgymond kegyelmi – időszak nem tartott sokáig, és részben visszarendeződés volt megfigyelhető. Vagyis újra minden hallgató számára kötelezővé vált az ideológiai tárgyak hallgatása és az orosz nyelv tanulása is.

Ugyanebben az időszakban Debrecenben

„a tanulmányi eredményeket rontotta egy sor új tárgy beiktatása. Fokozatosan kötelezővé vált a marxizmus-leninizmus tárgykörébe sorolt tárgyaknak (I-II. éven a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története, III. éven politikai gazdaságtan, IV. éven dialektikus és történelmi materializmus), az orosz nyelvnek, majd a férfi hallgatók (az orvostanhallgatók között mindenki) számára kötelező honvédelmi ismeretek oktatása. [...] Párttörténetből az 1949/1950-i tanév őszi félévétől kellett vizsgáznia, ugyanekkor tették kötelezővé az orosz nyelvet...” (OROSZ–BARTA 2012: 293)

Az 1956-os forradalom leverését követően nem sokkal belső szervezeti és személyi vonzattal is járó átszervezésbe fogott az egyetem akkori vezetése,

„a marxista tanszéken viszont 1957 januárjában váratlan létszámleépítést jelentettek be. Mindössze nyolc oktató maradhatott volna, de a tanszékről távozó négy további kolléga elhelyezéséről is gondoskodni akartak, ketten közülük így az egyetemen – más tanszékeken vagy nem oktatói állásban – maradhattak. A minisztérium egyelőre elzárkózott attól is, hogy a tanszék két önálló tanszékké (Filozófiai, Társadalomtudományi) váljon szét, amit pedig az egyetem javasolt volna. Csak jóval később, 1966-ban kerülhetett sor az addig egységes tanszék háromfelé szétválasztására, bár úgy tűnt, hogy megfelelő minősítésű ember hiányában a Politikai Gazdaságtan Tanszék vezetésére még ekkor is kívülről kellett oktatót hozni.” (OROSZ–BARTA 2012:302)

Ezzel az idézettel az szerző azon állítását támasztja alá, mely szerint ekkoriban a mai értelemben vett egyetemi autonómia nem létezett, és szervezeti kérdésekben is a minisztérium marxizmus-leninizmus főosztálya hozott döntést.

Összefoglalás

Összességében tehát a „létező szocializmusnak” nem sikerült véghezvinnie az ideológiai oktatásban (is) megfogalmazott célokat. A rendszernek nem sikerült „meghajlítania a valóságot”. Természetesen nem csupán az ideológiai oktatás minősége miatt bukott meg a szocializmus rendszere, hanem különféle hazai, világpolitikai és gazdasági fejlemények miatt, de egyes adatokból úgy tűnhet, hogy egyébként sem volt túlzottan eredményes az ideológiai oktatás minősége. Ez részben abból fakadt, hogy maga a politikai rendszer sem váltotta be mindenben a hozzá fűzött reményeket, ugyanakkor nem lenne igaz, hogy néhány karrieristán kívül senki nem volt kíváncsi az öngazo-

lására. Eddigi kutatásaim alapján megállapítható, hogy az „első generációs” marxisták közül jóval többen hittek a szocializmus eszméjében. Vagyis azok, akik a 40-es és 50-es években kerültek ezekre a tanszékekre akár oktatóként, akár hallgatóként, jobban hihettek az eszme erejében. Nekik annyiban eltérő volt a szocializációjuk, illetve neveltetésük, hogy jobban megtapasztalhatták a „tőkés Magyarország” hátrányait és előnyeit. Ezen kívül nem mehetünk el oktatási és módszertani kérdések mellett sem, azaz egy olyan tantárgycsoport, amely fennállása alatt szinte folyamatos kisebb vagy nagyobb korrekción ment keresztül, nem sugallhatta a hallgatók felé a megbízhatóságot és az állandóságot. Ezen kívül a „létező szocializmus” és az „elméleti szocializmus” közötti különbség is gondolkodásra készíthette a hallgatók túlnyomó részét. Sokan közülük csak túl akartak lenni ezeken a vizsgákon, náluk kevesebben voltak, akik egyfajta sajátos ellenállással fogadták ezeket, és nagyjából ugyanennyien támogatták a tananyag tartamát a hallgatók közül. Ugyanakkor ezek az arányok is folyamatosan változhattak a négy évtized alatt, erre vonatkozóan azonban, hivatalosan fellelhető adatok híján, legfeljebb feltételezésekre támaszkodhatunk.

Irodalomjegyzék

- BEREND T. Iván 1997. *A történelem – ahogyan megélttem*. Budapest, Kulturtrade Kiadó.
- Fejér Megyei Hírlap* 2014. március 6., 14. oldal.
- FKT: A Forradalmi Kormányzótanács rendelete Munkásegyetemek és a közép fokú oktatás keretében előkészítő tanfolyamoknak létesítése tárgyában
In: *A Forradalmi Kormányzótanács és a Népbiztosok rendeletei I. füzet*. Budapest, 1919.
- HORVÁTH Jenő – IZSÁK Lajos 1970. Egyetemünk 25 éves fejlődése In: SINKOVICS István (szerk.): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–1970*. Kiadja az ELTE rektora, Budapest, 1970.
- IVÁN Géza 1989. *Mit akar az MSZMP? A modellváltás fő irányai*. Budapest, Kossuth.
- MOLNÁR István 1967. A szervezetszerű pártoktatás kialakulása a Magyar Kommunista Pártban In: *Tájékoztató filozófia politikai gazdaságtan tudományos szocializmus*. Budapest, A M.M. Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya.
- OROSZ István – BARTA János (szerk.) 2012. *A Debreceni Egyetem története 1912–2012*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

- ROMSICS Ignác 2010. *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris.
- SÁNDOR Pál 1973. *A magyar filozófia története 1900–1945 II. kötet*. Budapest, Magvető.
- SIMONOVITS Istvánné – BENEDEK Emma 1970. Marxizmus-leninizmus In: SINKOVICS István (szerk.): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–1970*. Budapest, ELTE.
- SZTÁLIN, J. V. 1951. *A leninizmus kérdései*. Budapest, Szikra.
- UJVÁRY Gábor 2020. Kultúra és terror. A kommün kulturális politikája In: LIGETI Dávid – VÖRÖS Boldizsár (szerk.): „...minden édenek neve vad poklokat bővöl...” *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Budapest, Országház Könyvkiadó.
- VASS Henrik szerk. 1988. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a marxizmus-leninizmus oktatás helyzetéről és korszerűsítésének feladatairól az állami felsőoktatásban (1982. augusztus 24.) In: *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1980–1985*. Budapest, Kossuth.
- VASS Henrik szerk. 1994. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága a felsőoktatás helyzetéről és fejlesztésének feladatairól szóló 1981. február 3-i határozata végrehajtásáról és a további teendőkről (1987. november 3.) In: *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1985–1989*. Budapest, Interart Stúdió.

Jogforrások

- A közművelődésről szóló 1976. évi V. törvény
Az ifjúságról szóló 1971. évi IV. törvény

LÉLEKTAN

VIKÁR MÍRA

Valósághajlítás mint énvédelem

*„A humor is a lélek fegyvere az önfenntartásért való harcban,
hiszen ismeretes, hogy a humor (...) alkalmas arra,
hogy távolságot teremtsen, felülkerekedjék az adott helyzeten”*

Viktor E. Frankl

Bevezetés

Gondoljunk egy helyzetre, mikor legutóbb izgulást, szorongást, idegességet éltünk meg. Lehetett ez például egy vizsgára való felkészülés, valamilyen rossz hírral való találkozás vagy megpróbáltatás az munkahelyünkön. Mit tettünk a helyzetben? Szembenéztünk a problémával vagy inkább próbáltunk nem tudomást venni róla, esetleg halogatni a megoldását?

Életünk során számos helyzetben élhetünk meg szorongást, olyan kellemetlen belső állapotot, melyet igyekszünk elkerülni vagy amelytől próbálunk megszabadulni (CARVER–SCHEIER 2006: 230). Ebben az esetben rendszerint kétféle megoldási módot alkalmazhatunk: vagy megváltoztatjuk a viselkedésünket, vagy – tudattalanul – módosítjuk észleletünket (CARVER–SCHEIER 2006: 231). Ez utóbbi megoldási módot, amit a pszichológiában az „elhárító mechanizmusok” kifejezéssel írunk le, tekintem „valósághajlításnak”.

Tanulmányomban néhány elhárító mechanizmust taglalok, melyek a mindennapi helyzetekben gyakran megfigyelhetők, és akár mi magunk is észrevehetjük, hogyan működnek bennünk. Ezeket igyekszem közérthető módon, hétköznapi példák segítségével szemléltetni. Írásom a teljesség igénye nélkül készült, az itt említett elhárító mechanizmusok mellett még számos másikat is leírtak a szakirodalomban.

Elhárító mechanizmusok

Először nézzünk egy hétköznapi példát. Megtudjuk, hogy egy vizsgára kell felkészülnünk, amire két hetünk van. Ekkor várhatóan feszítő, kellemetlen érzések fognak el bennünket, hiszen előttünk lebeg egy megmértetés. Ezeket a kellemetlen érzéseket szeretnénk magunktól eltávolítani. Mit teszünk? Lehetőségünk van hozzákezdeni a vizsgára való felkészüléshez, ez elvonja

a figyelmünket a szorongásról és hozzásegít minket ahhoz, hogy sikeres vizsgát tegyünk. Tehát a problémára fókuszálunk. Az is megtörténhet azonban, hogy elhitetjük magunkkal, „még rengeteg időnk van a felkészülésre”, ezzel ugyan szintén csökkentjük a szorongásunkat, de halogatjuk a készülést és rontjuk az esélyeinket. Ebben az esetben az észlelésünket módosítottuk. Ez utóbbi szorongáskezelési mód az elhárító mechanizmusok közé tartozik (CARVER–SCHEIER 2006: 233).

Az elhárító mechanizmusok fogalma Sigmund Freud nevéhez fűződik (FREUD 1986: 235–248; FREUD 1993: 42). Ezek „olyan eljárások, taktikák, amelyeket az én fejleszt ki, hogy könnyebben megküzdhessen a szorongással” (CARVER–SCHEIER 2006: 231). Ezen mechanizmusok két közös tulajdonsággal bírnak: tudattalanul működnek (tehát nem szándékosan alkalmazzuk őket), illetve torzítják a valóságot (CARVER–SCHEIER 2006: 231). Elsőre különös lehet, hogy miért is működnek bennünk ilyen mechanizmusok, azonban ezek célja nem más, mint a környezetünkhöz való alkalmazkodás, az adaptáció (LOEWENSTEIN 1967: 800). Tehát azért működtetjük ezeket, hogy képesek legyünk megküzdni a környezeti kihívásokkal. Fontos azonban, hogy a szakirodalom megkülönböztet érett és kevésbé érett elhárító mechanizmusokat, melyek megítélése életkortól is függ (CRAMER 2015: 526). Cramer (2015: 533) szerint abban az esetben tekinthető az elhárító mechanizmusok működése károsnak vagy maladaptívnek, ha életkorhoz mérten éretlen elhárító mechanizmusokat alkalmazunk, illetve ha ezt túlzott mértékben, hosszú időn keresztül tesszük.

A következőkben hat elhárító mechanizmust fogok bemutatni (tagadás, kivetés, elfojtás, intellektualizáció, szublimáció, humor). Az éretlenebbektől az érettebbek felé haladok Vaillant és munkatársai (1986: 786–794) empirikus kutatásokon alapuló hierarchikus osztályozása alapján. Minden elhárító mechanizmus definiálása után egy mindennapi szituáció segítségével szemléltetem, hogyan néz ki a jelenség a gyakorlatban. A példákhoz az életszerűség kedvéért fiktív neveket használok.

I. Tagadás (=denial)

A tagadás elhárító mechanizmusát általában akkor alkalmazzuk, ha a fenyegető valóság elárasztja az embert. A tagadás nem más, mint „adott esemény bekövetkezésének vagy adott állapot fennállásának elutasítása” (CARVER–SCHEIER 2006: 233). Ez az elhárító mechanizmus kisgyermekkorban, 7 éves korig normatív módon jelen van (CRAMER 2015: 542), azonban felnőtt korban az éretlen elhárító mechanizmusok közé sorolható (CRAMER 2015: 527–528).

Például, ha Marcsi, egy gimnáziumi tanuló rossz osztályzatot kap, és váltig állítja, hogy tévedésnek kellett történnie, nem kaphatta ő a gyenge jegyet, akkor tagadást alkalmaz. Nem hajlandó tudomásul venni, hogy nem sikerült megfelelően teljesítenie a feladatot, emiatt azonban a probléma megoldásához sem kerül közelebb.

Bizonyos, rendkívüli módon megterhelő életesemények hatására még felnőttkorban is adaptívnak tekinthető a tagadás mechanizmusa, amennyiben az csak rövid ideig áll fenn. Ilyen példa a gyászfeldolgozás első szakaszában megfigyelhető tagadás, mikor az érintett nem tud először szembenézni egy számára fontos személy halálával. Fontos azonban itt is szem előtt tartani, hogy amennyiben hosszú ideig, túlzott mértékben megfigyelhető a tagadás, az már semmiképp nem adaptív megküzdési mód (BENCZÚR 2015: 22).

II. Kivetítés (=projection)

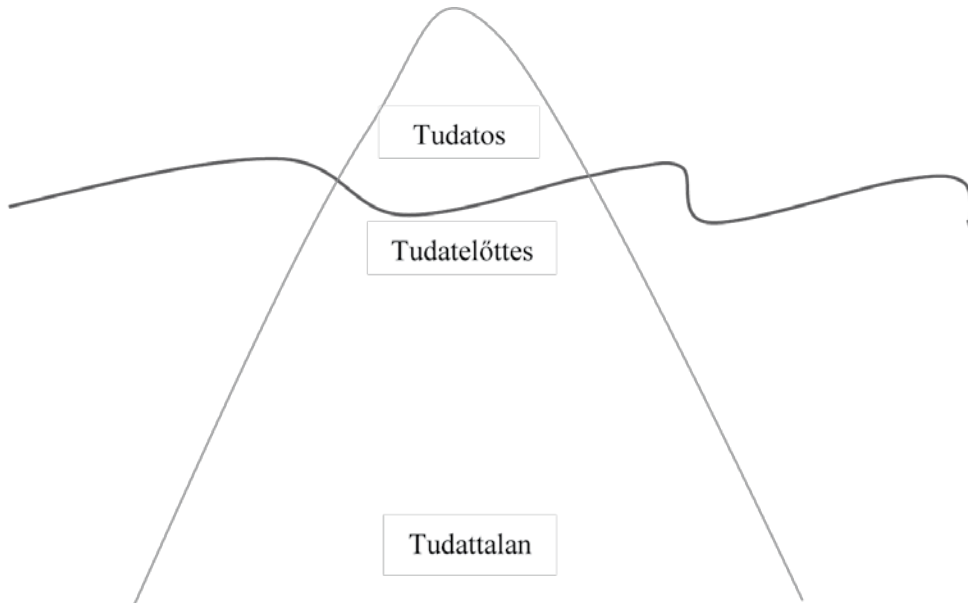
A kivetítés elhárító mechanizmusa általánosságban a tagadáshoz hasonlóan éretlennek tekinthető (VAILLANT ET AL. 1986: 790). Az életkori fejlődés szempontjából a tagadás után következik, és 7 éves kor körül használata még normatívnak számít (CRAMER 2015: 542). A kivetítés azt jelenti, hogy a számunkra elfogadhatatlan érzéseinket, vágyainkat, gondolatainkat valaki másnak tulajdonítjuk, másban látjuk viszont. Ez a mechanizmus megvéd minket attól, hogy önmagunkban szembe kelljen néznünk ezekkel az elutasított tartalmakkal (CARVER–SCHEIER 2006: 235).

Képzeld el, hogy egy pár együtt van otthon. Bandi teljesen nyugodt hangon annyit kérdez Maritól: „Ráérnél egy kicsit beszélgetni?” Erre idegesen Mari így reagál: „Miért vagy velem ilyen türelmetlen?” Ezt hallva Bandi vélhetően csodálkozni fog, hiszen benne nem volt türelmetlenség, és nem szerette volna sürgetni partnerét. Ebben az esetben vélhetően Mari a kivetítés elhárító mechanizmusát működtette, mivel önmagában nem tudta elfogadni a türelmetlenség, idegesség érzését, így azt a párjának tulajdonította, és úgy érezte, mintha Bandiban keletkeztek volna ezek az érzések. Egy ilyen helyzetben nehéz megfelelően reagálni, azonban azt mindenképp fontos szem előtt tartania annak, aki a példában szereplő Bandi helyzetébe kerül, hogy ezek az érzések nem belőle jönnek. Emellett segíthet a helyzeten, ha megpróbálja megérteni, hogy a másik fél vajon miért reagált ilyen impulzívan a kérdésre.

III. Elfojtás (=suppression; Verdrängung)

Az elfojtás elhárító mechanizmusa közepesen érettnak tekinthető, és felnőttkorban is alkalmazzuk (VAILLANT ET AL. 1986: 790). Az elfojtás egy személy

azon törekvésére utal, hogy távol tartson egy gondolatot, vágyat, érzést a tudatától (CARVER–SCHEIER 2006: 231). Ez a folyamat leginkább Freud jéghegy-hasonlatának segítségével szemléltethető (CARVER–SCHEIER 2006: 205). Freud az emberi pszichikumot leíró topografikus modelljében három részt különített el (FREUD 1982: 427). A tudatos szférát, amely azokat a gondolatokat, érzéseket, vágyakat tartalmazza, amelyeknek pillanatnyilag tudatában vagyunk (FREUD 1986: 242). A tudatelőttés részt, melyben olyan tartalmak csoportosulnak, amelyeknek pillanatnyilag nem vagyunk tudatában, azonban könnyen tudatosíthatók (FREUD 1986: 242). Ilyen lehet például a családjunk iránt érzett szeretetünk, mikor a munkahelyünkön keményen dolgozunk, hiszen ez ebben a helyzetben valószínűsíthetően nem tudatosul. A harmadik szféra a tudattalan, amely olyan érzések, gondolatok, vágyak összességét foglalja magába, melyeknek nem vagyunk tudatában (FREUD 1986: 242). Ezek különböző ösztönkésztetések lehetnek, melyeket tudattalanul próbálunk elnyomni magunkban, például valaki iránt érzett haragunkat (CARVER–SCHEIER 2006: 238). Freud topografikus modelljét egy jéghegy segítségével szemléltette. A jéghegy-hasonlatban a tudatos szint a jéghegy csúcsa, amely kilátszik a vízből, a tudatelőttés van a víz szintje alatt egy kevéssel, míg a tudattalan rész a legnagyobb, és a víz alatt található (CARVER–SCHEIER 2006: 205) (1. ábra).

1. ábra *Freud topografikus modellje a jéghegy-hasonlattal ábrázolva* (Freud 1986: 242. alapján saját ábra).

Az elfojtás során az elutasított tartalmak a tudattalan szférába kerülnek (a jéghegy víz alatti részébe), azonban feszültségként jelen maradnak és próbálnak tudatosulni (FREUD 1986: 241). Ezek a tartalmak a tudatelöttes részt megkerülve felszínre törhetnek, és különböző formában manifesztálódhatnak. Ilyen manifesztációk lehetnek: *elszólások*, *elvételek*, pl.: ha szomjasak vagyunk, lehetséges, hogy olvasás közben „szikkadt táj” helyett „tikkadt szájat” olvasunk (CARVER–SCHEIER 2006: 240); *álmok*, pl.: lehetséges, hogy egy egyetemi hallgató stresszes vizsgaidőszakban azt álmodja, hogy megbukik egy vizsgán, miközben még el sem ment rá; illetve *tünetek*, pl.: enyhébb esetben játék az ujjakkal, körömrágás, de akár komolyabb pszichoszomatikus tünetek formájában is, mint az erős fej- vagy hasfájás (lásd. részletesen FREUD 1986: 8–65 és 243–245).

Lássunk egy hétköznapi példát, melyben ismét egy pár beszélget. Piri látja Ödönön, hogy valami nincs rendben vele. Ezt abból látja, hogy feszült a testtartása, magához húzza a karjait és rágja a körmét (bár ez nem feltétlenül tudatosul a nőben, leginkább egyfajta megérezése van, hogy a partnere feszült). Megkérdezi a férfitől: „Valami gond van?” Erre a férfi meglepetten azt feleli: „Dehogy.” Vélhetően ebben az esetben valamilyen elfojtott feszültségről, tartalomról lehet szó, ami nem tudatosult a férfiben, de tünetek formájában megmutatkozott.

IV. Intellektualizáció

Az intellektualizáció az elfojtáshoz hasonlóan szintén a közepes érettségi szintű elhárító mechanizmusok közé sorolható Vaillant és munkatársai (1986: 790) alapján. Az intellektualizáció egy olyan viselkedési tendenciát jelent, amely során a fenyegető tartalmakról tárgyilagos, hideg, elemző terminusokban gondolkodunk. Ennek segítségével leválasztjuk a gondolatokat a hozzájuk kapcsolódó érzésekről, és így távol tarthatjuk magunktól a szorongást (CARVER–SCHEIER 2006: 236).

Gondoljunk egy olyan helyzetre, ahol Artúrral épp szakított barátnője. A szakítás után Artúr a következő módon mesél a történésekről barátjának: „Nem csoda, hogy szétmentünk Lizával. Manapság a párkapcsolatok 54%-a szakítással végződik. És egyébként is, a szerelem mulandó...”. Tehát a példában szereplő férfi gondolati síkon, az érzelmek teljes leválasztásával beszélt Lizával való szakításukról. Ez megkönnyítheti adott pillanatban a szakítással való szembenézést, hiszen a férfi nem engedi, hogy egyszerre árásszák el a negatív érzelmek. Ugyanakkor, ha hosszabb ideig fennáll ez az állapot, a férfi akár hetekkel később sem néz szembe a szakítás okozta fájdalommal,

akkor nem lesz képes arra, hogy feldolgozza a történeteket, és ez akár megakadályozhatja abban, hogy más nőekkel sikeresebb, hosszú távú kapcsolatot hozzon létre.

V. Szublimáció

A szublimáció az érett elhárító mechanizmusok közé tartozik (VAILLANT ET AL. 1986: 790). Ez a mechanizmus azt jelenti, hogy a társadalmilag nem kívánatos vágyakat, szorongásokat, negatív érzéseket átalakítjuk oly módon, hogy az ebből felszabaduló energiát valamilyen társadalmilag elfogadott tevékenységbe investáljuk (CRAMER 2015: 528–529). Ilyen tevékenység lehet például valamilyen mozgás, sport, de alkotó tevékenység is, mint a képzőművészet, zene, színjátszás, tanulás. Az előbb említettek mellett olyan hétköznapi, számkra örömet jelentő elfoglaltságra is gondolhatunk, amilyen a főzés.

A következő példában Kata nagyon ideges az új főnöke miatt, aki rengeteget követel tőle, és ha csak a legapróbb hibát követi is el, máris szemrehányást tesz neki. Kata természetesen nem teheti meg, hogy visszaszól a főnökének és nyíltan kiáll magáért, amit valójában szeretne tenni, mert akkor az állását kockáztatná. Kata párja, Janó, azt veszi észre, hogy mióta az új főnök megjelent a munkahelyen, barátnője az ő legnagyobb örömeire sokkal gyakrabban főz otthon, ráadásul bonyolult, összetett ételeket készít. Kata, bár valószínűleg nem tudatosan teszi, a főnöke iránt felgyülemlett feszültségét a főzésben vezeti le, ebbe a konstruktív tevékenységbe fordítja át energiáit.

VI. Humor

A humor szintén az érett elhárító mechanizmusok közé sorolható (VAILLANT ET AL. 1986: 790). (A humor antropológiájához, nyelvi megformálásához lásd: BALÁZS 2008, 2016.) A humor úgy módosítja a lehetségesen bekövetkező, vagy már bekövetkezett negatív esemény súlyát, hogy az enyhül és tolerálhatóbbá válik (BOWINS 2004: 9). Amellett, hogy a humor egészségesebbé tehet valakit, és segít megküzdeni a megterhelő életeseményekkel, elősegítheti a személy boldogságát (BOWINS 2004: 22). A tanulmány mottójaként választott idézetben FRANKL (1988: 49) is azt hangsúlyozza, hogy a humor a túlélést, a nehéz életeseményekkel való megküzdést segíti azáltal, hogy eltávolítja a személyt az eseménytől, hiszen ez feltétele annak, hogy valaki az adott helyzetről absztrakt módon, humorosan tudjon gondolkodni. A kutatások is kimutatták, hogy a humor képes csökkenteni a stresszt és az érzelmi nyugtalanságot (MARTIN–LEFCOURT 1983: 1322, ill. FARKAS ET AL. 2021: 69).

Példaként tegyük fel, hogy Kíra, egyetemi hallgató épp nagyon ideges és csalódott, mert egy konferenciára beadott kutatására kritikus bírálatot kapott. Már csak két hét van a konferenciáig, így aggódik, hogyan fogja tudni beépíteni a javításokat az előadásba. Aznap, mikor megkapja a bírálatot, a konferencia műsorfüzete is megjelenik. Kíra csalódottan látja, hogy rövid „i” -vel, hibásan „Kíra”-ként szerepel a neve a füzetben. Kíra úgy érzi, ez a kegyelemdöfés erre a napra, és a sírás szélén állva meséli párjának a történetet. Márton, Kíra barátja együttérzően ezt mondja: „Tehát felkerült az i-re a pont.” Erre Kíra meglepetésében elneveti magát párja humoros megjegyzésén, és némi megkönnyebbülést érez.

Az elhárító mechanizmusok komplexitása

Bár tanulmányomban, a szakirodalmi hagyományt követve, külön-külön ismertettem az egyes elhárító mechanizmusokat, fontos tudni, hogy a természetben, vagyis a hétköznapi helyzetekben, ezek jellemzően nem elszigetelten, hanem egymással összekapcsolódva vannak jelen (CARVER–SCHEIER 2006: 238). Ezt mutatja például Newman és munkatársai (1997: 980–1001) kutatása is, amelyben a projekció és az elfojtás összefüggését vizsgálták. A kutatók feltételezték, hogy azok a személyek, akik elutasítják valamilyen tulajdonságukat, és emiatt igyekeznek azt elfojtani, nagyobb eséllyel fogják ezt a tulajdonságot viszont látni, akár felnagyítani másokban (NEWMAN ET AL. 1997: 980). Tanulmányukban a szerzők azzal magyarázzák ezt a jelenséget, hogy ha valamilyen tulajdonságunkat próbáljuk elfojtani, nem gondolni rá, akkor az könnyen kontrollálatlanul felbukkannak a tudatunkban, és mivel ezek a jellemvonások előtérbe kerülnek, könnyen viszontlátjuk őket másokban, kivetíthetjük őket (NEWMAN ET AL. 1997: 996).

Nézzünk ismét egy hétköznapi helyzetet. Képzeljünk el egy egyetemi hallgatót, Emesét, aki hajlamos az irigységre, főképp teljesítményhelyzetek esetén. Emese ugyanakkor erősen elítéli az irigység tulajdonságát, mivel ott-hon mindig azt hallotta szüleitől, hogy „büszkének kell lennünk mások eredményeire, nem szabad féltékenynek lennünk rájuk.” Igyekszik ezért minél mélyebbre elfojtani magában ezen tulajdonságát. Emese azonban rendkívül irritált lesz, ha csak a legkisebb fokú féltékenységgel is találkozik környezetében. Különösen a vizsgaidőszak végén, mikor megbeszéli évfolyamtársai-val a vizsgák eredményeit, hajlamos rá, hogy társait irigynek higgye, mikor olyan mondatot hall tőlük, mint „Érdekes, hogy Ambrus ötöst kapott, pedig azt mondta alig két napot készült.” Ebben a helyzetben, bár nem jelenik meg egyértelműen az irigység, hiszen a mondat akár egyszerű ténymegállapítás-

ként is szolgálhat, Emese úgy érzi, hogy barátai rendkívül irigyek, és előfordul, hogy meg is szidja őket, amiért nem tudnak a másik sikerének örülni. Ez az erős elhárítás Emese részéről, hosszú távon eltávolíthatja őt barátaitól.

Láthattuk tehát a példában, hogy a projekció egy erős, korábban elfojtott és fel nem dolgozott tartalomból is eredhet. Egy ilyen helyzetben segíthet, ha Emese inkább szembenéz saját nemkívánatos tulajdonságával, akár segítséggel feltárja azt, és igyekszik helyén kezelni ahelyett, hogy megpróbálja elnyomni magában.

Nézzünk meg egy másik példát, melyet az *Összeomlás (Falling down)* című filmből fogok idézni. A film első jelenetében láthatjuk a főszereplő férfit, amint egy autóban ül, vélhetően nyáron, nagy melegben, és az országúti hatalmas kocsisorban várakozik. A férfi több jelét is mutatja az elfojtásnak: szuszog, markolássza a kormányt, néha becsukja a szemét, hátrahajtja egy pillanatra a fejét, szorítja az állkapcsát. Láthatólag nehezen viseli a helyzetet, azonban indulatait próbálja magában tartani. Egyszer csak berepül egy légy a kocsiába. Hangosan zümmög és a férfi fejére is többször rászáll. A férfi először kézzel próbálja elhajtani a legyet. Mivel azonban a légy nem tántorít, erőteljesebb eszközökhöz folyamodik. A férfi idegességében kezébe vesz egy újságot és azzal kezd vadul csapkodni. Lássuk milyen elhárító mechanizmusok figyelhetők meg a jelenetben. Az elfojtás végig érzékelhető, hiszen a férfi láthatólag legszívesebben kiabálni vagy rohanni kezdene, és semmiképp sem ülne és várakozna az álló autóban. A légy megjelenésével azonban projekcióóra is gyanakodhatunk, hiszen a férfi valójában nem a légyre olyan mérges, hanem magára a helyzetre, és elfojtott dühét vetíti ki a légyre. Mikor előadásomat megtartottam a konferencián, akkor mutatott rá az egyik résztvevő, hogy végül szublimációként is tekinthetünk a légy üldözésére, amennyiben a légy csapkodása társadalmilag elfogadott tevékenység. Ebből a példából is látható, milyen komplex módon vannak jelen az elhárító mechanizmusok, és hogy akár kultúra- és társadalomfüggő is lehet, hogy milyen elhárító mechanizmusként értelmezzük egy jelenséget.

Megvédenek minket az elhárító mechanizmusok?

Eddig ugyan az elhárító mechanizmusok számos negatív következményét felsorakoztattam, fontos tudni, hogy ezek teljesen természetes, általában rövid távon hasznos mechanizmusok, melyek segítenek bennünket a mindennapi nehézségekkel való megküzdésben (LOEWENSTEIN 1967: 800). Tehát az semmiképp nem cél, sem feladat, hogy ne működjenek ezek a mechanizmusok. Fontos azonban tisztában lenni ezekkel, mert az életkorhoz mérten éretlen

mechanizmusok hosszú távú használata árthat mentális egészségünknek (CRAMER 2015: 533).

Rövid távon elmondható, hogy az elhárító mechanizmusok megvédenek bennünket. Például abban az esetben, ha elveszítünk valakit, gyászt élünk meg, azonban a munkahelyünkön is helyt kell állnunk, segít, ha a munkaidő alatt el tudjuk fojtani fájdalmas érzéseinket. Viszont amint lehetőség nyílik rá, engedjük meg magunknak, hogy megéljük ezeket a negatív érzéseket, és feldolgozzuk a történeteket.

Mit tehetünk?

Végül lássuk mit tehetünk azért, hogy a bennünk működő elhárító mechanizmusok valóban a védelmünket szolgálják, és ne fokozzák a problémát, amitől próbáljuk magunkat megvédeni.

1. Ismerjük fel őket!

Próbáljuk felismerni, főként, ha nem az életkorunknak megfelelő elhárító mechanizmusokat működtetünk, mint amilyen felnőtt korban a projekció vagy a tagadás. Ez nem könnyű feladat, hiszen tudattalanul működtetjük ezeket, de az, ha olvasunk, hallunk róluk segíthet a mechanizmusok azonosításában.

2. Foglalkozunk a problémával!

Abban az esetben, ha észrevettük, hogy valamilyen elhárító mechanizmust működtetünk, nézzünk mögé, és próbáljuk megfejteni, milyen problémától, nehézségtől, esetleg milyen kellemetlen érzésektől próbáljuk megvédeni magunkat. Emlékezzünk arra, hogy rövid távon segítenek és hasznosak az elhárító mechanizmusok, hosszú távon viszont a problémával és az érzéseinkkel érdemes foglalkoznunk.

3. Kérjünk segítséget!

Ha sikerült azonosítani a problémát, vagy nem sikerült, de észrevettük, hogy elhárító mechanizmusokkal védekezünk valami ellen, bátran kérjünk segítséget. Akár egy baráttal, családtaggal való beszélgetés segíthet ilyen helyzetben, de szükség esetén szakemberhez is fordulhatunk.

Összefoglalás

Az elhárító mechanizmusok olyan védekező eljárások, melyeket énünk tudattalanul fejleszt ki, hogy segítse a szorongással való megküzdést. Rövid távon az elhárító mechanizmusok adaptívak, segítik a környezethez való alkalmazkodásunkat, hiszen szabályozzák azt, hogy milyen mértékben kell szembesülnünk problémáinkkal. A szakirodalom azonban megkülönböztet érett és éretlen elhárító mechanizmusokat, és abban az esetben, ha hosszú távon életkorunkhoz mérten éretlen elhárító mechanizmusokat működtetünk, akkor ezek károsak lehetnek a mentális egészségünkre. A tanulmányban hat elhárító mechanizmust ismertettem, éretlentől az érett felé haladva, a tagadástól, mely hét éves korig tekinthető adaptívna, a humorig, mely felnőtt korban is hatékony segítség lehet a feszültséggel terhelt helyzetekben. Annak érdekében, hogy az elhárító mechanizmusok valóban a jóllétünket szolgálják, próbáljuk felismerni őket, nézzünk mögéjük és foglalkozzunk a problémával, szükség esetén pedig kérjünk segítséget.

Irodalomjegyzék

- BALÁZS G. 2008. Különleges és nem különleges figurák. A nyelvi humor alakzatai. In: DACZI Margit – T. LITOVKINA Anna – BARTA Péter (szerk.): *Ezerarcú humor*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 220–230.
- BALÁZS G. 2018. A nyelvi humor antropológiája. *Századvég* 87: 57–72.
- BENCZÚR L. 2015. A gyász lélektana. In: KISS E. Cs. – SZ. MAKÓ H. (szerk.): *Gyász, trauma, krízis és a megküzdés lélektana*. Pannonia Kiadói Alapítvány. 11–39.
- BOWINS, B. 2004. Psychological defense mechanisms: A new perspective. *The American Journal of Psychoanalysis*, 64/1: 1–26. <https://doi.org/10.1023/B:TJJP.0000017989.72521.26> Letöltés ideje: 2023. 05. 24.
- CARVER, C. S. – SCHEIER, M. F. 2006. Szorongás, elhárítás és énvédelem. In: CARVER, C. S. – SCHEIER, M. F. (szerk.): *Személyiségpszichológia*. Budapest, Osiris. 229–260.
- CRAMER, P. 2015. Understanding Defense Mechanisms. *Psychodynamic Psychiatry*, 43/4: 523–552. <https://doi.org/10.1521/pdps.2015.43.4.523> Letöltés ideje: 2023. 05. 24.
- FARKAS, A. H. – TROTTI, R. L. – EDGE, E. A. – HUANG, L. Y. – KASOWSKI, A. – THOMAS, O. F. – CHLAN, E. – GRANROS, M. P. – PATEL, K. K. – SABATINELLI, D. 2021. Humor and emotion: Quantitative meta analyses of functional

- neuroimaging studies. *Cortex*, 139, 60–72. <https://doi.org/10.1016/j.cortex>. Letöltés ideje: 2023. 05. 24.
- FRANKL, V. E. 1988. ...*mégis mondj igent az életre! Egy pszichológus megéli a Koncentrációs tábort*. Pszichoteam Mentálhigiénés Módszertani Központ, Budapest. 49.
- FREUD, A. 1993. The Mechanisms of Defence. In: FREUD, A. (ed.): *The Ego and the Mechanisms of Defence*. London, Karnac Books. 42–53.
- FREUD, S. 1982. A pszichoanalízis foglalata. In: FREUD, S. (szerk.): *Esszék*. Budapest, Gondolat. 407–475.
- FREUD, S. 1986. *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Budapest, Gondolat.
- LOEWENSTEIN, R. M. 1967. Defensive organization and autonomous ego functions. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 15/4: 795–809. <https://doi.org/10.1177/000306516701500404> Letöltés ideje: 2023. 05. 24.
- MARTIN, R. A. – LEFCOURT, H. M. 1983. Sense of humor as a moderator of the relation between stressors and moods. *Journal of personality and social psychology*, 45/6: 1313–1324. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.45.6.1313> Letöltés ideje: 2023. 05. 24.
- NEWMAN, L. S – DUFF, K. J. – BAUMEISTER, R. F. 1997. A new look at defensive projection: Thought suppression, accessibility, and biased person perception. *Journal of personality and social psychology*, 72/5: 980–1001. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.72.5.980> Letöltés ideje: 2023. 05. 24.
- VAILLANT, G. E. – BOND, M. – VAILLANT, C. O. 1986. An empirically validated hierarchy of defense mechanisms. *Archives of general psychiatry*, 43/8: 786–794. <https://doi.org/10.1001/archpsyc.1986.01800080072010> Letöltés ideje: 2023. 05. 24.

MŰÉSZET

KOVÁCS KRISTÓF (SAJNOS GERGELY)

Reprezentáció a televízió készülékén keresztül / Szomszédok

Mozgóképek segítségével egyszerűen közvetíthető egy nehezen szavakba önthető hangulat, életérzés. Tehát a film egy jól eltalált beállítással, díszletével, jelenetével, illetve helyszíneivel megfelelően képes megteremti azt az atmoszférát, ami informálja a nézőt, illetve rekonstruálhat egy adott időszakot. Ebből kifolyólag az alkotók a képernyőn megjelenő tárgyakat, helyszíneket megkülönböztetett figyelemmel választják ki. A magyar film minden korszakában megtalálhatjuk azokat az erős alkotásokat, amelyek visszatekintve meghatároznak egy adott periódust, kivetítik annak esztétikai és ideológiai törekvéseit.

Kádár-kori létmodell

Abban az esetben, ha a Kádár-kori létmodell képi kivonatát keressük, valószínűleg a megfelelő szimbólumot a panelházak vizuális és tárgyi jellegében találhatjuk meg. Hiszen ha a „panelra”, mint az előre legyártott emberi szükséglet hasonlatára, és egy közösségen belül kialakuló, különböző szociális, valamint kulturális kompetenciák kiegyenlítésére tett kísérletre tekintünk, akkor a mozgóképen szereplő betonépületek együttese a társadalommal kapcsolatban egyszerre képesek leíró és kritikai szemléletet megjeleníteni. A lakótelep az a környezet, ami mindenki számára ismerős, ennél fogva remek eszközként szolgált mind a rendszert elismerő szavakkal illető, és azt bíráló vagy minősítő alkotók kezében. Ily módon a Herskó János által 1960-ban rendezett *Két emelet boldogság* című film (idealisztikus) képet ad a hatvanas években kezdődő közösségi lét előnyeiről és hátrányairól. A *Panelkapcsolat*, Tarr Béla 1982-es alkotása jóval realiztikusabban jeleníti meg egy panelház lakásában élő család négy fal között zajló, illetve azon átszűrődő mindennapjait és drámáját, továbbá a késői Kádár-kor letargikus atmoszférájú lakásait, a létszükségletet kiszolgáló élettér kompaktságát, „komfortját”. A nyolcvanas évek első felére jellemző, társas- és panelházak hangulatát Szomjas György *Könnyű testi sértés* című filmje idézi fel, amely tükrözi a kort meghatározó lakhatási és szociális helyzetet. A rendszerváltáshoz közeli lakótelepi életet

pedig a *Falfűró* című, szintén Szomjas-film jeleníti meg, szavakkal elmondhatatlanul. A maszekok aranykorát, a „vadkeleti” létállapotot, amely a kilencvenes évekkel nem tűnt el, csak átalakult.

Ennélfogva a filmek egyes kimerevített képkockái „mesélni” képesek, közel hiteles képet adnak a korról, tükrözve a film készítőinek meglátásait a közművelődéssel és a hagyományoktól eltérő napi problémákkal, hétköznapi kultúrával kapcsolatban.

A hetvenes-nyolcvanas években kezdetét vette a televízióban vetített többrészes telenovellák kora. A hatvanas évektől népszerű, kosztümös sorozatok mellett, külföldi mintákra épülve megjelentek az aktuális korban játszódó tévéfilmek, melyek az említett példákhoz hasonlóan kellő figyelemmel és gondosan ábrázolták a hétköznapi élet egyes területeit, ilyen volt az *Utánam, srácok!*, a *Nyolc évszak*, a *Linda*, a *Mézga család*¹, a *Keménykalap és krump-liorr*, illetve a *Szomszédok*.

A Szomszédok teleregény

A *Szomszédok*, az 1987 és 1999 között forgatott ikonikus teleregény készítői egy jelenben játszódó, autentikus miliőt szerettek volna megteremteni, ahol a hangsúly nem a kitalált történeten, hanem a karaktereken és helyszíneken van. A hasonló szappanoperákhoz képest a *Szomszédok* sikere abban rejlett, hogy teljes egészében az emberek mindennapjait tükrözte vissza. Nem beszélhetünk azonban speciálisan paneltörténetről, a sorozat annál sokkal általánosabb, valamint olykor a hétköznapi elvonatkoztatott helyzeteket jelenített meg. A kellő és hiteles korrajz megteremtéséhez az alkotók díszletként a Gazdagréti lakótelep új környezetét használták, ahol a frissen felépített lakásokat kedvükre alakíthatták át, illetve rendezhették be a saját elképzeléseik szerint. A sorozat készítői a *Két emelet boldogság* című filmhez hasonlóan egy, a kornak megfelelő idealisztikus, társadalmilag sokszínű képet szerettek volna felmutatni a lakótelep új lakóiról. Így ezeknek a karaktereknek megfelelően alakították ki a lakások belső tereit.

Szilágyi Mária alkotásai a Szomszédokban

Azzal kapcsolatban, hogy miért és hogyan kerültek az 1979-ben elhunyt Szilágyi Mária kerámikusművész alkotásai a teleregény készítőinek a látó-

---

¹ Annak ellenére, hogy műfaját tekintve rajzfilm, tehát a legtöbb esetben elrugaszkodik a valóságtól. Mégis megfelelő képet ad az adott korra jellemző karakterekről.

mezőjébe, csak találgatni lehet. A kerámiák több szempontból is megfeleltek az elképzeléseknek, mivel az alkotások az átlag néző számára formájukban ismerős elemeket tartalmaztak, de nem voltak közismertek. Illetve a művek átmenetet képeznek a kor hivatalos művészete és a modern művészet között. Így az iparművészeti főiskolát végzett keramikus életműve kapóra jött a sorozat készítőinek. A kerámiák nagy részét felhasználták *Szikszy Etus* karakterének foglalkozását igazoló díszletként, illetve a forgatások különböző helyszíneinek háttérdekorációjaként. (A kiállításról lásd még: Balázs 2021).

Szilágyi Mária kerámiája

Irodalomjegyzék

- BALÁZS Géza 2021. *Borsón álmodott álmok. (Szilágyi Mária újrafelfedezése)* 2021. december 17. <https://helyorseg.ma/rovat/ajanlo/dr-balazs-geza-borson-almodott-almok>
- SZILÁGYI Ákos 1983. Panelsztori. A fonák tudat meséi. *Filmvilág*, 10. 34–35.
- VADAS Mihály 1989. *Szomszédok (20 beszélgetés az alkotókkal)*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- ZALÁN Vince 1982. Panelkapcsolat. A mindennapok foglya. *Filmvilág*, 11. 22–23.

Alternatív valóságok vizualizációs lehetőségei a tervezőgrafikában

A kutatásom legfőképpen új utak keresésére koncentráltam. Egy abszolút experimentális kiadvány tervezésén keresztül szerettem volna felfedezni, hogy milyen vizualizációs módszerekhez lehet nyúlni a tervezőgrafikán belül, ha egy adott témát több irányból is meg szeretnénk közelíteni és ezeket a különböző megközelítéseket miként is lehet érzékeltetni.

Milyen új világokat vagy valóságokat lehet felfedezni azáltal, ha különböző médiumokat használunk fel egy kiadványon belül? Mennyire lehetünk ezen felfedező út során kísérletezők, ha könyvtervezésről van szó? Mi az a határ, ha létezik egyáltalán, ahol a befogadhatóság rovására megy a kísérletező jelleg? Ilyen, és ehhez hasonló kérdéseket is körbejárak a *Téridő* című könyvemmel, amelyben az idő fogalmával foglalkozok. Ebben a könyvben egyszerre jelenik meg egy spirituálisabb és egy tudományos megközelítése a fogalomnak, és ennek megfelelően változik benne az illusztrációs és tipográfiai világ is.

Az elsődleges motivációm az volt a projekt létrehozásakor, hogy élni szerettem volna a technikai lehetőségek sokaságával, amiket eddig volt alkalmam megismerni a tervezőgrafikai képzéseim alatt. Alapvetően vonzott a tény, hogy a mai digitális világban már rengeteg médiumhoz lehet nyúlni bármilyen kreatív projekt során, és mondhatni csak a képzeletünk szab határt annak, hogy melyik médiumokat milyen módon használjuk fel. Emellett az információszerzés is elképesztően felgyorsult és számos művészeti út és irányzat került kidolgozásra az évszázadok során, amikből azonnal, csupán egy Google kereséssel bárki képes inspirálódni. A kérdés az, hogy lehet-e ezt az eklektikus világot egységesíteni egy alkotáson vagy alkotások sokaságán keresztül egy tudatos tervezésnek köszönhetően.

Az a kérdés is felmerült bennem, hogy létezik-e egy határ, és ha igen, akkor megállapítható-e az a pont, ahol egy kiadvány a használati funkcióit még betölti, tehát olvasható, értelmezhető, ugyanakkor egy olyan designnal, betűkészlettel, tördeléssel manipulál, ami képes valami újszerűt hozzáadni akár az olvasói élményhez, akár művészeti, grafikai szempontból a kiadványtervezéshez. Ez pedig olyan további gondolatokat is elindít, hogy a szabályok felrúgásával megalkothatók-e új szabályok? A vizuális kísérletezésekkel

létrejöhet-e valami, aminek nem csak esztétikai értéke van, hanem tanít és művel is minket?

Azt az egyetlen elképzelhető utat láttam magam előtt, hogy ezt egy kísérleti folyamaton keresztül tudom felfedezni, és akár találok válaszokat a kérdésekre, akár zsákutcákba futok, akkor is érdemes ezzel foglalkozni, mert ez egy állandó tanulási és tapasztalatszerzési folyamat, amit nagyon sokszor nem lehet könyvekből megtanulni, hanem ténylegesen a gyakorlat által sajátítjuk el a képességeket. Ez pedig a tervezőgrafikára különösen érvényes.

A konkrét alkotói folyamatokat egy kutatómunka előzte meg. Ennek során a mai kortárs tervezőgrafika világáról tájékozódtam, illetve magának a kísérleti tipográfiának a történelmi háttérében szerettem volna jobban elmélyedni. 2023-ban a kísérleti tipográfiának különösen nagy a népszerűsége újfent, egyre szélesebb körben elterjedt és használják az alkalmazott grafika számos területén. Így azért is éreztem, hogy célravezető lehet ezzel foglalkozni, mert a műfaj nem csak hogy egy nagyfokú szabadságot ad a tervezők számára, de ezáltal képes lehet arra, hogy új, egyéni meglátások szülessenek egy olyan területen, ami alapvetően a szabályok betartásáról szól.

De mit is jelent a kísérleti tipográfia? Érdemes, ha előtte a fogalmat tisztázzuk. „A szót latin (*experimentum*) eredete szerint egyfajta kísérleti vonatkozásban használjuk. Az *ex* (-ból) fosztóképző után a *perior*, azaz magyarul tapasztalat szót fedezhetjük fel: a művészi attitűd tesztelő, gyakorló, próbálkozó mivoltára, a tapasztalatokból eredeztethető kiforrottságra kell gondolnunk.” (HIGHLIGHTS | Experimentális tipográfia, 2021) Ez az irányzat sok esetben kihívások elé állítja a befogadót pont úgy, mint az alkotót, hiszen folyamatosan az olvashatóság és esztétikai élmény határait feszegeti. Emellett fontos kiemelni, hogy ez általánosságban azért is hat átütő erővel és frissességgel, mert megadja azt az alkotói szabadságot, ami teret enged az innovatív terveknek, a hibák esztétikájának és nem ragaszkodik görcsösen egy szabályrendszerhez, hiába egy alkalmazott grafikai területről van szó. Éppen ennek apropóján több mai kortárs kiadvány is készül ebben a szellemben, de előszeretettel alkalmazzák olyan nagyobb cégek is a vizuális megjelenésükben, akik abszolút ezt a fiatalos és korszerű életszemléletet szeretnék kifelé közvetíteni. Sokszor találkozhatunk emiatt experimentális plakátokkal akár az utcákon, akár épületeken belül, de ma már jellemző az is, hogy a webes felületeken is visszaköszönnek a merészebb kompozíciók, design elemek és fontok használata.

Ma már ugyan széles körben ismert és alkalmazott az irányzat, nem feltétlenül tud meglepni minket már túl sok minden, de ha visszatekintünk a művészettörténeti időszakokba, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy ezt megelőzte

egy konzervatívabb felfogás, ahol kellőképpen lázadónak hatottak az újszerű vizuális megjelenések.

Az experimentális tipográfia már az elejétől kezdve egy sokkal felszabaldultabb megközelítést jelentett, ami a 20. század eleji dadaista mozgalmakkal vette kezdetét Francis Picabia-val az élen. A grafikai tervezés tekintetében egy radikálisan rendhagyó vagy éppen rendbontó hozzáállás jelent meg, egyfajta anti-művészeti megmozdulás, amely erősen negatív és pusztító elemekkel komponált. Az első világháború borzalmaira reflektálva, egy mindenféle tradíciót elutasító mozgalom kezdett kibontakozni, melynek célja a teljes szabadság megtalálásában rejlett (MEGGS–PURVIS 2012: 265).

Kurt Schwitters német, dadaista képzőművész azon alkotók illetve tervezőgrafikusok közé tartozott, akiknek munkái nem itatódott át erős politikai tartalommal. A Merz-nek elnevezett egyemberes művészeti mozgalma során olyan alkotásokat készített, amikben kollázs-szerűen ötvözött különböző anyagokat és textúrákat. A dadaista nonszenszbe mindig jól átgondolt érzékiséggel emelt be tudatos design elemeket (MEGGS–PURVIS 2012: 265). Ezek jól megfigyelhetők az általa tervezett és szerkesztett tipográfiai lapokban. Például a Merzben megjelenő oldalak kiválóan reprezentálják a művészetét és grafikai gondolkodásmódját, ami az inspirációim egyik fő elemét is képezte. Elsőszámú irányvonalamnak tekintetem, hogy magam is szerettem volna egy szabadabb környezetbe beemelni a tudatos tervezést.

A tudatosság tehát kulcsszerepet kapott a saját projektben is, ezért olyan alkotók munkásságát is kutattam, ahol ez erőteljesen megjelenik. Ilyen Josef Müller-Brockmann munkássága is, aki a svájci tipográfia képviselője a 20. század közepén. Az objektivitás és a radikális, minimalista, geometriai design tekinthető a legfontosabb szempontoknak a tervezés során illetve hozzá köthető a modulháló rendszer megalkotása a tervezőgrafikában. Elmondása szerint a jól felépítettség és a megfelelő elrendezés a tipográfiai és képi elemek között szükségszerű a tervezőgrafikában (MEGGS–PURVIS 2012: 381).

A svájci tipográfiai az új generációs grafikusok számára inspirálólag hatott és mindezt mindig sikerült valami újszerű fordulattal többé és gazdagabbá tenni. Tette ezt Wolfgang Weingart is, aki a New Wave és a svájci punk tipográfia ikonikus alakja. Az 1980-as években ismét megfigyelhető volt az a tendencia, hogy a tipográfia abszolút letisztultsága és rendszeressége ellen valami újszerűvel kísérletezzenek a grafikusok. Weingart játékos és intuitív design-jai, a vizuális effektek gazdagságával mindenképpen beemelt valami olyan mérészséget, ami hatást gyakorolt az emberekre.

Ezt követően az 1990-es évektől kezdődően David Carson volt az az emblemikus tervezőgrafikus, akinek nevét talán napjainkban is mindenki ismeri,

ha mást nem, hallásból is. Munkásságával és a Ray Gun Magazinba készített újszerűen ható megoldásainak köszönhetően ismét egy újabb, izgalmas fordulatot hozott a kiadványszerkesztésbe és a tipográfia kezelésébe.

Az általánosan elfogadott és bevált tipográfiai gyakorlatok ilyen szintű felrúgása egy rendkívül nagy elutasítást és felháborodást eredményezett a szakmán belül annak ellenére, hogy mindez az érzelmek kifejezését hivatott közvetíteni csak éppen a betűképeket felhasználva. A '90-es években olyan kritikák is érték például David Carson-t mint borzalmas grafikus, aki nem tiszteli és veszi komolyan a kommunikációs dizájn alapjait és eredetét, sőt, elpusztítja azt (LEGIBILITY 2021).

Miért is lett ugyanakkor népszerű ez az irány a későbbiekben, nyerte design díjak sokaságát David Carson és lettek képviselői már a kialakulás során is? Magának a tipográfiának és betűtervezésnek rengeteg szabálya van, és szigorú kötöttségekhez kell tartania magát a grafikusnak vagy kiadvány tervezőnek, ugyanakkor az experimentális tipográfia egy sokkal lazább kereteket teremt és megenged egy szabadabb tervezési folyamatot. Ez a tendencia bátorít arra, hogy feszegessük a határainkat és merjünk új tervekkel és ötletekkel előállni, akkor is, ha esetlegesen ezek „rosszak” vagy nem a szabályoknak megfelelőek. Ez a gondolatmenet pedig kiváltképpen megmozgatta a fantáziámat. Felmerültek bennem kérdések, miként mégis van-e valami kompromisszumos középmezőny, ahol még léteznek a szabályok is, de kiélhetjük az érzelmeket is.

Ezeket a kutatásokat is felhasználva elkezdtem gondolkodni abban, hogy milyen téma köré épülve tudnék egy olyan experimentális projektet létrehozni, amelyben egyrészt a szakmai tudásommal kísérletezhetek, másrészt pedig jól reprezentálja azt a művészeti és grafikai sokszínűséget, amikkel a napjainkban már élni lehet.

Az idő fogalmára esett a választásom végül, mert úgy gondolom, hogy ez az a hívószó, amire rengetegféleképpen lehet reflektálni és számos könyv is foglalkozik ennek értelmezésével. Én jelenleg két szélsőségesen ellentétes megközelítést szerettem volna megjeleníteni a könyvemben. Stephen Hawking: Az idő rövid története c. könyvéből válogattam részletek illetve a Bibliából választottam olyan idézeteket, amik valamilyen formában kapcsolódnak az időhöz.

Elsősorban a könyvben alkalmazott illusztrációs világba adnék egy betekintést. Az idő rövid története c. mű egy korszerű megközelítése a tér-idő modern fizikai felfogásának, amelyet Stephen Hawking kutatásainak szemszögéből ismerhet meg az olvasó. Einstein relativitáselméletétől kezdve, az ősrobbanás teóriáján át a feketelyukak vizsgálatáig több mindenre kitér.

A téma komolyságához illően az illusztrációknál saját monokróm fotóim felhasználást éreztem helyénvalónak, tehát alapvetően ez egy teljesen intuitív döntés volt a részemről. A fotózások során azzal kísérleteztem, hogy a fény hogyan törik meg bizonyos felületeken, illetve a tükröződő felületek ragadták meg a figyelmem, amik a megfelelő módon fotózva azt a benyomást keltyik, mintha egyszerre több világ lenne jelen a képfelületen bármiféle utólagos szerkesztés nélkül. A kozmikus hatás elérése volt a legfőbb célom.

A könyv egész szerkezetét tekintve igyekeztem méretében is egy egyedi formát kialakítani, ami alapvetően nem egy szabvány méret. A könyv 147 x 250 mm méretű, amelyben pedig egy 9 x 9 elosztású modulháló alapján dolgoztam. A könyv ezen szakaszában a képek illeszkednek a modulhálóba, míg a tipográfiai elemeket szabadabban kezeltem. A kísérletező jelleg egyrészt a kompozícióban is megfigyelhető, másrészt a szöveges részek elhelyezésében, de ugyanolyan izgalmas pontja tud lenni sokszor az oldalpároknak, hogy az üres tereket miképpen alakítottam ki.

A Biblia illusztrációs világánál egy radikálisan más megjelenésben gondolkoztam. „A Biblia azoknak a könyveknek a gyűjteménye, amelyeket a zsidóság és a keresztények többsége Istentől sugalmazottnak és ennek okán szentnek fogad el, tehát a hit és az erkölcs területén általános mércének tekint.” (ANTAL-PAP 2022) Emiatt a spirituális jelleg miatt az volt az érzésem, hogy a bibliai idézeteknél megengedhető egy szabadabb, expresszívebb, színes világ, így itt színes papírokból, anyagokból, fametszet nyomatokból készítettem kollázsokat. A nemesgrafikai eljárásokat, mint a fa- és linómetszeteket, anyagnyomatokat előszeretettel alkalmazzák illusztrálás során napjainkban is a kiadványtervezéskor. Ez pedig igazolja azt, hogy tulajdonképpen a képzőművészeti alkotások jól beépíthetők az alkalmazott grafikába is. Ezeknek ötvözése egy egyedi jelleget tud adni a végeredménynek.

A méret és a modulhálós szerkezet értelemszerűen nem változik ennél a résznél sem, követve azt a gondolatmenetet, hogy továbbra is szerettem volna, hogy a tudatos tervezésnek jelentősége legyen a projektben. Ami változás megfigyelhető azonban, hogy itt a szöveg illeszkedik a grid rendszerbe, míg a képi elemeket alkalmaztam egy sokkal kötetlenebb módon. A kísérletező jelleg továbbra is megfigyelhető a kompozícióban, illetve az üres terekkel való játék tekintetében is.

Rátérve a tipográfiai világra, a már említett experimentális attitűdben közelíttem meg ezt a részét is a kiadványnak. A tipográfia nem csupán egy szimpla eszköz az írásos kommunikációhoz, hanem annál sokkal több. Nem csak a helyes betűtípus kiválasztása segít az üzenetünk átadásához, de az is,

ha a szöveg jelentéstartalmához vagy stílusához illő vizuális kontextusba helyezzük, így adva egy egyedi személyiséget az adott kreatív projektnek.

Amikor az experimentális tipográfiáról van szó, akkor rendkívüli fontosságúvá válik maga a betűkép és a betűszedés. Az, hogy ezt hogyan használjuk, meghatározza minden projektnek nem csak a megjelenését, de mesterien használva egy erőteljes és érzékekre ható benyomást tudunk kelteni, ami maradandó nyomot hagy a nézőben. Ez a kiadványtervezésben különös jelentőséggel bír. Egy olyan hatást elérni, ami nem csak a figyelmet felkelti, de fenn is tartja azt, kihívásokkal teli feladat, de mindenképpen érdemes ezzel kísérletezni.

Szerencsénkre a gyorsan fejlődő technológia következtében még szélesebb a választék az eszközökből, amikhez nyúlni lehet a kísérletezés során. Magam is igyekeztem ennél fogva minél több lehetőséggel élni. A kiadvány azon részeinél, ahol a Hawking könyvéből vettem ki idézeteket visszatérő, hogy különböző betűméretekkel kísérleteztem, ami kiegészült a nagy kontrasztokkal egy oldalpáron belül. A képi elemekben eltűnő szövegrészek szintén egy izgalmas játékot eredményeznek. Megfigyelhető, hogy egyes részeknél feketével kihúzva láthatóak a szövegrészek, amik egyrészt esztétikai célt is szolgálnak, és képi elemként működhetnek. További játékos elem, hogy negatívban megjelennek szövegrészek, amik segíthetnek értelmezni azokat a részeket is, ahol a szöveg hiányos.

Megjelenik a serif és a san serif betűtípusok váltakozása, tehát a talpas és talp nélküli betűtípusok. Ez is egyfajta dinamikát ad az oldalpároknak. A szöveg elrendezése is lényeges szerepet kap. Itt megtalálhatóak olyan szövegrészek, amiket a könyv megfordításával lehet elolvasni. A szövegszínnel is lehet tovább játszani, így vannak részek, amik hangsúlyosabb szerepet kapnak és vannak, amik csak másodlagos jelentőséggel bírnak.

A Bibliai idézetek tipográfiai megoldásában az a legprominensebb, hogy a szövegrészek kizárólag tükörfordítottak. Az experimentális grafikába mindig van lehetőség belevinni egyedi megoldásokat. Az írógép jellegű betűtípus pedig utalás a bibliai szövegre, amik szintén sokszor hasonló fonttal íródnak. Értelemszerűen tehát ezek az oldalak egy tükör segítségével válnak olvashatóvá.

Az egész könyvön keresztül dinamikusan keverednek ezeknek az oldalpároknak az összessége, legfőképpen azt a célt szolgálva, hogy egy elmélyülési folyamat is megvalósuljon az olvasás közben, egyfajta külön élménynek lehessen tekinteni azt a felfedező utat, amely során megismerkedünk a könyvvel.

Az egész projektet végig vezetve az a konklúzió fogalmazódott meg bennem, hogy nem lehet egzakt válaszokat megadni és határokat szabni arra, hogy mi a helyes és alkalmazható és mi pedig elfogadhatatlan egy kísérleti kiadvány szerkesztése során. Pont ez adja meg az egész folyamatnak a szépségét, hogy mondván „mindent szabad” és ez a folyamatos kísérletező attitűd szükséges ahhoz, hogy valami újszerűt tudjunk létrehozni, ha nem is feltétlen a tervezőgrafikában vagy a művészetben, de önmagunkban egészen biztos, hogy egy megújulást tud ez eredményezni. Véleményem szerint ez az önfejlesztő aspektus az egyik legfontosabb, de ha ezen az úton képesek vagyunk olyat létrehozni, ami másokra is hatással van, akkor értük el igazán a célunkat.

Irodalomjegyzék

- ANTAL-PAP, J. (2022. 08). *Mit jelent a Biblia szó? A Biblia elnevezés eredete, jelentése | Mit mond a biblia?* Forrás: <http://mitmondabiblia.hu/mit-jelent-a-biblia-szo-a-biblia-elnevezes-eredete-jelentese/>
- HIGHLIGHTS | *Experimentális tipográfia.* (2021. 02). Forrás: Hype&Hyper: <https://hypeandhyper.com/highlights-experimentalis-tipografia/>
- Legibility (2021. 12). Forrás: Medium: <https://medium.com/@lizzybdesign/legibility-4b180cb61154>
- MEGGS, P. – PURVIS, A. (2012). *Meggs' History of Graphic Design.* New Jersey: John Wiley & Sons.

Az urbánus ember valóságbuborékjának kipukkasztása. Gondolatok Bukta Imre: *Műveljük kertjeinket!* című kiállításáról

2023. augusztus 26-áig volt látható Bukta Imre festőművész *Műveljük kertjeinket!* című kiállítása a Godot Kortárs Művészeti Intézetben. A hazai kortárs művészeti élet emblematikus alakja, a friss Kossuth-díjas Bukta Imre már 11 évvel ezelőtt, a Múcsarnokban is arra vállalkozott grandiózus tárlatával, hogy megmutassa a Budapesten élőknek a „Másik Magyarországot”. Azt a vidéki, azon belül is egy Heves megyei, eldugott kis faluban, Mezőszemerén élhető életet, amelynek egyes elemeit talán ismerjük, talán nem is hallottunk róla, talán el sem hinnénk – de mindenképpen rendkívül távol áll városi hétköznapijainktól. Ennek a párhuzamos valóságnak az elmés, gyakran humoros, időnként szarkasztikus, de mindig együttérző megörökítése azért is érdemes a figyelmünkre, mert Bukta Imre mindezt bravúros festőiséggel vonzó esztétikai élménnyé teszi.

Amikor elolvastam a Gyalogút konferencia ideji felhívását: valóságértelmezés, párhuzamos valóság... , azonnal ez a nemrég látott kiállítás jutott eszembe, mert már a belépéskor egyértelművé vált a szándék: itt egy másik világba léphetünk át. Rozsdás falusi kerítés – a művész kerítése – fogadta a látogatót az első terem közepén, olyan sugaras, körökkel díszített fémkapu, amilyen Budapestnek csak a külvárosi részein maradt esetleg mutatóba. Nekem azonban sokkal elevenebb élmény, mert magam is egy alföldi kisvárosból származom, ahol még szép számmal lehet találni ilyeneket. A körmotívumos kerítéskaput jobban megnézve látható, hogy alsó részébe fém edényfedőket, műanyag ételhordó tetejét, evőeszközöket applikált Bukta. (Az étkezéshez kapcsolódó tárgyaknak később is jelentős szerep jutott a kiállításban.) Miért is olyan fontos, esszenciális eszköze a művésznak a „ready-made”, azaz a „talált” kapu ilyen pregnáns, méreteiben is szembeszökő szerepeltetése? A kapumotívum nevezetes és magasztos elődökre tekint vissza a művészettörténetben. Gondolhatunk a római diadalívekre, a firenzei dóm keresztelőkápolnájának Ghiberti arany domborműveivel díszített portáljára, amit Michelangelo nevezett el „a Paradicsom kapujának” vagy Rodin monumentális szoborcsoportjára, A Pokol kapujára, amelyen a Gondolkodó is helyet foglal. Mindezek a klasz-

szikus példák valamilyen dicsőséges vagy transzcendens esemény színhelyéül szolgáltak, bebocsátást engedve egy evilágon túli térbe. Ennek a magasztos szerepnek a kopott, dicstelen, de funkciójában azonos megjelenítője a rozsdás kerti kapu, amely a művész univerzumába engedett bebocsátást. A szakrális szerep nem pusztá képzelődés: a művész az egyik körbe tövisszörűt, a kapu tetejére pedig egy 19. századi imakönyvből vett idézetet is hegesztett, amely motívum folytatódott a kiállítás további részein is.

Ám nem csupán a belépés gesztusának tárgyi megnyilvánulásaként jutott fontos szerep a kertkapunak. Szimbolizálja magát a kertet is, a vidéki agrárélet fő helyszínét, Bukta Imre tulajdonképpeni munkahelyét. Ha megismerjük a művész életútját, nyilvánvalóvá válik, hogy a mezőgazdasági munka kezdetben szükségyszerű és terápiajellegű volt a számára, mostanra pedig kiapadhatatlan ihletforrásává vált. Dióhéjban tehát: Bukta Imre 1952-ben született Mezőszemerén. Középiskolai tanulmányai után dekoratőrként dolgozott, autodidakta módon kezdett művészettel foglalkozni. Már korai éveiben is érdeklődött a hagyományos festészetten túli lehetőségek iránt – performansz- vagy installációjellegű megnyilvánulásaival sikerrel hívta fel magára a cenzorok figyelmét is. Mindig is törekedett a művészet körének kitágítására, nem nélkülözve a groteszk, társadalomkritikus felhangot. (Egyik híres munkája például, amikor fotókiállítást rendezett a mezőn, a szarvasmarhák számára.) 1977-ben ismerkedett meg a szentendrei Vajda Lajos Stúdió művészeivel, és e szakmai együttműködés nyomán költözött később Szentendrére. 1980-tól 1994-ig élt itt, és meglehetősen komoly szakmai sikereket ért el, többek között kiállított a párizsi Pompidou Központban, majd harmadmagával ő képviselte Magyarországot az 1988-as Velencei Biennálén. 1995-ben azután, válását követően visszaköltözött szülőfalujába, Mezőszemerére. Eleinte nem találta a helyét, gyakorlatilag felhagyott a képzőművészettel. Mezőgazdasági munkából élt, saját kertjét művelte, szántott, vetett. E tevékenység saját bevallása szerint terápiás jellegű volt a számára, sikerült szép lassan visszanyernie alkotókédvét, melyhez a barkácsoláson, kétkezi munkán át vezetett az út. A talpraállás után újult erővel kezdett kutatni valami autentikus, mesterkéletlen téma iránt, és rájött, hogy az karnyújtásnyira van tőle. Elkezdte festeni mindazt, amit lát, egyszerre résztvevőként és kívülállóként szemlélve környezetét. A Godotbéli kiállításra nem csupán szülőfaluját választotta témául, hanem annál is közelebb hajolt: azt a vállalást tűzte maga elé, hogy kizárólag saját portáján, illetve házának 100-200 méteres körzetéből választ motívumot. Ez a zsigeri közelség, ez a lefegyverező intimitás különös elegyet képez azzal a modern és rendkívül konceptuális látásmóddal, amely Bukta Imre sajátja.

Bukta Imre: Delelő

A kertkapun belépve rögtön szemben találhattuk magunkat Bukta Imre művészetének legpompásabb és – számomra legalább is – legértékesebb darabjaival: nagyméretű olajfestményeivel. Túlzás nélkül állíthatom, nála jobban nem műveli manapság a látványelvű festészetet, olajfestéssel bármilyen atmoszférát tökéletesen megidéz a gázos árokparton átvilágító alkonyattól kezdve a hajnali utcák suta, hamvas szépségén keresztül a poros vasárnap délelőtti fényárig, ami a falusi nappalikat a templomba menés idejére arannyal vonja be. Festményeit maga is „zsáneresnek” (ld. NAGY) nevezi, de azok mégsem rokoníthatók a paraszttromantika vagy a szocreál életkép langyos képviselőivel, hiszen mindezt látomásos fényjelenségekkel, teljes szabadsággal kezelt absztrakt jelekkel írja felül, képeinek sajátosságosan modern, mégis mives megjelenést kölcsönözve. Színkezelésére jellemző, hogy az élénk színeket egy puha, meleg szürke középtónusú alapra helyezi, a fényvillanásokat mint rekeszzománcba az ékköveket, úgy illeszti be, egy középkori koronaékszer

pompáját adva a teleszemetelt, belvizes utcaképeknek. Véleményem szerint ez a felfokozott festőiség teszi sugárzó és misztikus jelenséggé a vásznon szereplő Mezőszemerét és lakóit.

Bukta Imre: Belvíz a kertek alatt

És ha már lakók... a tájkép jellegű kompozícióknál talán még lényegesebb és többet mondó azoknak a portréknak vagy alakos ábrázolásoknak a sora, amelyekben maguk a mezőszemerei emberek szerepelnek. Hosszú évek kitartó, alázatos munkája és a helyben megélt hétköznapok jogosítják fel Bukta Imrét arra, hogy kíméletlen pontossággal ábrázolja földijeit. Olyan embereket, akik sokszor rossz anyagi körülmények között, lehetőségektől elzárta élik mindennapjaikat, és ez olykor meglátszik vonásaikon is. Van például egy csodálatos képe egy idősödő közmunkásasszonyról, aki közönyös tekintettel, ugyanakkor valami elemi méltósággal tekint a nézőre – megidézve ezzel Gauguin *Nő gyümölcsösel* című képét (ld. RÓZSA). Címe: Erzszi „Párizsban” – a nő pólóján látható Paris felirat groteszk ellenpontja a kezében tartott szemeteslapát és seprű valóságának. Noha sem Párizs aranyalmájáért nem szállhatna versenybe, sem Párizs, a divat fővárosa nem állhatna távolabb tőle, mégis

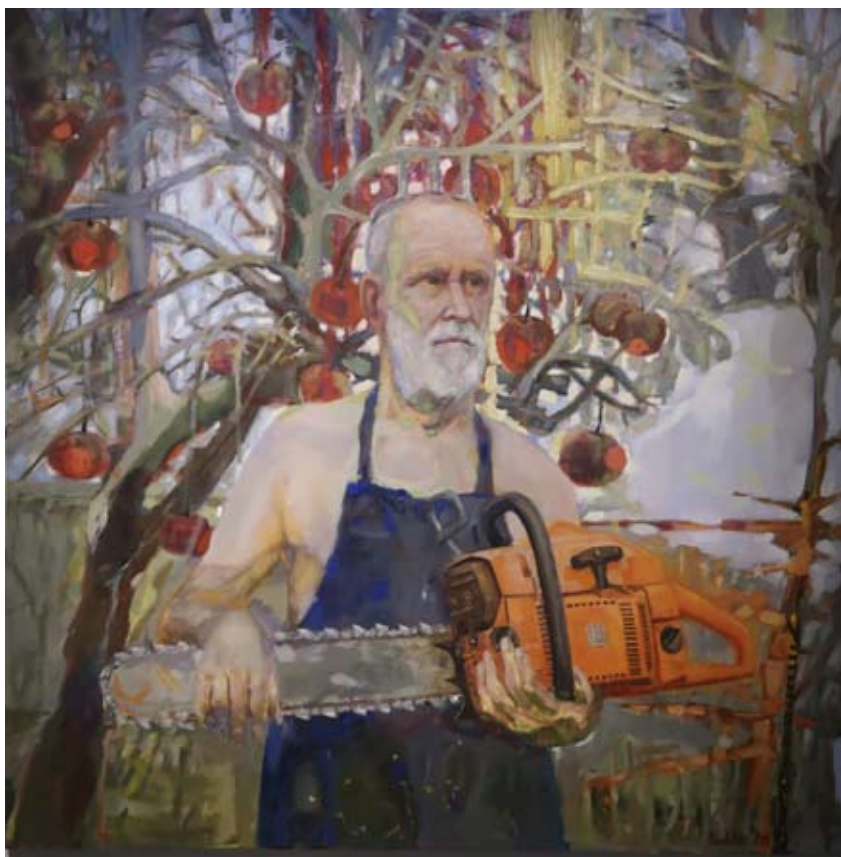

Bukta Imre: Erzsi Párizsban

a körülötte lecsüngő virágok fehér ragyogása paradicsomi háttérrel fon az arca köré és egy istennő sugárzásával ruházza fel. A gauguini párhuzam egy másik festmény, szintén egy női arckép kapcsán is az eszembe jutott, amelyen egy fiatal leány nyúl fel karjával egy fa lombjai közé. Az egzotikus arc, amely nem keresi velünk a szempontaktust, és az archaikus mozdulat, amely akár Évát is eszünkbe juttathatja, amint az almáért nyúl, megjelenik Gauguin mo-

numentális festményén, a Honnan jöttünk? Kik Vagyunk? Hová megyünk?-ön is. A nyújtózkodó alak természetes bája a kiállítás egyik legmegkapóbb képévé teszi ezt a művet.

Bukta Imre elsősorban életútjával hitelesíti művészetét. Mert ahogyan Gauginnek Tahitire kellett költöznie azért, hogy az európai civilizáció „fertőjétől” távol rátaláljon a romlatlan, természeti szépségre, és azt híven meg is tudja fogalmazni műveiben, úgy Bukta Imrének pedig vissza kellett térnie szülőfalujába, hogy világot járt, művelt emberként azt mondhassa: ezek is mi vagyunk. Azért nem bántó vagy lekicsinylő az ő ecsetjével megfogalmazott szatíra, mert ő maga is részese ezeknek a hétköznapoknak, noha korábban hosszabb ideig élt Szentendrén, a magyar művészeti élet egyik központjában – végül mégis ezt az életet választotta. Önarcképén is ezt az életformát vállalja fel: művészi attribútumok helyett láncfűrész lóg a nyakában, azon pihenteti kezét és szakállas, csupasz felsőtestű öregemberként egy középkori remete szent benyomását kelti.

Bukta Imre: Önarckép láncfűrészsel

Bukta Imre: Szülinap

A városból nézve tényleg remeteélet ez... onnan nézve viszont tevékeny, értelmes munka, ahol az ember szerves egységbe és körforgásba olvaszthatja a természetet, a megművelt tájat és az emberi tevékenységgel járó melléktermékeket. Ez a fajta ösztönösen kreatív létezés mód mutatkozik meg Bukta Imre tárgyalkotásaiban, installációiban és performanszaiban is. Esztergályos végzettségű lévén soha nem állt távol tőle a dolgok műszaki oldala, az általa kitalált furfangos szerkezetek, pszeudo-gépek egy részét ő maga alkotja meg. Ezeknek a gépeknek, bár funkciójuk gyakran a fricska, mint például az okoskapa (ikapa) vagy a zsebkszákészlet esetében, általában inkább erős eszmeisége és szakrális vonatkozásai vannak, mint például a *Jaj istenem!* című alkotás esetében, amely egy két köbméteres tartályban található búzaszemekből áll, melyek közül időről időre a „Jaj istenem!” felirat emelkedik ki, majd süllyed vissza. A régiesen életnek is nevezett gabona és a bevett szófordulattá vált mondat a Covid-járvány és a háború okozta nélkülözésre, valamint a művész egy kisgyermekkorai emlékére utal. A búza héja, a pelyva pedig a Sarlós Boldogasszony szobor körül tűnik fel örvénylő viharoként – a mester saját bevallása szerint a búza héja az oltalmazásról szól, a szobor pedig a gyermekvárás örökké védendő, szent örömeről.

A kreativitás és tárgyalkotó készség kapcsán ezen a ponton szeretnék rámutatni arra, mennyire egybeesik Bukta Imre tevékenysége azzal a fajta magyar néplélekkel, ami az egész vidéki életet átjárja. Szinte minden idősebb generációhoz tartozó vidéki férfi tárgyalkotó művész is egy kicsit, amennyiben meg tudja szerelni eltörött dolgait, képes tyúkketrecet, kerítést vagy más szükséges tárgyakat létrehozni, sőt, akár egy házat felépíteni külön szakember bevonása nélkül. Magam is vidéki családból származom, így szüleim, bár értelmiségi foglalkozásúak, tipikus kincsesbánya jellegű udvart tartanak fenn, én is ebben nőttem fel. Egy ilyen udvaron minden problémára megoldást lehet találni, minimális új anyag beszerzésével. És ez valahol nagyon is takarékos, ha úgy tesszük, környezettudatos hozzáállás. Hozzájárul ehhez a szemlélethez a régebbi nemzedékek felnövekedését övező általános áruhiány, amit az én generációm már el sem tud képzelni. Az elromlott dolgok megjavítása, újra használhatóvá tétele létszükséglet volt Bukta Imre korosztálya számára. Nyelvünk is örzi e tevékenység lenyomatát, hiszen több szavunk is van rá: tákolás, sufnituning, buherálás, bütykölés... Feltűnő, hogy e szavak jórészt enyhén pejoratív felhangúak. Ez azt bizonyítja, hogy mindezen tevékenységek a városi, kulturálisan mértékadó réteg szemszögéből lesajnálást érdemelnek, hiszen a jólétben élő ember azonnal, reflexszerűen újra cseréli elhasznált vagy akár csak már nem divatos tárgyait, eszközeit. Mezőszemere átlagos lakói is szívesen tenénének így, efelől ne legyen kétségünk, csupán anyagi korlátok miatt folyik a javítgatás, újrahasznosítás. Mégis, akaratlanul is fenntarthatóbb életmód ez, mint amit mi magunk művelünk. S ha már a Valóság-hajlítás konferencia kiindulópontjára gondolunk, Gelencsér András interjújára (ld. BALAVÁNY), amelyben a földi nyersanyagforrások kimerülésére figyelmeztetett, akkor felvetődhet a kérdés, nem példaértékű-e, hogy valahol az országban újabb és újabb javak szerzése helyett – még ha csupán kényszerből – azok beforgatása, újrahasznosítása zajlik?

A néplélekkel való azonosság tehát megjelenik Bukta Imre művészi attitűdjében, részéről azonban ez mindig magas szintű intellektuális megközelítéssel, kritikus látásmóddal párosul. Nem idegen tőle az ökológiai szemléletű problémafelvetés sem, ezekre leginkább performanszai, installációi világítanak rá. Már egyik korai, 1970-es évekbeli alkotása, a *Műanyagból tiszta búzát gyártó cséplőgép* is ilyen volt. A rejtélyes kis faszerkezet az egyik felén kis átlátszó tasakokban műanyag-granulátumot nyel el, hogy aztán a másik felén ugyanezen tasakokban már tiszta búzaszemek jelenjenek meg a gépezet gyomrából” (ld. WEHNER). Habozás nélkül emeli be műalkotásaiba a mezőgazdasági munka tárgyait, akár kevésbé vonzó alapanyagait is. Marhatrágyából készített képével például sokkolta a '80-as évek kultúrpolitikusait. Szimbolikus jelentőségű,

hogy miután a képet bemutató kiállítást betiltották, a bezárás alatt kihajtott a festmény, az élő növények a művészet eltörölhetetlen erejét reprezentálták.

A kiállítás utolsó szekciója új témát dolgoz fel, az öregedés szomorkás, ugyanakkor nem búskomor megélését. Ezek a jobbára installációként megjelenített nyugdíjasklubbeli események egyszerre mutatják fel az eltávolodott családi kapcsolatok helyét kitölteni hivatott pótcselekvéseket, felfokozott közösségi életet, amely persze nem pótolhatja a szerető családot, illetve az idősebb generáció egyre terjedő okoseszközhasználatát. Bukta Imre azonban nem ítélik, csupán regisztrál: elismeri, hogy igény van ezekre a pótlólagos színterekre az idős vidéki emberek életében, ugyanakkor megmutatja fonásáigait is, például a pillanat megélése helyett első helyre rangsorolt kütyüzt. Ezekkel egyébként éppen hogy kapcsolódási pontokat teremt az urbánus és a vidéki élet között, hiszen fiatal és idős, városi és falusi ember számára egyaránt ismerős a jelenség.

A kiállításra jellemző egyfajta összművészeti jelleg, szövevényes kapcsolatok, előre- és hátramutatások fedezhetőek fel a művek között. Fontos darabja a tárlatnak a 2012-es Múcsarnokban felépített ház „kifordítása”: ezúttal kifelé nézünk a házból, négy oldalán négyféle kilátással a mezőgazdasági munkára, valamint egy teljes, berendezett belső térrel, amiben eltűnő, életünkből kikopó tárgyak – sparhelt, rozsdás fridsider, szocialista bútorok – láthatók. Egy elmúló életforma emlékképe ez, beszélő fényképekkel és más, jellegzetesen „buktság” ötletekkel. Nosztalgikus, szemlélődő, a világ furcsaságaival megbé-kélt lélek belseje ez, megannyi lehetőséggel az elmélkedésre, emlékképeink felszínre hozására.

Zárásképpen elmondhatjuk, hogy Bukta Imre 70 éves korára beérkezett művész, a kortárs magyar kulturális élet „sztárja” lett. Ha meg akarjuk fejteni, mi is az oka széleskörű elfogadottságának, elismertségének, amelyet most már a legmagasabb szintű állami kitüntetés is fémjelez, akkor érdemes megvizsgálnunk Bukta Imrét mint archetípust. Meggyőződésem, hogy gazdagon rétegzett, mégis mindenki számára értelmezhető és befogadható művei mellett népszerűségének fő oka rokonszenves személyiségében és az általa vállalt szerepben keresendő. Nem nehéz felfedeznünk életútjában a népmesei hős vonásait: a szerencsét próbáló szegénylegényét, akár János vitéz alakját is. Elindult kis szülőfalujából, pénz, paripa, fegyver nélkül, csupán saját csavaros eszére és ösztönös tehetségére hagyatkozva, majd megjárt országot-világot, sokmindennel megküzdve jutott osztályrészéül siker, boldogság – majd később, fájdalmas veszteség után hazatért szülőfalujába, ahol sok szenvedés és belső utazás nyomán elérkezett az önazonosság, a megtalált út Tündérországaiba. Ezt a szívünknek oly kedves, happy enddel végződő pálya-

ívet szívesen látjuk viszont a valóságban megtestesülve. Ezért van az, hogy bár ő őszintén vall hagyománytisztelő, ha tetszik, konzervatív értékrendjéről, a sajtóban megjelent cikkek tanúsága szerint politikai oldaltól függetlenül értékelik és tisztelik munkásságát.

A kiállítás címe Voltaire Candide-jának utolsó sorára utal, melyen azonban a művész elmondása szerint nem a rezignált visszavonulás, hanem a ránk bízott érték művelése értendő (ld. SÜMEGI). Mi mással zárhatnám én is soraimat:

„Igazad van, mondá Candide, de most fogjunk munkához: műveljük kertünket.”

Irodalomjegyzék

BALAVÁNY György 2022. „*Már nem tudjuk visszafordítani ezeket a folyamatokat, a civilizációnk néhány évtizeden belül összeomlik*” *Interjú Gelencsér Andrással.* <https://24.hu/belfold/2022/06/10/nyersanyagok-globalis-krizis-klimavaltozas-gelencser-andras-interju/> 2023. 06. 26.

NAGY József 2022. *JAJ ISTENEM – Bukta Imre nagyinterjú.* <https://24.hu/kultura/2022/12/01/bukta-imre-jaj-istenem-godot-galeria-mezoszemere-muveljuk-kertjeinket-nagyinterju/> 2023. 06. 26.

RÓZSA Gyula 2017. *Magyar Tahiti – Bukta Imre realista művei.* https://nepszava.hu/1126668_magyar-tahiti-bukta-imre-realista-muvei 2023. 06. 26.

SÜMEGI Noémi 2022. *Bukta Imre komolyan veszi: a láncfűrész brutális ragadozó.* <https://index.hu/kultur/2022/11/21/bukta-imre-kiallitas-godot-kortars-muveszeti-intezet-obuda/> 2023. 06. 26.

WEHNER Tibor. *Bukta Imre* <https://mmakademia.hu/alkoto/-/record/MMA14508> 2023. 06. 26.

SKROBÁK ESZTER

Megtévesztés az operában

A tanulmányban céлом annak áttekintése, hogy a megtévesztés különböző formái miként jelennek meg és milyen szereppel bírnak az ismertebb, magyar szerzős és 1844 és 1953 között bemutatott operák cselekménytörténetiben. A művészeti alkotások (különös tekintettel az irodalomra, zenére és képzőművészetre) egyik legfontosabb szerepe abban áll, hogy az általuk használt szimbólumok révén szorosan kötődnek az emberi tudattalanhoz, az intuícióhoz és az érzelmekhez. Így egy műalkotásban bemutatott személy vagy közösség sorsa egyéni szinten segíthet megérteni (tudatossá tenni) belső vívódásainkat, tapasztalatainkat, személyközi konfliktusainkat, amelyre megoldási mintákat is adnak, vagy tanulságot, morális ítéletet közvetítenek. Az operák cselekményei gyakran építenek valamilyen megtévesztésre, cselszövésre, tréfára. A magyar operairodalomban például Erkel Ferenc *Hunyadi László* (1844), Bartók Béla *A kékszakállú herceg vára* (1911), Kodály Zoltán *Háry János* (1926) és *Székelyfonó* (1932), Farkas Ferenc *Csinom Palkó* (1950), Kenessey Jenő *Az arany meg az asszony* (1943), valamint Ránki György *Pomádé király új ruhája* (1953) című operáin keresztül a megtévesztés változatos formái, azok morális megítélése és következményei kerülnek bemutatásra, felvetve a kérdést, mit üzennek e művek egyéni és közösségi szinten arról, hogyan gondolkod(t)unk mi magyarok a megtévesztés természetéről, elfogadhatóságáról és hatásairól.

A megtévesztésről

A megtévesztés legalább annyira általános jellemzője a személyközi kommunikációnak, mint az igazmondás, és beleilleszkedik az emberi kapcsolattartás rendszerébe (BALÁZS 1987, 1993). Mindemellett gyűjtőfogalomnak tekinthető, és bár konnotációja negatív, számos társadalmilag elfogadott viselkedés is ide sorolható. Ilyenek például a viccelődés, a meg- vagy színjátszás, a varázslás, a sportban/játékokban alkalmazott cselek és trükkök, vagy ha valakivel tréfát űzünk (HYMAN 1989: 133). Az imént felsorolt cselekvések gyakran szolgálnak központi bonyodalomként a vígoperák esetében. UTZ (2005: 49–50) a megtévesztések közé sorolja még az elhallgatást (titkolózás), hamisítást, leplezést (a téma álcázása) és mellébeszélést, továbbá ide tartoznak a kegyes

hazugságok, a hamisítás, a bizalomjátékok, a fogyasztói és egészségügyi csalások, a katonai és stratégiai megtévesztések és a szerencsejáték-csalások is (HYMAN 1989: 133). A témakörhöz kapcsolódnak még az „álhírek” („fake news”) is, amelyek olyan (elsősorban interneten közzétett) hírtartalmak, amelyek első ránézésre hasonlítanak a tényleges és legitim vezető hírtartalomra, azonban fiktívek vagy rendkívül pontatlanok (PENNYCOOK–RAND 2021: 389). Fontos továbbá elhatárolni a megtévesztést a félreértéstől (VESSZŐS 2022).

A megtévesztés, illetve hazugság magyar nyelvi képének árnyaltabb megértését szolgálja a szó etimológiai hátterének feltérképezése. Itt elsősorban a német szómagyarazatokra támaszkodtam, mert a történelmi összekapcsolódás révén nyelvi kölcsönhatás is kialakult. A magyar etimológiai szótárak ma is jelölik a *hazugság* szó korabeli német megfelelőit is, így tehát a német fordításból vissza lehet következtetni a magyar jelentésekre, jelentésárnyalatokra.¹ A hazugság mint főnév első megjelenése formailag *hazudság* lehetett, megjelenése a 19. század közepére tehető (NYOMÁRKAY 2006: 391). Ezt feltehetőleg megelőzte a szó igei használata a 15. századtól, *hazud* alakban. Jelentése már ekkor tartalmazta a mai jelentést is, ’valótlant állít; színlel, tettet | lügen; heucheln’ (TESZ), viszont utóbbi azt jelenti, *kitalálni valamit*. Tehát tágabb értelemben „meseszövést” is sejtetett. A hazugsággal rokon értelmű a *hamis* kifejezés, amely etimológiáját tekintve a hazugság szóval megközelítőleg egy időben keletkezett. Első megjelenése az UESz. alapján a 12. századra tehető, és jelentése ’álnok; gonosz | arglistig, böse’. Maival megegyező jelentése ’az igazságnak nem megfelelő | unwahr’ a 14. században alakult ki. Egyéb jelentései: ’nem eredeti, nem valódi | unecht; falsch’ (16. sz.); ’huncutkodó | schelmisch’ (18. sz.); ’a megszábot zenei dallamtól v. hangnemtől eltérő | falsch (in der Musik, im Singen)’ (19. sz.); ’váratlanul támadó, harapó, rúgó (állat) | böse, bissig, ausschlagend (Tier)’ (19. sz.). A magyar *hazug* német nyelvi megfelelői tehát arra utalnak, hogy eredeti jelentése egyrésztől sok üres beszéd (fecsegés) lehetett, másrésztől – akár ehhez kapcsolódóan is –, olyan egyént is jelölhetett, akire jellemző a „meseszövést” (mint például Hány János szórakoztató figurája, és ebben az értelemben akár pozitív tulajdonságot is kifejezhetett), vagy harmadrészt, akinek viselkedése színlelés, tettetés.

¹ A kérdésről bővebben lásd SKROBÁK ESZTER 2023. A hazugság magyar nyelvi képe a testettség szempontjából. *Magyar Nyelvőr* 147(3): 333–354.

A szimbólumok szerepe a művészeti alkotásokban

A valóság és a valóságábrázolás (azaz a műalkotások) kapcsolatának filozófiai kérdése egészen az antikvitásig nyúlik vissza. A 19. és 20. század művészeinek a valósághoz való viszonyát és annak változását TATARKIEWITZ (2006: 137–141) a következőképpen írja le: A 19. század közepén két ellentétes nézet uralkodott. Az egyik álláspont szerint a művészet célja valamiféle szépség megalkotása, mert a valóság önmagában nem szép, míg az ezzel szemben álló elgondolás szerint a valóság egy mindent felölelő halmaz, amelynek a szépség és a képzelet is része. Utóbbi azt vallja, a művészet nemcsak rögzíti a valóságot, hanem kísérletet tesz annak magyarázatára és értékelésére, így segítve az emlékezést is. A 20. századra azonban kialakult az a nézet, hogy a szépség eleve egy elhibázott és túlértékelt fogalom. A valóságábrázolás és kreativitás kapcsolatáról alkotott új filozófia visszatért a 16. században már megfogalmazódott gondolathoz, miszerint a művészet a valóság megismerésének eszköze, amelynek célja, hogy megbízható, hiteles tükröt tartson a valóságról. Ne utánozza vagy másolja azt, hanem a lényegét ábrázolja.

Carl Gustav JUNG (1964) pszichoanalitikus felhívja a figyelmet a szimbólumok emberi tudatban való egyetemes létezésére és meghatározó szerepére. Az emberi lélek és tudat is fejlődéstörténettel rendelkezik, és minden új szakasz lenyomatokat őriz korábbi szakaszokból, amelyek egyúttal formálják is a következőt. Az ember szimbólumalkotó hajlammal rendelkezik, azaz pszichológiai fontossággal ruház fel hétköznapi tárgyakat vagy formákat. A modern ember racionális szemlélete figyelmen kívül hagyhatja ugyan a szimbólumokat, amelyekkel találkozik, azonban tudattalanul mégis válaszol azok üzeneteire viszonyulásain és viselkedésén keresztül. JAFFÉ (1964) Jung elméletét és a különböző művészeti ágakat összekapcsolva úgy definiálja a művész szerepét, mint aki kora szellemiségét tükrözi és hirdeti. Tudattalanul vagy tudatosan ad formát kora értékeinek. *A modern festmény mint szimbólum* című írásában (1964: 252–255) úgy érvel, hogy a (kortárs) művészeti alkotások a tudattalan megérintődése révén keltik fel a közönség érdeklődését, amit olyannyira épp-úgy tükröz a heves tetszés, mint a heves ellenérzés és elutasítás.

Thomas MANN a pszichoanalízis mélyreható tanulmányozása kapcsán, amely átítatja írói pályafutását, felhívja a figyelmet arra, hogy a mítoszok hétköznapi életünkben is jelen vannak, és fontos ezeket felismerni, majd énefejlődésünk érdekében hasznosítani. *Freud und die Zukunft* (Freud és a jövő, 1936) című előadásában kifejti annak szerepét, hogy hogyan éljük újra aktuális világunkban a mitikus történeteket és találjuk meg benne a mítoszok

szereplőit, hőseit. Támasztékot nyújthat, irányt mutathat hétköznapi kríziseink megoldásában és feldolgozásban, ha a mitikus történeteken keresztül azonosítani tudjuk a helyzet dinamikáját (azaz, felismerjük, hogy miről is szól igazából), saját szerepünket, továbbá a velünk kapcsolatban állók szerepét, illetve lehetséges motivációit.

A művészeti alkotás tehát egyrészt ábrázolja a valóságot, vagy legalábbis annak egy szeletét, ám mégis túlmutat azon. Az opera műfajában összefonódik a zene szimbólumrendszere, érzelmeket felszínre hozó jellege és funkciója (amelyen keresztül emlékeket, tapasztalatokat is előhív), illetve a mítoszok ősi szimbólumokat, archetípusokat megjelenítő cselekményei. Így a zenemű egyszerre közvetít tanulságot, morális ítéletet és megoldási mintát. A katartikus élményt az adja, hogy a cselekmény nem csak a színpadon, de a nézőben, hallgatóban is lezajlik.

A megtévesztés megjelenítése a magyar operában (1844–1953)

A tanulmány azokat az ismertebb cselekménytörténeteket elemzi, amelyek feszültsége a megtévesztés valamely formájára épül és a színpadon, vagy a televízióban² ma is láthatunk. Az alábbi táblázat (1. táblázat) mutatja a megtévesztés különböző formáit, amelyek a bonyodalom mozgatórugóját képezik a művekben. Egyúttal némelyik mű az „igazság”-ról is megfogalmaz üzenetet, továbbá tanulságot közvetít a hallgató felé. A cselekménytörténetek bemutatásának alapjául BALASSA Imre és GÁL György Sándor (1965), valamint EŐSZE László (1960) részletes leírásai szolgálnak.

1. táblázat A megtévesztés típusai és az igazság kérdésének megjelenése az operákban.

A megtévesztés típusa	Az opera címe és szerzője
Bizalomjáték	Hunyadi László (Erkel Ferenc)
Elhallgatás	A kékszakállú herceg vára (Bartók Béla)
„Fake news”	Hunyadi László (Erkel Ferenc)
Furfang	Az arany meg az asszony (Kenessey Jenő)
Hamisítás, varázslás	Az arany meg az asszony (Kenessey Jenő), Pomádé király (Ránki György)

² Például Csinom Palkó Keleti Márton és Mészáros Gyula rendezésében, vagy Hány János története, amelyből film és rajzfilm is készült.

A megtévesztés típusa	Az opera címe és szerzője
Hazugság	Hunyadi László (Erkel Ferenc)
Katonai és stratégiai megtévesztés	Csinom Palkó (Farkas Ferenc)
Megjátszás/színjátás	Pomádé király új ruhája (Ránki György)
Nagyotmondás	Háry János (Kodály Zoltán)
Tréfa	Pomádé király új ruhája (Ránki György)
Az igazságról:	Hunyadi László (Erkel Ferenc), A kékszakállú herceg vára (Bartók Béla), Székelyfonó (Kodály Zoltán)

Erkel Ferenc *Hunyadi László* (1844) című operájában a megtévesztés változatos formái jelennek meg, miközben felkavaró sugalmazást ad az igazság természetéről és a becsületesség mint erény erkölcsi győzelméről. Az első megtévesztés, amivel a műben találkozunk, Cillei Ulrik bizalomjátéka. V. László királyt – annak már meglévő erős félelmét fokozva – úgy tájékoztatja, hogy a Hunyadi fivérek fenyegetést jelentenek trónjára, így sikerül kivégzési parancsot kicsikarnia a királytól. Az álhírek gyakran alkalmaznak érzelmekre ható érveléseket és eltúlozzák a fenyegetettséget, így Cillei ezen manipulációs módszere akár „álhírterjesztésként” is értelmezhető. Másrészt bizalomjáték is, mivel Cillei önmagát az igazságot birtokló és átadó, megbízható személyként, szövetségesként mutatja be. A cselszövés azonban nem sikerül, Cilleit a Hunyadi-hívek felkoncolják. Ezután hangzik el V. László esküje: „Bosszút nem állok én soha”, ami a cselekmény későbbi alakulásának fényében visszatekintve hazugsággá válik (még ha úgy is értelmezzük a darabot, hogy ezen a ponton ezt még komolyan gondolja), hiszen a király végül megszegi az ígéretét, mivel szerelmes lesz Gara Máriába, Hunyadi László jegyesébe. Mária édesapja (Gara nádor) ugyanis inkább szeretné királynéként látni lányát, ezért azt hazudja a királynak, hogy Hunyadi László pártütést szított a király ellen, s így nem méltó lánya kezére. Hunyadi Lászlót börtönbe vetik, de ő hisz az igazságban és hogy ártatlansága kiderül. Mária lefizeti az őrt, hogy László menekülhessen, de ő továbbra is bízik abban, hogy az igazság győzedelmeskedik, így elutasítja a menekülést, mivel azt bűnössége beismerésének tekinti. Hunyadi Lászlót végül kivégzik, a hóhér négyszer sújt le, mire László feje a porba hull. Ez az esemény a legenda egyik leghangsúlyosabb eleme, ugyanis a késő-középkori jogszokások szerint, ha valaki háromszori lesújtás után is életben marad, szabadon kell engedni. Ebben az esetben azonban

a király parancsot adott a negyedik palloscsapásra is. Hunyadi László halálának szimbóluma tehát egyszerre hangsúlyozza az igazság diadalát (szentségét), de egyben vesztét is az emberi gyarlósággal, kapzsisággal szemben.

Bartók Béla *A kékszakállú herceg vára* (1911) gazdag szimbólumrendszerrel ábrázolja a férfi és nő archetípusait, párkapcsolati dinamikáját és kommunikációs nehézségeit. A férfi titkolózása indítja el a köztük végbemenő destruktív folyamatot. Az elhallgatás és az igazság napvilágra kerülésének dilemmája, majd annak következményei kerülnek ábrázolásra a műben. Judit a Kékszakállúért elhagyja vőlegényét és családját. A férfi várába költöznek, ahol hét zárt ajtót talál. Judit kérésére a Kékszakállú hat ajtót kinyit, és megmutatja mi rejtőzik mögötte. Minden kincsét, kertjét Juditnak ígéri, és kéri, ne firtassa a hetedik ajtó mit rejt. Judit mégis kinyitja, és ezért „el kell tűnnie” az ajtó mögött, most már övé az „örök éjjel”. A történet nyitott marad, nem tudni, hogy Judittal pontosan mi történik. A mű Judit szemszögéből azt üzeni az igazságról, hogy az el is pusztíthat, és felveti a kérdést, hogy valóban szükséges-e mindent tudnunk egymásról, érdemes-e a végsőig kutatni. Elgondolkodtatja a hallgatót arról is, hogyan viszonyul ő maga a titkokhoz, társa vagy mások elhallgatott történeteire, illetve akár a saját maga által elhallgatott dolgokhoz. A cselekmény arra is rávilágít, hogy bár eleinte lehet izgalmas a titokzatosság, mégis kérdés, mennyire érdemes ragaszkodni egy sok titokkal terhelt kapcsolathoz.

Kodály Zoltán *Háry János*-ában (1926) a főhős kedves és szórakoztató alakja a megtévesztés egy megbocsátható formája, a nagyotmondás és meseszöveg köré épül. A nagyabonyi csárdában hallgatják a falubeliek Háry Jánost, az idős, obszitos katonát, hogyan fogta el pusztá kézzel Napóleont és utasította el Mária Lujza császárlány szerelmét és a bécsi császári udvar marasztalását, hogy hazatérjen és mátkájával, Örszével éljen. A történetet Örsze is tanúsíthatná, ha még élne, de a falubeliek így is hisznek neki.

Kodály Zoltán *Székelyfonó*-jának (1932) története szintén egy faluban játszódó történet. A háziasszony elbúcsúzik szerelmétől, akit üldöznek és bujdosásra kényszerül. Később székely lányok jönnek a fonóba, megvigasztalni a szomorkodó nőt. Azután legények is érkeznek, legvégül egy gazdag legény, aki önző viselkedésével kivívja a többiek ellenszenvét. Csendőrök jönnek az elbujdosott férfival, miközben a gazdag legény elbújik. Egy öregasszony megmutatja a csendőröknek, hova bújt, és hogy valójában ő a keresett gonosztevő. Mindkét férfit bilincsben viszik el, a háziasszony sír, az asszonyok vigasztalják. Nagysokára nóta hallatszik, a háziasszony szerelme szabadon hazatért. A történet lezárása *Hunyadi László* és *A Kékszakállú herceg vára* történetével ellentétben azt sugallja, hogy minden nehézség ellenére az ártat-

lanok és tiszta szívűek számíthatnak arra, hogy az igazság győzedelmeskedik, a szenvedés átmeneti és végül minden jóra fordul.

Farkas Ferenc *Csínom Palkó* (1950) című operettje a kuruc korban játszódó kém-történet, ahol a katonai és stratégiai megtévesztés sikeres megvalósulását láthatjuk. Csínom Palkó szerelme, Éduska, a kuruc generális hírszerzője, akinek sikerült bejutnia az érsekújvári várba. Csínom Palkó és testvére Jankó elhatározzák, hogy tót tutajosnak öltözve bejutnak a várba, kikémelelik az erődöt és hazahozzák a kuruc táborba a hadititkokat. Ez sikerül is nekik, mivel Éduska elárulja, hol vannak a tervrajzok. A keresés közben lebuknak ugyan, de végül el tudnak menekülni a tervrajzokkal. A kurucok körülzárták a várat, ám Éduska fülébe jut, hogy érkezik a felmentő sereg. Azonnal viszi a hírt a kuruc táborba, amire a kurucok azonnal elkezdik a vár ostromát, beveszik a várat és foglyul ejtik a gögös, bálozó uraságokat. A sikeres hadművelet végül győzelmi ünnepséggel zárul. A cselekmény nemzeti hangsúlyú, kiemeli a kurucok leleményességét, eszességét, ügyességét, úgy, hogy a katarzist a gögös, zsarnok elnyomó feletti győzelem adja.

Kenessey Jenő *Az arany meg az asszony* (1943) című operája, amelynek történetét Krúdy Gyula írta, a leleményességet érintve hasonló tematikájú. Rotaridesz zsoldoskapitány másodmagával durván és fenyegetően tör be az idősödő Wolfgang és ifjú felesége otthonába, szállást követel. A zsoldos és a fiatal feleség azonnal egymásba szeretnek, ezért Wolfgang tervet eszel ki, hogy megtartsa feleségét. A 14. században sok hamis aranypénz került forgalomba, ezért a törvény szigorúan büntette az aranyhamisítókat. Wolfgang ezért elhatározta, hogy „aranyat csinál” a tűzhelyen és megajándékozta vele Rotarideszt, aki el is fogadja a hamis aranyat. Ekkor Wolfgang elküldi szolgáját a kapitányért, aki megmottozza a zsoldost, megtalálja a hamis aranypénzeket és rögtön el is viszi, hogy kivégezzék. Wolfgang ravaszsággal és furfanggal túljárt az erőszakos és elnyomó Rotaridesz eszén és megvédte tulajdonát. A mű a megtévesztéssel kapcsolatban - a mai szemmel kissé nyomasztónak ható befejezés ellenére is - azt az üzenetet közvetíti, hogy értékeink megőrzése érdekében erény becsapni az erőszakos embert, aki meg akar fosztani attól, ami számunkra fontos.

Ránki György *Pomádé király új ruhája* (1953) című műve Andersen *A császár új ruhája* című meséjére épül. Az előbb ismertetett két zeneműhöz hasonlóan a humoros és vidám történet itt is politikai kicsengést kap. A zsarnok elnyomóval szembeni furfangos győzelem központi eleme a cselekménytörténetnek. Mindemellett a megtévesztés számos formája tettenérhető. Pomádia népe elszegényedett, mert a király az ország minden pénzét a ruháira költi. Janit és Miskát száműzik, mert kigúnyolták a király új ruháját,

de álruhában visszatérnek, mint Becsaplak Dániel és Rászedlek Benedek. Vándorvarázslónak, csodatakácsnak, ezermesternek és tréfacsinálónak adják ki magukat (megjátszás). Viszik is őket a király elé, hogy készítsenek neki új ruhát. Tréfát eszelnek ki: a király gögjét és hiszékenységét kihasználva megszegyenítik. Azt mondják, a ruha olyan fonálból készül, amelyet csak a bölcsek és igazak láthatnak (varázslás). Az igazságot egy kisinas mondja ki, aki gyermekként az ártatlanság, a tisztaság, az őszinteség szimbóluma: „a királyon nincsen semmi!” Ezáltal végül Pomádé királyt és haszonlesőkből, léhűtőkből álló udvarát végül elkergetik.

Operáink üzenete a megtévesztésről és az igazságról

Az 1844 és 1953 között született magyar operákról összefoglalóan elmondhatjuk, hogy gyakran hangsúlyos bennük a nemzeti jelleg és a nemzeti identitás. Ezt támasztja alá a nemzeti mítoszok feldolgozása (pl: *Erkel Ferenc: Hunyadi László*, továbbá egyéb művei, mint *Báthory Mária Bánk Bán*, *Dózsa György, István király*), illetve olyan nemzeti zenei elemek integrálása, mint a népdalok (pl. *Székelyfonó*, *Háry János*) vagy a verbunkos (pl.: *Háry János*).

A megtévesztéssel kapcsolatban a következő fontos üzeneteket hordozzák a művek:

- 1) A gyűlölt elnyomóból, a zsarnokból tréfát üzni erény, őt rászedni, megalázni, megkárosítani hazafias cselekedet (*Az arany meg az aszszony*, *Pomádé király*, *Csínom Palkó*)
- 2) A megtévesztés lehet a szórakoztatás eszköze, ebben az értelemben erkölcsileg elfogadható (*Háry János*, *Pomádé király*)
- 3) A tréfa, a nagyotmondás, a fortélyos csel és furfang morálisan elfogadható, sőt, erény.

A megtévesztéssel párhuzamosan az igazság természetéről is közvetítenek üzeneteket, felvetnek kérdéseket a művek. Felmerül a kérdés: bízhatunk-e abban, hogy az igazság mindig kiderül és győzedelmeskedik? *A Hunyadi László* esetében az erkölcsi fölény hangsúlya mellett láthatjuk a bekövetkezett tragédiát, csakúgy, mint *A Kékszakállú herceg várában*. Utóbbiban az igazság kiderül ugyan, de szintén veszteséggel párosul. *A Székelyfonó* boldog befejezése ezzel szemben azt sugallja, hogy érdemes bizakodni, mert az igazság kiderül és végül minden jóra fordul. *Hunyadi László* állhatatossága azt üzeni, hogy az igazságot vállalni és kimondani, minden körülmények között erény. Előbbre való a személyes érdekekénél, sőt még az életnél is. Ezt a gondolatot a mai ember világnézetével már nehéz összeegyeztetni. Judit és a Kéksza-

kállú története arra világít rá, hogy az igazság kapcsolati törést és valamiféle megsemmisülést hordoz. Az azonban nem teljesen szétválasztható, hogy a tragédiáig eszkalálódó folyamatot az igazság kiderülése, vagy az elhallgatás hozta-e mozgásba.

A művekben tehát a megtévesztés változatos formái jelennek meg, köztük is a hazugság a leginkább elítélendő, amely az ellenségre jellemző cselekedet (pl. a *Hunyadi Lászlóban*), míg furfang és eszesség révén becsapni valakit nemcsak, hogy megbocsátható, de dicséretes, sőt némely esetben a nemzet érdekét szolgáló tett. Az igazság természetéről azonban ellentmondásos képet kapunk, a pusztító hatásától, a reménytelenség hordozásán át, az örömteli felszabadításig ábrázolják a művek az igazságba vetett bizalommal kapcsolatos ítéletüket.

Irodalomjegyzék

- BALASSA Imre – GÁL György Sándor 1956. *Operák könyve*. Budapest, Zeneműkiadó.
- BALÁZS Géza 1987. A kapcsolatfelvétel nyelvi formái. *Magyar Nyelvőr*; 111(4): 402–12.
- BALÁZS Géza 1993. *Kapcsolatra utaló (fatikus) nyelvi elemek a magyar nyelvben*. (Nyelvtudományi Értekezések 137.) Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ Loránd (főszerk.) 1970. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 2. H–Ó*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- EŐSZE László 1960. *Az opera útja*. Budapest, Zeneműkiadó.
- GERSTNER Károly (szerk.) *Új magyar etimológiai szótár* (<https://uesz.nytud.hu/>)
- HYMAN, Ray 1989. The psychology of deception. *Annual Review of Psychology*, 40, 133–154. <https://doi.org/10.1146/annurev.ps.40.020189.001025>
- JAFFÉ, Aniela 1964/1978. A vizuális művészetek szimbolizmusa. In: Carl Gustav JUNG (szerk.): *Az ember és szimbólumai*. Gönczöl Kiadó, 223–275.
- JUNG, Carl Gustav 1964/1978. A tudattalan megközelítése. In: *Az ember és szimbólumai*. 17–101
- MANN, Thomas 1936. Freud and the Future. *Daedalus, Myth and Mythmaking* (Spring, 1959), 88/2: 374–378.
- NYOMÁRKAY, István 2006. A hazugság fogalmának képe a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr*, 4: 386–399.
- PENNYCOOK, Gordon – RAND, David G. 2021. The psychology of fake news. *Trends in Cognitive Sciences* 25(5): 388–402. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2021.02.007>

- TATARKIEWICZ, Wladyslaw 2006. *Az esztétika alapfogalmai: hat fogalom története*. Kossuth Kiadó.
- UTZ, Sonja 2005. Types of deception and underlying motivation: What people think. *Social Science Computer Review*, 23(1): 49–56. DOI: 10.1177/0894439304271534
- VESSZŐS Balázs 2022. A félreértés pragmatikája. *Magyar Nyelvőr*, 146(4): 458–75. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2022.4.458>

NÉPRAJZ, TÖRTÉNELEM

A romantikus parasztságábrázolás mint valósághajlítás. A héregi kincsmondák

Bevezetés

A valóság és a valóságról alkotott kép még akkor is eltérhet egymástól, ha objektíven szeretnénk nézni a világot és semmi tudatos szándék nem vezet a részletek megmásítására, elhajlítására. Gelencsér András a valósághajlítás szót egy olyan jelenségre használta 2022-ben adott interjújában (BALAVÁNY 2022), amellyel az egész társadalomnak szembe kellene néznie, mégis valami más, alternatív valóságban hisz, melynek fő forrása a médián keresztül ér el hozzá. Egy másik, Karl Marxtól származó kifejezés jutott erről eszembe: „a nép ópiuma” (MARX 1957: 378), mellyel egy olyan hitbe, képzelt világba ringatja magát a társadalom, amely ellentétben állhat a világ valóságával.

A tanulmányban Lőrinczy György: *Tisztul a pénz* című publicisztikai írását elemzem. A Budapesti Hírlapban 1903. május 26-án megjelent cikk egy Gerecsében tett utazásról számol be. A tárca szerzője ekkor már nem ismeretlen a népszerű napilap olvasói számára, hiszen írásai már korábban is megjelentek, amelyekben vadászszenvedélyéről, a vadászat során szerzett élményeiről is beszámolt (LŐRINCZY 1903a, 1903b, 1903c).

Személyes kötődés vezetett oda, hogy Lőrinczy írását megtaláltam. Űkapám, Mitnyik Flórián volt a kocsisa, amikor a Gerecsében, talán éppen egy vadászat miatt körutazásra vállalkozott. Űkapám alakját és az általa mesélt népmondákat megörökítette Lőrinczy tolla. „Fakó, színtelen ember, olyan, mint a hozzája hasonló sok millió küszködő ember, a ki itt nő föl, itt éli le az életét egyforma, változás nélkül való napszámos munkában és itt tűnik el, nyom nélkül, észrevétlen, mint mikor ősszel lehull a falevél” (LŐRINCZY 1903c: 1). A történet szüzséje, hogy a pesti író egy helyi kocsis viszi körbe a Gerecsében, aki az utazás során népmondákat mesél, melyeket az író kételkedve, de érdeklődéssel hallgat.

Lőrinczy György, az író

Lőrinczy György író, jogász, magyar királyi tanfelügyelő, a Szabolcs vármegyei Nagykállón született 1860. december 26-án. Rimaszombatban, Eperjesen

és Sárospatakon tanult, majd a budapesti egyetemen szerzett jogi diplomát. Huszonhárom éves korában a rimaszombati takarékpénztárnál helyezkedett el, előbb könyvvezető,¹ majd huszonnyolc éves korára titkár. 1895-ig dolgozott itt, amikor kinevezték a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület² titkárává. A rendelkezésre álló források azt tükrözik, hogy ekkor kezdetett el komolyabban az irodalommal foglalkozni. Szerkesztette a *Gömör-Kishont* című társadalmi hetilapot 1885. első felében, majd 1891–1893-ban Rimaszombatban (közel ezer cikket írt a lapba), valamint 1895–1899 között A Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület Évkönyvét és Naptárait Nyitrán. 1899-ben Komárom vármegye tanfelügyelője lett (SZINNYEI 1902: 18–19). Noha számos kisregény, könyv, cikk szerzője, valamint a Pósa-asztal, baráti társaság tagja, életműve eddig nem került feldolgozásra. Első önálló verseskötete huszonnyolc éves korában jelent meg, 1888-tól, azonban a lírai pályakezdéssel ellentétben inkább prózát írt. Első prózai kötetével 1898-ban debütált. *A magam földjén* (LŐRINCZY 1898) című novelláskötetet a Singer és Wolfner adta ki, és tizenöt, címmel ellátott novellából áll. Lőrinczy magát ebben a kötetben egy olyan gazdához hasonlítja, aki összeszedi az útszélén elszóródott kalászköveket, hogy aztán kicsépelje azokat, megőrölje és egy cipót süssön belőlük, amely évről-évre az Úr asztalára kerül az újkenyér ünnepén (LŐRINCZY 1898: 8). Regényeinek fő témája lesz a föld és az ember harmonikus kapcsolata, a történelem. Számos novella (füzér), gyermekkönyv, ifjúsági regény, lányregény szerzője.

Lőrinczy pályájának indulása szorosan összekapcsolódik a „Pósa-asztallal” (Praznovszky 2006: 119). A Pósa Lajos köré csoportosuló irodalmi-baráti társaság rendszeresen tartott összejöveteleket az Orient szállóban. Olyan neves tagok tartoztak a társasághoz, mint Feszty Árpád, Gárdonyi Géza, Dankó Pista, Blaha Lujza. Természetesen Lőrinczy munkásságára hatott az irodalmi kör és a társaságban eltöltött idő. Hogy hogyan került Lőrinczy kapcsolatba Pósa Lajos asztaltársaságával, azt az eddig ismert források alapján nem tudtam meg. Lőrinczyt azonban a Pósa-asztal „történetírójának” vagy „krónikásának” nevezhetjük, hiszen egy önálló kötetben mutatta be a társaság összejöveteleit, a belső szabályait, szokásait, a tréfákat is az olvasók elé tárva (LŐRINCZY 1922).

---

¹ Könyvvezető – könyveléssel foglalkozó szakember. A szerk.

² Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület (1882*–1918). „1883. november 28-án alakult Nyitrán Odescalchi Gyula herceg vezetésével. Fő feladatának a magyar nyelv és kultúra terjesztését tekintette a Felföld vegyesen lakott, szlovák többségű megyéiben (...). A valódi cél azonban a felföldi szlovák lakosság asszimilációja volt (...).” (VESZTRÓCZY 2004: 185–192).

*A Pallas Nagy Lexikon adata eltér a Vesztróczy Zsolt tanulmányában közölttől.

„Az asztaltársaság létrejötte és megszűnésének időpontját nem igazán lehet biztosan tudni, de működése alatt a magyarországi irodalmi és művészeti életre nagy hatást gyakorolt. [...] A tagságot főként művészek alkották, akik a fővárosban az Orient szállóban (Rákóczi út 42. sz.) tartották összejöveteleiket. [...] [S]zámos jeles művész fordult meg a »kompániában«, akik közül említést érdemel Bródy Sándor, Herczeg Ferenc, Mórá Ferenc, Gárdonyi Géza, Tömörkény István, Feszty Árpád, Csók István, Hollósy Simon, Zala György vagy éppenséggel Dankó Pista.” (MÓD 2015: 535)

„Nagy érdeme a Pósa-asztalnak, hogy igazi, magyar költőket nevelt és nekik szárnyakat adott, a kik e buzdítás nélkül talán sohasem érvényesültek volna. Ilyen költőnk volt Szabolcska Mihály, akit a Fővárosi Lapok megszűnése után a Pósa-asztal emelt vállára. Lampért Géza, Sas Ede, Szávay Gyula az ő nevelésük, Gárdonyi Géza költészete is e körben virágzott ki teljes színpompájában. Lőrinczy György teljesen Pósa Lajos buzdításán nőtt fel. Akadt egy nagy, eredeti, magyar zeneköltője is ennek a körnek: Dankó Pista személyében.” (GYÖNGYÖSY 1920: 83–84)

Lőrinczy pályájának kezdetén meghatározó volt a Pósa-asztal légköre. Számos publikációja jelent meg a Pósa Lajos szerkesztette *Az én újságom* című ifjúsági hetilapban, és több írása is bekerült a középfokú iskolák ifjúsági könyvtárai számára készült „ifjúsági könyvtárjegyzékbe”³ (SZEMÁK 1912: 54). A Pósa által képviselt gyermekirodalom jeles képviselőjévé vált Lőrinczy.

Egy népmonda nyomában

„Mindenki az ősei nyelvét is beszéli” írja BALÁZS Géza (2022: 32). Elemzési módszerem pedig az az „ismeretlen nyelvi tájak”, azaz a szavakban, szó-lásokban, esetünkben mondában rejlő kulturális tartalmak rekonstrukciója (BALÁZS 2021: 251). „Elrejtett kincsről a magyar nyelvterület minden szegletében meséltek, kivált történelmi romok közelében.” (MAGYAR 2018: 209) Lőrinczy 1903-ban megjelent *Tisztul a pénz* című írása öt népmondát őrzött meg a 20. század elejéről. A következőkben a tárcában szereplő népmondákat igyekeztem típusuk, fokozatuk szerint azonosítani, hasonlóságokat keresni. A kutatás eredményeit a következő táblázat szemlélteti:

---

³ 54.: *Lőrinczy György: A becsület utján, öt elbeszélés.* Singer és Wolfner. F. K. (I.); *A bizófalvi harang szava.* U. o. (II.); *Az igmándi bég.* U. o. (II.); *Bolyky Ábris válópöre* Lampel M. K. (8. oszt); *B. Eötvös József élete.* Singer és Wolfner. F. K. (IV.); *Hűséges szívek. Elbeszélések a magyar ifjúság számára.* U. o. Ifj. K. (III.); *Kis falum.* U. o. F. K.; *Mikszáth Kálmán.* U. o. F. K. (III.) (54. o). A kiadvány osztályokra, illetve korosztályokra bontva is beosztja a műveket.

Sorszám	A felidézett népmonda főbb tartalmi elemei	Megjegyzések
1	Mitnyik név felvételének oka – tót név a színmagyar területen – eredetileg „Vámos” volt – a névváltoztatás indokáról hallgat a kocsis – „kész novella” az élete	
2	Göde Péter és a fazék arany – A határkőnél találta Göde Péter a fazék aranyat – határköre mutat az ostornyéllal (elhaladnak mellette) – házat, földet vett rajta – kocsmát nyitott – „előtte egy fityingje sem volt”	A sikeres kincsásásról számol be az első felidézett monda, melyet „megtörténtként” mesél el Mitnyik Flórián. Fokozata szerint a memorathoz sorolható. Kincsmondák közül a kincstalálás helyeiről szóló mondákhoz sorolható. A 5. Kő alá rejtett kincs. A kincs egy nagyobb/különleges formájú kő/sziklatömb alá van elrejtve. (MAGYAR 2018a: 19–20.) A történetben a sikeres kincsásásra is példát láthatunk. (MAGYAR 2018b: 380). J100 Véletlen kincstalálás. MAGYAR Zoltán (2018b: 394–401) az egyéb hagyományok között sorolja fel a nevezetes kincstalálókat. Nem szerepel Göde Péter. A kő alá rejtett kincs mondája ma is él a településen (Saját gyűjtés, 2022).
3	Szerecseny király elásott pénze – Vértes, Vytan várában élő király – elásott kincs mondája	Utalás a Tatabánya közelében lévő Vitány várra D 2. Mitikus hősök kincse. D 2.12. Királyok kincse. (MAGYAR 2018b: 144.); királyok által elrejtett kincsek.
4	Mátyás-király legendája – a többtől megkülönbözteti, hogy Lőrinczy meséli (újságírói fogás, vagy tényleg így történt a párbeszéd?)	Különös, hogy a vidék ma is legismertebb mondáját a cikk szerint Mitnyik Flórián nem említi.
5	Kőkecske – törtök érkezett, bírónak fizetett –kecskekő elnevezése	A Kecskető elnevezésre lásd (Magyar 2018b: 16.) A 1.5.15. A kincses kőkecske és a Kecskető elnevezés is megtalálható a Gerecsében. Ma is több variánssa él a népmondának. (Saját gyűjtés, 2022).

Sorszám	A felidézett népmonda főbb tartalmi elemei	Megjegyzések
6	Hétévente tisztuló pénz – 3 esztendeje volt utoljára (1900-ban) – egy fertály óráig tart, majd kiálszik – jelzi a pénz helyét, megtalálható	Lásd: MAGYAR 2018b. C Az elrejtett kincs jelei. C 1. A kincs kigyúl. A mondát nem hallottam még a településen. Más változata és közlése vagy lejegyzése a Gerecséhez kapcsolódóan nem ismert.

„Az elrejtett kincsben való hit az emberi civilizáció létrejötte óta egyike az emberiség általánosan elterjedt, elemi képzeteinek. A természeti népek kivételével nincs olyan tájéka a világnak, ahol ne lenne fellelhető narratív hagyomány titkos értékekről, rejtett kincsekről.” (MAGYAR 2022: 333) Ebben a történetben – Lőrinczy fogalmazásában – az „igazságosság” és a „jószág”, sarkalatos erények, melyek hozzátartoznak a „föld rögéhez” fűződő parasztemberekhez, akiket az utóbbi időben megfertőzött a „pénzért való sóvárgás szörnyű láza”.

A cikk szüzséje, hogy a rendszeres rovattal⁴ jelentkező újságíró egy helyi kocsis viszi körbe a Gerecsében. Úticéljukról, az utazás okáról többet nem tudni. A kocsist először származásáról kérdezi az utasa, az elbeszélő. Már a fuvaros bemutatkozása is „kész novella” (LŐRINCZY 1903c: 1). Ezután több szót váltanak, a héregi kocsis az emlékezhelyekhez érve rámutat egy-egy sziklára, és elmeséli utasának az ahhoz kapcsolódó mondát. Ezt az utas kételkedve fogadja és mint aki a „valóság” és „józság” képviselője a „fanatikus hitű” kocsissal szemben, reflektál a mondákra, maga is felidéz egyet, amelyet igaznak tart (a 4-es számú, Mátyás-legenda). Ezáltal párbeszédessé formálja az írást.

1903-ban Lőrinczy sajátos értelmezést fűz a mondákhoz. Úgy mutatja be azokat, mintha saját koruk „termései” lennének, amelyek, mint valamilyen betegség, csak a közelmúltban fertőzte meg a „rög tisztalelkű népét”. „[E]nnek a józan, becsületes népnek a lelkét is, melyet annyi széttéphetetlen érzés köt a magyar föld rögéhez, megejtette a pénzért való sóvárgás szörnyű láza, melyet naiv képzelődése ilyen fufangos mítoszokba burkol.” (LŐRINCZY 1903: 2)

A mondavilág felfedezése a 19. század derekán indult meg, a Grimm-testvérek gyűjtésének hatása számos úttörő kezdeményezést inspirálhatott.

⁴ Lőrinczy Györgynek 1903-ban a Budapesti hírlap tárcarovatában két hasonló írása jelent meg korábban (LŐRINCZY 1903a). Egy vadászat történetét írja le. Itt is van egy vezetője, aki ismeri a *kavai* határt, Jóba József (LŐRINCZY 1903b). Börtönlátogatás során találkozik Borbás Zsuzsival, aki közokirathamítás miatt került oda. A gyermek törvényesnek jelentette be, apja a molnár Gadócz Mihály épp az esküvőjük napján belefutott a befagyott folyóba, beszakadt alatta a jég.

Ma, amikor már a népmondák kutatói felismerték és feltérképezték a Kárpát-medence (és a világ) mondanakincset, rámutattak az egyes történetekben rejlő archaikus motívumokra (MAGYAR 2018: 12–13), talán megmosolyogató Lőrinczy naiv elképzelése a történet keletkezéséről. Tudniillik, hogy a 19–20. század fordulóján a kapitalizmus hatására született újdonságról lenne szó. Lőrinczy a kapitalizmus köntösébe bújtatja a valószínűleg többszáz éves népmondákat. A történet röviden úgy foglalható össze, hogy a léleknek egy újfajta betegsége terjed, a „pénzért való sóvárgás szörnyű láza”. A pénzhez pedig „évezredek” óta „vér” és „piszok” ragad. Ez a betegség megfertőzi a föld „józan, becsületes” népének a lelkét. Lőrinczy nem csak bemutatja, hanem kommentálja, elemzi is a hallott mondákat, és az értelmiségi újságíró pozíciójából meghozza a morális ítéletét: „a kapitalizmus megfertőzte a föld régéhez kötődő igaz és jóságos embereket.”

Az előzőekben bemutattam és elkülönítettem a Lőrinczy írásában szereplő öt népmondát, mely egy rövid családtörténetről szóló elbeszéléssel egészül ki, valamint röviden vázoltam a kontextust, amelybe Lőrinczy felidézi a történeteket. A fenti mondanak mindegyikének variánsa megtalálható a *Magyar történeti mondanakatalógusban* (MAGYAR 2018: I–XII. kötet). Különös azonban az öt történet egymáshoz fűzése, valamint kiemelkedően fontos a cikk forrásértéke, hiszen tudomásom szerint más mondagyűjtés ebben a korszakban nem történt a Gerecsében. Így Lőrinczy cikke a néprajzkutatásnak is kútforrás lehet, ahogyan a mondanakról szóló értelmezése a korszak közgondolkodásáról árulkodik.

Egy kincstaláló nyomában

Az elsőként leírt népmondában – feltételezem, hogy ebben a sorrendben hangzottak el a történetek – egy konkrét sziklára, kőre történik utalás, amely a beszélgetés indítója is. „*Itten találta Göde Péter a fazék aranyat.*” (A monda egyszerű közlése, lásd PALÁDI-KOVÁCS 1988: 141.) Az elbeszélésben dominálnak a valóság bizonyítására utaló kifejezések, ezután elkezdődik a történet kibővítése (formájában inkább a memorathoz közelít): „*De az pedig való szent igaz. Azóta házat, földet vett rajta Héreghen, korcsmát is nyitott, gazdag ember. Holott azelőtt egyetlen fityingje sem volt.*” A kincsmondák elterjedtek Magyarországon-szerte. Fennmaradásukat és a variánsképződést erősíti, ha valós esemény köthető hozzá. Ez Héreg környékén ma sem ritka. Az egykori római út és villa miatt több alkalommal került elő a határból vagy az erdőből kincslelet. Valószínű, hogy a századfordulón a nap mint nap határban dolgozó

parasztok is találhattak kincseket, elsősorban a római korból származó érméket, tárgyakat, cserepeket.

A történet alapján kerestem Göde Péter nevét az egyházi anyakönyvekben. Ez azonban nem hozott eredményt, családnévként a Göde nem fordul elő a faluban. Lehetséges, hogy ragadványnévről van szó. (*göde* > átvitt értelemben *gödény*, 'sokat ivó vagy iszákos ember' ÉrtSz.: *gödény*) Ebben az esetben a Péter nevű embereket kellene számba venni, majd szűkíteni a keresést a kocsmatulajdonosokra. Az eddigi kutatásom során nem találtam olyan embert, aki kocsmatulajdonos lenne és ráillene a kincstalálás története.

A Göde név a népmesei és részben népmondai tulajdonneveket tartalmazó gyűjteményekben sem fordul elő (MAROSI 1981; BALÁZS 1983; BALÁZS–VÁRKONYI 1987; BALÁZS–BARATI–WOLOSZ 1989), ebből arra lehet következtetni, hogy mégiscsak helyi érdekeltsgű lehet. „Talán nem tévedek, ha azt gondolom, még a mai magyar nyelvben is nagyon sok régiség, sőt feltáratlan érték lappang”, írja BALÁZS Géza (2020: 201), de különösen igaz ez a gazdag népnyelvi, folklór hagyományunkra. Ami viszont nem tárható föl, ott helye lehet a következtetésnek.

Azonban a kutató hajlamos többre is gondolni. Talán a népmonda ennél mélyebben gyökerezik, talán egy furfangos észjárással alkotott mondai alakról van szó, akinek a neve magában hordja jelentését, ami nem más, mint 'kecskekő'. A *göde* szavunk jelentése 'gödölye', 'gida', 'kecskegida' (CzF. 1862: *göde*). A *Péter* görög eredetű szóból származik, melynek jelentése 'kőszikla' (CzF. 1862: *Péter*). Egyelőre Göde Péter személyéről nem tudunk meg többet. Az ismeretlent pedig megpróbáljuk a fantáziánkkal kiegészíteni. Kézenfekvő lenne a megfejtés, azonban mindezt további hasonló példákkal kellene igazolni, amíg ez nem történik meg, addig Göde Péter kiléte csak találgatás, a kutató fantáziájának játéka, valóságajlítás.

Irodalomjegyzék

A tanulmányban szereplő rövidítések

CzF. = CZUCZOR Gergely – FOGARASI János 1862–1874. *A magyar nyelv szótára* I–VI. Pest. 1862. [Reprint: Miskolc–Nyíregyháza, 1999–]

ÉrtSz. = BÁRCZI Géza – ORSZÁGH László főszerk. 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára* I–VII. Bp.

Bibliográfia

- BALAVÁNY György 2022. „Már nem tudjuk visszafordítani ezeket a folyamatokat, a civilizációnk néhány évtizeden belül összeomlik”. Interjú Gelencsér Andrással. *24.hu*. 2022. 06. 10. 10:58. <https://24.hu/belfold/2022/06/10/nyersanyagok-globalis-krizis-klimavaltozas-gelencser-andras-interju/> (utolsó megtekintés: 2023. 06. 25.).
- BALÁZS Géza 1983. *Tulajdonnevek a magyar népmesékben II.* (Magyar Névtani Dolgozatok 30.) ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége, Budapest, 1983.
- BALÁZS Géza – VÁRKONYI Ildikó 1987. *Tulajdonnevek a magyar népmesékben III.* (Magyar Névtani Dolgozatok 72.) ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége, Budapest.
- BALÁZS Géza – BARATI Antónia – ROBERT WOLOSZ 1989. *Tulajdonnevek a magyar népmesékben IV.* (Magyar Névtani Dolgozatok 80.) ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége, Budapest.
- BALÁZS Géza 2020. *Nyelvszokások. A nyelvszokások mint szimbolikus nyelvi cselekvések.* Inter-IKU, Budapest.
- BALÁZS Géza 2021. *A művészet és a nyelv születése.* MNYKNT–IKU, Budapest.
- BALÁZS Géza 2022. *Folklór és nyelv.* IKU, Budapest.
- GYÖNGYÖSY László 1920. *Pósa Lajos életrajza.* Özv. Pósa Lajosné kiadása. Budapest.
- LŐRINCZY 1903a. Lőrinczy György: Vérzik az ég. *Budapesti Hírlap*, 1903. január 27. (23) 27: 2–3.
- LŐRINCZY 1903b. Lőrinczy György: A Zsuzsi bűne. *Budapesti Hírlap*, 1903. március 18. (23) 76: 1–3.
- LŐRINCZY 1903c. Lőrinczy György: Tisztul a pénz. *Budapesti Hírlap*, 1903. május 26. (23) 143: 1–2.
- LŐRINCZY György 1898. *A magam földjén.* Singer és Wolfner, Budapest.
- LŐRINCZY György 1922. *A Pósa-asztal.* Budapest.
- MAGYAR Zoltán 2018a. *Magyar történeti mondák katalógusa. Típus- és motívumindex. VIII.* Kairosz Kiadó Budapest. 19–20.
- MAGYAR Zoltán 2018b. *A magyar történeti mondák katalógusa. Típus és motívumindex. XI. A magyar történeti mondák rendszere és tagolódása.* Kairosz Kiadó, Budapest. Magyar történeti mondák katalógusa XI. Kincsmondák.
- MAGYAR Zoltán 2022. A Fodor család meggazdagodása (Egy moldvai kincsmonda nyomában). In: Uő. (szerk.): *Moldvai csángó mondakatalógus*

- típus- és motívumindex. II. Index, konkordancia, tanulmányok.* Kairosz Kiadó. Budapest.
- MAROSI Teréz 1981. *Tulajdonnevek a magyar népmesékben.* (Magyar Névtani Dolgozatok 13.) ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névutató Munkaközössége, Budapest.
- MARX, Karl 1957. *A hegeli jogfilozófia kritikájához. Karl Marx és Friedrich Engels Művei (MEM) 1. köt.* Budapest.
- MÓD László 2015. „...nincs párja ménesnek, gyoroknak...” a borfogyasztás rítusai a Pósa asztaltársaság példáin. In: JAKAB Albert Zsolt – KINDA István (szerk.): *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére.* Kriza János Néprajzi Társaság – Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Székely Nemzeti Múzeum. Kolozsvár. 2015.⁵
- PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.) 1988. *Magyar néprajz.* V. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PRAZNOVSZKY Mihály 2006. *Pósa Lajos, a szelíd költő.* Budapest.
- Dr. SZEMÁK István (összeáll.) 1912. *Ifjúsági könyvtárjegyzék. A középfokú iskolák ifjúsági könyvtárai számára.* A nagym. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium megbízásából. Budapest.
- SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* [elektronikus dokumentum]. Lőrinczy György. <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm> (utolsó megtekintés: 2023. 06. 10.)
- SZINNYEI József 1902. *Magyar írók élete és munkái.* 8. kötet. Budapest.
- VESZTRÓCZY Zsolt 2004. *Közművelődés és magyarosítás.* Magyar Könyvszemle (120.)

---

⁵ A tanulmányban hibásan szerepel Lőrinczy neve, a végéről következetesen lemarad az „y”. Az irodalomjegyzékben és a lábjegyzetekben is hibásan szerepel.

Szokásbemutató vagy okkultizmus? Egy Luca-nap átértelmeződése

A szokássá vált cselekedeteink meghatározzák mindennapjainkat. Keretet szabnak tevékenységeinknek. A társadalmi normák olyannyira beékelődtek, bevésődtek gondolkodásunkba, hogy az azoktól való eltérés a szabályok felrúgásaként értelmeződik. Így tekintünk önmagunkra, mint a társadalom, és egy szűkebb közösség tagjaira. Szabályt követünk, mert ez szabja meg a minket körülvevő környezetbe való beilleszkedésünket és beilleszthetőségünket.

Néha azonban eltérünk a standardtól, vagy csupán a környezetünknek tűnhet úgy, hogy „szabályt” szegtünk. Egyéniségünkben fakadóan gondolkodásunk is heterogén. Ennek megfelelően a téma, amelyhez nyúlok, számos olyan gondolatot vet fel, vagy éppen olyan tényről közöl, amelyek egyidejűleg több oldalról is megközelíthetők. A gondolatmenetet egy néprajzi szempontból a 21. században fontosnak ítélt álláspont egyházi/vallásos értelmezése indította el. De vajon az elvont vallási érvelés, vagy az ezzel párhuzamosan megjelenő konkrét meglátások állnak-e a középpontban?

Az eset egy, tájházi keretek között zajló, Luca-napi foglalkozás, melynek fő célja és feladata a jeles nap alkalmához kapcsolódó szokások felelevenítése volt a fiatal generáció bevonásával. Ezzel szemben a közvélemény teljesen más álláspontot fogalmazott meg. A kérdéskör kapcsán – noha tudományos megközelítést kívánna – ezúttal elsősorban mégis a szubjektív tapasztalatokat fogalmazom meg, amelyek a konkrét esettel összefüggésben alkalmat adtak a téma felvetésére.

A helyszín

A tanulmány alapjául szolgáló eset a Nagyberegi Tájház foglalkozása kapcsán alakult ki. Az intézmény a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tulajdonát képezi. A muzeális épület célja a beregi paraszti kultúra tárgyi emlékeinek felkutatása, megőrzése, bemutatása, illetve a helyi hagyományok ápolása. Immáron 10 éve élő tájházként működik. A falai között heti rendszerességgel valósulnak meg hagyományőrző kézműves és múzeumpedagógiai foglalkozások (GÁL 2020: 34–39). A programok az év jeles napjai köré épül-

nek, beillesztve a foglalkozásokba a hagyományos paraszti kultúra elemeit és gyakorlatait. A célcsoport tagjai főként a helyben, illetve a környéken tanuló iskolások, akik kirándulásként vesznek részt egy-egy alkalmon. A tájház évente több százas, néha ezres nagyságrendű látogatószámmal működik.

Luca-napi program

Mint ismeretes, kevés olyan nap van az évben, amelyhez annyi hiedelem és népszokás kapcsolódna, mint december 13-hoz. A Nagyberegi Tájház programjai között állandó szerepet kap Luca napja immáron tíz éve. A téli ünnepkör kiemelkedő alkalmához hiedelmeket, különféle szokásokat és gyakorlatokat társíthatunk.¹ Ismeretes és elterjedt a *lucabúza* vetése, a gombóc-főzés, a Luca-napi mondókázás, *lucakalendárium* készítése vagy a lucaszék készítéséről szóló történet ismertetése. A jeles naphoz kapcsolódó alapvető ismereteket felsorolja a Magyar Néprajzi Lexikon (DIÓSZEGI–NAGY 1980: 471–474), illetve ugyanezeket részletesen ismerteti a Magyar Néprajz VII. kötete. T. Ládonyi Emese vizsgálta a naphoz kapcsolódó hagyományok kortárs használatban betöltött szerepét. (T. LÁDONYI 2021: 86–91), illetve a témának számos egyéb fontos szakirodalmi feldolgozása is ismert (ld. CSÁKY 2004; LUKÁCS 2009). Tátrai Zsuzsanna néprajzkutató egyenesen úgy véli, Luca napja nyilvánvalóan a szokásokban, hiedelmekben leggazdagabb jeles nap az egész esztendőben (TÁTRAI 1990: 221–228).

A Nagyberegi Tájház falai között a jeles nap szokásait ismertetik a foglalkozásokon. A 2022 decemberében tartott alkalmon a résztvevők lucabúzáat vetettek. A lucabúzához kapcsolódó hiedelmeknek-szokásoknak különféle változatai ismertek. Mindegyik verzió megegyezik abban, hogy sarjak nagyságából egykor a következő év termésére következtettek. Ugyanakkor egyes helyeken a fenyőgallyak mellett a Luca-napkor cserépben csíráztatott búzával díszítették a betlehemet és az oltárokat, vagy a kicsírázott magvakat edényestől a karácsonyi asztalra helyezték díszítőelemként.

A programban lányok gombócfőzése is helyet kapott. A gyakorlat szerint a lányok egykor a gombócba férfineveket rejtettek cédulára írva, s amelyik főzéskor a leghamarabb feljött a víz tetejére, abban a gombócban rejtőzött a hiedelem szerint a lány jövődöbelijének neve. A tájház falai között közösen fogyasztotta mindenki az elkészült sült ételt. A nevek elrejtése a szokás felidézésére irányult.

---

¹ A jeles nap köré épülő szokásokat és hiedelmeket azok terjedelmére való tekintettel jelen tanulmányban teljes részletességgel nem tárgyaljuk.

A program a továbbiakban közös éneklésből és mondókázásból állt. Luca napi rigmusokat és körjátékokat tanultak és jártak együtt a fiatalok egy népdalénekes pedagógus vezetésével.

A jeles naphoz kapcsolódik még a lucaszék készítése is, mely a tájház által szervezett alkalmon csupán említésszerűen jelent meg, s amelynek története és a hozzá kapcsolódó hiedelmek szinte minden településen ismertek, ám ezek gyakorlati megvalósulásáról a kutatások alapján egy esetben sincs konkrét adatunk (GÁL 2013: 154–172).

A program felhőtlen vidámságot jelentett a résztvevőknek. Jelen volt a közös alkotás, a tanulás és a játék.

Kritika az egyház részéről

A program kapcsán megjelenő médiajelentésekre reagálva a helyi református lelkész kifogásolta, hogy a foglalkozáson részt vettek a helyi fiatalok. Magyarázata alapján az egyházi tanítás szerint a Luca naphoz kötődő szokások okkult hagyományok, melyeknek nincs helye a vallásos egyén életében. A jóslás és jóvendőmondás bármilyen formája elítélendő. Nemcsak a gyakorlás, hanem a fiatalok ebbe való bevonása is rossz.

A tájház foglalkozása ellen a közösségi médiában is tiltakozásukat fejezték ki, ahol számos az álláspontjukat pártoló komment is érkezett, amelyek szerint mélyen elítélendő az efféle cselekedet. A felháborodás egyik pillérére a református gyermekek és az őket kísérő hitoktató részvétele jelentette. A másik tényező természetesen a „boszorkányság” és a további, Luca napi programot kitöltő cselekvéssorozat volt.

Okkult hagyományok

Hogy tisztában legyünk a fogalmakkal, nézzük a konkrétumokat, elsősorban az okkultizmus és a hagyomány jelentéseit! Az okkultizmus olyan rendszer és gyakorlati tudásanyag, amely egy adott nép, kultúra, vallás általános, közismert rendszere mellett speciális, kevés beavatottnak szóló, titkos eszközöket alkalmaz (ld. *MKL*).

Az ember és a tárgyi világ viszonyának egyik aspektusa az, „hogyan léteznek a világképben, mentalitásban és a mindennapi életben nem pusztán hétköznapi jelentésükben használt vagy tapasztalt, érzékelt tárgyak, hanem a jelként, ikonként vagy szimbólumként valami mást (is) jelentő, valami „szellemi” többletet is hordozó objektumok és jelenségek” (Pócs 2008: 7).

Ebből ered a mágikus gondolkodás. Magának a kifejezésnek számos értelmezése lehetséges. Phillips Stevens antropológus szerint a mágikus gondolkodás olyan jelenségek összefoglaló neve, mint például az a hit, hogy minden dolog valamiféle fizikai és szellemi kapcsolatot is meghaladó összeköttetésben áll egymással. A mágikus gondolkodás különleges erőt és hatalmat tulajdonít sok szimbólumnak tartott dolognak, tárgynak (STEVENS 2001).

A minket körülvevő világ szimbolikus tárgyai tehát többletjelentésük révén válnak a viszonyítás alapjaivá. Az emberi gondolkodást e tárgyak azáltal befolyásolják, hogy hogyan és miként jelennek meg, illetve milyen elméleti keretben kezeljük őket. Pusztán mivoltukkal csupán a hétköznapiság jegyeit hordozzák. Az ilyesfajta tárgyak kapcsán megjegyzendő, hogy a lucaszéket együtt említik például a betlehemi istállót megmintázó kisépülettel.

Ennek alapján szokásaink egyik csoportját az úgynevezett céltárgyak vagy kimondottan rituális tárgyak (pl. az előbb is említett Luca-szék, betlehemi istállót megmintázó kisépület, színes szalagokkal és virágokkal feldíszített vessző aprószentek napján, farsangi bábu, májusfa, lakodalmas vagy temetési életfa stb.) alkotják. Ezek a speciális elemek rendszerint számos mágikus és rituális funkcióval rendelkeznek (POZSONY 2008: 16).

A hagyomány, a néphit szellemtörténeti dokumentum. A világegyetem felépítését meghatározó szabályokként felfogott kozmozófiai és misztikus-mágikus törvények összessége. Évezredek óta a hagyományok öröközik át nemzedékről nemzedékre az ősi tudást, valamint az ember és Isten közötti érintkezés örök szimbólumkulcsait (CHARON 2012). Olyan szellemi alkotás ez, mely a magyar nép világgépéről, morális és egyéb nézeteiről ad felvilágosítást. Ebbe az átörökített anyagba tartozik a mindennapokat meghatározó szabályelvűség és az azt kitöltő fogalomhálózat értelmezése is (PÓCS 2008).

A népi hitvilágban ötvöződik a természetismeretből és -szeretetből fakadó népi tudás, valamint a vallásos világgép és gyakorlat. Megnyilvánulási formái a mágikus cselekvések, amelyek teljes egészében beépültek a mindennapokba, annak elválaszthatatlan részévé váltak. A mágikus eljárások részben a mindennapi élet céljait szolgálják, úgy, mint a termés- vagy termékenységvarázslást, segítségül hívták őket betegség vagy természeti csapás ellen, és gyakorolták a mindennapi cselekvések kísérőiként.

Természetesen ez nem egyedi, specifikusan a magyarokra jellemző jelenség. „Nincs nép, amelynek történelmében, folklorisztikájában, hagyományában, vallásában, irodalmában és társadalmi megnyilvánulásaiban kezdettől fogva bőségesen ne találnánk oly gondolatokat, megfigyeléseket, sőt gyakorlati élményeket, amelyek a természetnek és az emberi léleknek bizonyos ismeretlen, misztikus háttéréről lebbentik fel egy-egy pillanatra a fátylat

és amelyekből, az elvont vallásos okoskodásokkal mintegy párhuzamosan, konkrétabb fogalmak és meglátások alakultak ki a halhatatlanságról és a túlvilági életről. Megvan ez a természetes okkultizmus a magyarság életében is éppen úgy, mint e Föld minden más népénél” – olvasható Tordai Vilmos könyvének előszavában (TORDAI 2010).

Luca

A magyar néphitben Luca alakja nem hasonlít a legendabeli Szent Lúciához, sokkal inkább kísértetszerű, kitalált figura. „A személyével kapcsolatos népi adatok ellentmondások. Hol boszorkányként, hol pedig szentként emlegetik. Személye egyszer fényhozó, máskor kísértet alakjában szerepel. Alakja tehát a néphitben kettős.” (CSÁKY 2004: 4452). A néphagyomány szerint egy rontó nőalak volt, boszorkány, napját pedig termékenységvarázsló, gonoszjáró, s jósló varázslásokkal teli napnak tartották. Minden gyakorlat a gazdaság terméshozamának növekedése érdekében történt, vagy éppen a következő időszak, év időjárásának kikövetkeztetése céljából.

Luca estéjéhez még néhány évtizeddel ezelőtt is egész sor misztikus szertartás fűződött, melyek célja a boszorkányok² – mivel a magyar népi hiedelmeknek hagyományosan része volt a boszorkányokban való hit – elleni védekezés volt. Ezt a célt szolgálta e napon, a teljesség igénye nélkül, például a fokhagyma használata vagy a lucaszék készítése.

Teret kap ilyenkor a maszkos alakoskodás is. Luca nap kapcsán a fehér leples alakoskodókról Ujváry Zoltán írja, hogy a fehér leples alakoskodók e mind a Kárpát-medencében, mind általában az európai népek hagyományában nagyfokú hasonlóságot, sőt, egyezést mutatnak. A fehér jelmezbe öltözöttek szerep szerint is tudatában vannak annak, hogy egy sajátos, mindenki számára tiszteletet ébresztő lényt alakítanak. A katolikus szentként emlegetett maszkos alak sokkal régibb múltra tekint vissza, mint a kereszténység elterjedése Európában. Nem ötletszerűen kialakult maszk típus ez, hanem eredetében a kultuszok világába vezet (UJVÁRY 1990: 91–92). A téli ciklus pogány maszkos alakoskodói köréből maradt fenn, keresztény vonásokkal felruházva.

² A hagyományos néphit boszorkányának alakja a magyar népi hiedelmek egyik legbonyolultabb kérdése. Mindenkor és mindenhol elterjedt volt a varázslásban való hit; egy nép sem állt a szellemi műveltség olyan alacsony fokán, hogy ehhez ne emelkedett volna fel, és egy sincs olyan magasan, hogy ezt magából teljesen elúzhette volna (KONCZ 2007: 20).

Félrevezető jegyek

A fentieket alapul véve mégis hamis, a szervezők szándékát tévesen értelmező kép alakult ki a foglalkozás kapcsán. A fő kérdés: hogyan ütközött ellentmondásokba, és hogyan alakult ki e téves információs kép egy jeles nap rutinszerűen megtartott alkalma körül? Az események ilyenfajta lecsapódásának több oka is lehetséges. Felvetődik elsősorban a média kérdése, a sajtóvisszhang, mely talán nem közvetítette egyértelműen a foglalkozás menetét. Félrevezető kommunikáció vagy információközlés nem állt a szervezők szándékában.³

Jelen van ugyanakkor a szokás idegenségéből fakadó ismerethiány. Az adott közösség körében kevésbé volt gyakorlatban a lucabúza vetése, vagy a gombóc főzés. A lucaszékről pedig csak hallomásból vannak ismereteik. De erről vidékünkre vonatkozó pontos néprajzi adataink nincsenek.

Félrevezető lehetett az esemény plakátja is, mely reklámfogásként a gyerekeket célozta meg boszorkányos, játékos illusztrációival.⁴

Negyedszer a gyertyafényt kell megemlítenünk. A gyertyákkal díszített asztal ezúttal nem rituális szándékkal beillesztett mágikus kiegészítő volt. A körülmények okozta kényszerhelyzetből fakadt. Az orosz-ukrán háborúval kapcsolatos egyik megszorításként az országban hosszú hónapokon át gyakoriak voltak az áramszünetek. A 2022 novemberétől 2023 februárjáig tartó áramkimaradások arra kényszerítették a Nagyberegi Tájház programfelelőseit, hogy jobb híján gyertyafénynél vezessék le az előre beütemezett foglalkozásokat.

A Bibliából merítve

A Luca napi program kapcsán elsősorban a helyi (nagyberegi) református egyház részéről érkezett kritika. Álláspontjukat a Biblia szavaival támasztották alá.

Mózes 5. könyvének 18. fejezetében a varázslás tiltásáról egyértelműen szól a Szentírás: „Ha bemegy arra a földre, amelyet Istened, az ÚR ad neked, ne tanuld el azokat az utálatos dolgokat, amelyeket azok a népek művelnek.

---

³ 2013-tól, a Nagyberegi Tájház megalakulásától kezdve jómagam látom el az intézmény koordinátori teendőit. A foglalkozások szervezése, levezetése ugyanúgy feladataim közé tartozik, mint a médiamegjelenés biztosítása. A tanulmány alapját képező eset kapcsán is hozzám érkezett a kritika, engem keresett meg írásban a helyi egyházi vezető. Az esemény médiamegjelenésével kapcsolatban ld. <https://karpatalja.ma/kultura/kulturalis-hirek/luca-panna-puruckaja-unnepi-foglalkozas-a-nagyberegi-tajhazban/>

⁴ A plakát megtalálható a Nagyberegi Tájház facebook oldalán.

Ne legyen köztetek olyan, aki a fiát vagy leányát áldozatul elégeti, ne legyen varázslást űző, se jelmagyarázó, kuruzsló vagy igéző! Ne legyen átokmondó, se szellemidéző, se jövendőmondó, se halottaktól tudakozódó. Mert utálatos az Úr előtt mindaz, aki ilyet cselekszik.” (5 Mózés 18,9–12)

Tehát a Szentírásban Isten egyértelműen kijelenti, hogy ne is tanulja el vagy meg a hívő ember ezeket a praktikákat. Nemcsak a gyakorlás, hanem annak ismerete, az abba való bevonás is bűn.

A Biblia azonban ennél többet is mond:

Pál apostol a következőket írja: „Minden szabad, de nem minden használ. Minden szabad, de nem minden épít. Ne keresse senki a maga javát, hanem a másét. Mindazt, amit a húspiacon árulnak, megehetitek, ne kérdezzesetek semmit lelkiismereti okokból, mert „az Úré a föld és annak teljessége.” Ha meghív titeket a hitetlenek közül valaki, és el akartok menni, mindent megehettek, amit elétek tesznek; ne kérdezzesetek semmit lelkiismereti okokból. De ha valaki azt mondja nektek: „Ez bálványáldozati hús”, ne egyétek meg: amiatt, aki erre figyelmeztetett, és a lelkiismeret miatt. Lelkiismeretről beszélek, de nem a sajátunkról, hanem a másikéről. Mert miért vádolja az én szabadságomat a másik lelkiismerete? Ha én hálával eszem, miért kárhoznának engem azért, amiért én hálát adok? Akár esztek tehát, akár isztok, bármi más cselekesztek, mindent Isten dicsőségére tegyetek! Megütközésre ne adjatok okot sem a zsidóknak, sem a görögöknek, sem az Isten egyházának; mint ahogyan én is mindenben mindenkinek igyekszem kedvére lenni, nem a magam hasznát keresve, hanem a többiekét, hogy üdvözüljenek.” (1Kor 10,23–33)

Pál apostol tehát úgy vélte, hogy a hús nem tesz tisztátalanná, mivel csupán étékként tekint rá. Azzal, hogy leült a bálványáldozati hús mellé s fogyasztott abból, részt vett egy pogány kultusz lakomáján, nem vált istentagadóvá.

Ugyanígy működik a minket körül vevő világ, s a benne rejlő tudás is. Az őseink hitvilágában való jártasság ismereteinket gazdagítja. Gyakorlatban való alkalmazása sokkal mélyebb tapasztalatot feltételezne és igényelne.

Analógiaként egy példát említek. Az a néprajzkutató, aki például *szenesvíz* készítéséhez vagy *öntéshez* való imákat gyűjt, tudományos kutatásai következtében ismeri ezeket a szövegeket, ám ettől nem válik gyógyítóvá. Csupán információval gazdagodik. A példákat még sorolhatnánk.

Okkultizmusról abban az esetben beszélhetünk, ha tényleg a jövő alakítására fordítják a rendelkezésre álló tudást, és az a mindennapok meghatározó részévé válik. A Luca napi program során tehát nem ősi hitekre való térítés, a babonás hitvilág felélesztése a cél, hanem a korabeli élet, művészet, közösségi szokás, hiedelemvilág megismertetése.

Mágikus gondolkodás és a gyermek

Térjünk vissza egy gondolat erejéig a mágiára, és a mágikus gondolkodásra, mely nemcsak egykori szokásainkat övezi, s nemcsak a jeles napok, gyógyító célzatú tevékenységek kapcsán kerül felszínre. A mozzanat már kisgyermekkorban jelen van, egy teljesen normális fejlődési életszakasz. Ez a fajta gondolkodás egy olyan pszichológiai folyamatot jelöl, amely során egy cselekvést vagy eseményt összekapcsolunk egy másik, ettől teljesen független cselekedettel vagy eseménnyel. Mágikus gondolkodás jellemzi például a gyermeket, aki összetöri kedvenc játékát azért, hogy egy másik dolog megtörténjen (JÓZSEF 2012).

Ez a fajta gondolkodás tehát elhitetheti a gyermekkel, hogy egy bizonyos cselekedete hatással lesz az őt körülvevő világra. Szintén mágikus gondolkodásról van szó, amikor a gyermek a tárgyakat az emberre jellemző tulajdonságokkal, sajátosságokkal ruházza fel. Nem tanult, okkult tudást alkalmaz ekkor, csupán a környezete megértése és az abba való beilleszkedés érdekében sajátos világképet alakít ki.

Következtetés

A népi tudás a paraszti társadalom természetismerete. A parasztság munkája és élete során állandó kapcsolatban állt a természettel, ezért széleskörű ismerettel rendelkezett az őt körülvevő világról (állatok, növények, természeti jelenségek). Ezt a főként megfigyeléseken alapuló tudást fordította aztán saját boldogulására.

A Luca napjához fűződő szokásokban és hiedelmekben mindezen célok ötvöződnek. Megjelenik itt elsősorban az emberi kíváncsiság, a tudás gyarapítása a meglévő, rendelkezésre álló eszközök által. A természet és az ember közelsége, összhangja a megfigyeléseken alapuló tudás és a hiányos ismeretek pótlására szolgált. Nem mágiáról beszélünk akkor, amikor a jövő év időjárását kikövetkeztető praktikákról szólnak. Csupán egy olyasfajta természetközelségből fakadó népi tudásról, mely a 21. századi modern ember számára megfoghatatlanná vált.

A Luca nap köré épülő szokásaink és hiedelmeink, akárcsak az év többi jeles napjához kapcsolható gyakorlat, a magyar népi hagyomány forrásaiból származó elemek és értékek, melyek az ősi tudásról tanúskodnak. A tájház foglalkozásai tehát nem transzcendens vagy okkult ismeretek átadásának alkalmai, hanem megismertetik a gyermekeket az egykori szokásokkal. Aho-

gyan az intézmény további foglalkozásainak, a Luca napnak is az volt a célja, hogy minél jobban megismertesse a fiatalokkal a régmúlt gyakorlatait, bevezesse őket nagyanyáink és dédapáink világába, nemcsak a paraszti milió által, hanem a közegben történő foglalkozássorozatba való bevonás révén is.

A téma továbbra is nyitott marad, s továbbra is számos kérdést felvet. Hogyan tekintünk szokásainkra és hagyományainkra? Melyek azok a fontosabb szegmensek, amelyeket felelős felnőttekként át kell adjunk a következő generációnak? Ebből adódóan pedig lehet-e, kell-e szabályt felállítani, hogy mit lehet és mit nem szabad tovább vinni? Van-e jogunk szelektálni? Örökségünk hogyan csapódik le a 21. század emberének a lelkében és tudatában? Hogyan módosul ennek valósága a vallásos egyén felfogásában? Mindezen kérdések továbbra is megválaszolásra várnak.

Irodalomjegyzék

- BIBLIA 2002. Az 1975. évi új fordítású Biblia javított kiadása (1990) A Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára.
- CHARON, Victor 2012. *Okkult- ezoterikus alapfogalmak*. Hermit Kiadó.
- CŠÁKY Károly 2004. A Luca napi szokások Hont megyében. In: GYIVICSÁN Anna – KREKOVIČOVA Eva – UHRIN Erzsébet (szerk.): *V službaich etnografie – A néprajztudomány szolgálatában. Köszöntőkönyv Krupa András 70. születésnapjának tiszteletére*. 4452–4455. Békéscsaba.
- DIÓSZEGI Vilmos – NAGY Ilona 1980. Luca napja. In: ORTUTAY Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon N – Szé*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GÁL Adél 2013. A lokális hagyomány és hiedelem szerepe a kisebbségi magyar közösségek kulturális identitásában – Salánk népi hiedelemvilága. In: SZOTÁK Szilvia (szerk.): *Határhelyzetek V. Sztereotípiák, választások és túlélési stratégiák kisebbségi léthelyzetekben*. 154–172. Budapest, Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium.
- GÁL Adél 2020. Múzeumpedagógia a magyar mint idegen nyelv szolgálatában. *Közoktatás*, 4: 34–39.
- JÓZSEF István 2012. *Fejlesztépszichológia nevelőknek*. Kaposvár, Dávid Könyvkiadó.
- KONCZ Ibolya Katalin 2007. *A boszorkányüldözés jogtörténeti kérdései a Német-római Birodalomban*. PhD értekezés, Miskolc.
- Luca Panna puruckája... Ünnepi foglalkozás a Nagyberegi Tájházaiban <https://karpatalja.ma/kultura/kulturalis-hirek/luca-panna-puruckaja-unnepi-foglalkozas-a-nagybereg-i-tajhazban/> (Letöltés dátuma: 2023. 05. 18.)

- LUKÁCS László 2009. Luca-napi alakoskodó népszokások Kelet-Dunántúlon. In: KOVÁCS Zsuzsa – MARX Mária (szerk.): *Zalai Múzeum 18. Petánovics Katalin 70 éves. Közlemények*. Zala megye múzeumaiból. Zalaegerszeg. 195–202.
- MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON – Okkultizmus szócikk <http://lexikon.katolikus.hu/O/okkultizmus.html> (Letöltés dátuma: 2023. 05. 18.)
- PÓCS Éva 2008. *Tárgy, jel, jelentés*. Budapest, L’Harmattan, PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék.
- POZSONY Ferenc 2008. A népszokások tárgyai. In: PÓCS Éva (szerk.): *Tárgy, jel, jelentés*. Budapest, L’Harmattan, PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék.
- STEVENS, Phillips 2001. Magical Thinking in Complementary and Alternative Medicine. *Skeptical Inquirer*, 25/6.
- TÁTRAI Zsuzsanna 1990. Luca napja. In: DÖMÖTÖR Tekla (szerk.): *Magyar Néprajz VII.* 221–228. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- T. LÁDONYI, Emese 2021. Luca-napi hagyományok kortárs használatban. A női dimenzió – *Femme Harmonie: A kortárs női reflexiók fórumának folyóirata*, 1/1: 86–91.
- TORDAI Vilmos 2010. *Okkult elemek a magyarság életében*. Miskolc: Hermit Könyvkiadó.
- UJVÁRY Zoltán 1990. *Folklór írások*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.

Valóság – hajlítás – fikció. Szempontok az alternatív történelmi narratívák elemzéséhez

„Hajlítás” és hazugság

A „valósághajlítás” fogalma az elmúlt pár évben elsősorban zszurnalisztikai fordulatként jelent meg a magyar nyelvben. A kifejezésre való internetes keresés eredménye főként politikai véleményekhez kötődő találatokat eredményez: olvashatunk kormánypárti, illetve „liberális” valósághajlításról, valósághajlító propagandáról, sőt, egy miniszter „valósághajlító hazudozásáról”, illetve a „valósághajlítás nevű sportágban világbajnok” Magyarországról is. Bár megjegyzendő, hogy a találatok száma nem túl magas, mindösszesen ezres nagyságrendű, a listát végigböngészve mindazonáltal nyilvánvalónak tűnik, hogy a kifejezés használata felfutóban van; gyakorlatilag valamennyi találat az elmúlt pár évből származik (a legkorábbi dokumentálható előfordulása, amit találtam, 2018-as).¹

A „valósághajlítás” tehát ebben a kontextusban többnyire egyszerűen a „hazugság” szinonimájaként tűnik fel, talán annyi többletértelmelemmel, hogy a „valósághajlítás” nem egyszerűen egyes tények megváltoztatása, hanem valamiféle nagy, átfogó, rendszerszintű hazugság, amiben a „valóság” értelmezésére használt egész keretrendszer határozódik meg olyan módon, hogy egyes, számunkra kényelmes, vagy az érdekeinket szolgáló állítások igaznak tűnjenek. Ebben az értelemben kézenfekvőnek tűnik az összehasonlítás a fikcióval, hiszen ez utóbbi alatt a szó köznapi értelmében olyan történeteket értünk, amelyek valamilyen módon „nem valós”, képzeletbeli elemeket tartalmaznak, s amelyek ezáltal koherenciájukat nem a világ általunk érzékelhető állapotának való megfelelésükből, hanem saját belső logikájukból nyerik. Ebben az értelemben a fikció tehát megfelelhet a „valósághajlítás” egyelőre meglehetősen pontatlan, hipotetikus definíciójának, hiszen mindkettő esetében arról van szó, hogy egyes „tények” nem a „valósággal” való konzisztencia, hanem az adott narratíva saját logikája mentén tűnnek igaznak. Ezek

¹ Érdekes módon ez egyben az egyetlen kivétel is a fogalom látszólag egyre inkább bevetté váló használatában, ugyanis itt nem pejoratív konnotációval, hanem elérendő célként kerül elő egy miniszterelnöki beszédben: <https://444.hu/2018/05/29/orban-akkor-jarunk-el-helyesen-ha-a-sajat-eszjarasunknak-megfeleloen-a-valosagot-is-kepesek-vagyunk-hajlítani> 2023. 05. 25.

szerint a fikció valóban lehetne a „valóság-hajlítás” egy – Douglas Adams nyomán – „jobbára értelmetlen” formája, aminek társadalmi funkciója mindenekelőtt a szórakoztatás, ám ha jobban a felszín alá akarunk hatolni a definíciókkal, hamar komoly problémákba ütközünk. Hiszen a „valóság-hajlítás” fogalma akár a fikció kapcsán, akár általánosságban, azt feltételezné, hogy létezik valamilyen értelemben objektív valóság, amelyet valakik valamilyen kontextusban annak valamilyen módosított („elhajlított”, torzított?) formájával helyettesítenek. Ez viszont maga után vonja, hogy a probléma értelmezéséhez megkerülhetetlenül hozzátartozik a „fikció” és a „valóság” viszonyának pontosabb tisztázása (még ha a „valóság természetének” általánosságban való tárgyalásától – amely kissé nagy falatnak tűnik – szerényen el is tekintünk).

Fikció és valóság

„Fikció és valóság között az a különbség, hogy a fikciónak kell, hogy legyen értelme.” Ezt a *bon mot*-t állítólag egy Larry Kingnek adott interjúban sütötte el az amerikai kémregény-író, Tom Clancy (ld. DEFORD 1997). E frappáns megfogalmazás rámutat, hogy *valóság* és *fikció* között korántsem az egyetlen különbség, hogy az egyik létező személyekkel, létező helyeken *megtörtént*, míg a másik *meg nem történt* eseményekről szól. Ennek oka mindenekelőtt az, hogy a valóság, mint olyan alapvetően nem történet, hanem különböző tények gyakran ellentmondásosnak és inkoherensnek tűnő összessége, míg a fikciótól, amelyet alapvetően történetek formájában hozunk létre és fogyasztunk, az olvasók (nézők, hallgatók stb.), hagyományosan valamiféle koherenciát várnak el. A történetekkel szemben általában kimondatlanul is azt az igényt fogalmazzuk meg, hogy a bennük felbukkanó elemeknek lehetőség szerint legyen valamilyen funkciója, az események pedig lehetőleg jobbára átlátható módon fűggenek össze egymással. Természetesen a modern művészi fikció médiumtól függetlenül gyakran reflektál az emberi valóság-tapasztalat alapvetően inkoherens, tökéletlen, nem-komprehenzív voltára, ám ezt lényegében pontosan azáltal tudja megtenni, hogy egy regény olvasója vagy egy film nézője többnyire mégiscsak koherens történetet vár az általa befogadott alkotástól, az „értelmetlenség” által kiváltott esztétikai effektus pedig éppen ennek a befogadói elvárásnak a megcáfolásán alapul. Egyszerűen fogalmazva azáltal gondolkodtat el arról, hogy van-e egyáltalán bárminak is bármi értelme, hogy mediális eszközök, műfaji kódok és egyéb eszközök segítségével azt a várakozást kelti bennünk, hogy egy koherens történetet fogunk látni, majd cserbenhagy bennünket, rávilágítva, hogy az efféle elvárásaink talán nem is olyan „reálisak”, mint azt hinni szeretnénk.

Mindez annál is inkább érdekes, mivel azt is észre kell vennünk, hogy a koherencia iránti igényünk egyáltalán nem korlátozódik a „kitalált” történetekre, számos koherenciára törekvő narratíva kering társadalmainkban, amelyeket nem tekintünk a szó köznapi értelmében „fiktívnek”, hiszen „meg-történt eseményeket” beszélnek el: oknyomozó újságcikkek és riportok, dokumentumfilmek, történelmi narratívák stb. A fentiek fényében ez vajon azt jelentené, hogy hiába szólnak „valós” eseményekről, a koherenciára való törekvésük miatt Clancy mégis fikciónak tartja őket? Bár ezzel erősen egy vicc túlmagyarázásának ingoványos talajára tévedek, megkockáztatom, hogy bizonyos értelemben pontosan ez a helyzet, ahhoz, hogy a kérdés mélyére hatolhassunk, azt kell feltételeznünk, hogy *valóság* és *fikció* viszonya bonyolultabb egyszerű kétértékű oppozíciónál.

Ebben a kérdésben szerencsére óriások vállán állva nézhetünk szét, hiszen az irodalomelmélet és a filozófia régóta foglalkozik a fikció, illetve annak a valóságtapasztalathoz fűződő viszonya kérdésével. Paul Ricoeur francia filozófus-irodalomtudós például a „fiktívnek” az „imagináriustól” való elkülönítését javasolja, amelyek közül az előbbi kategóriát a *referencialitás* (amire adott kifejezés a valóságban „vonatkozik”) és az *igazság* problémáitól függetlenül, mint az „események elrendezését” (*agencement des faits*), kompozícióját, vagy konfigurációját érti (ld. RICOEUR 1983: 101). Egyszerűen fogalmazva a „fiktív” a rendezett, koherens, követhető cselekmény szinonimája, nagyjából annak megfelelően, ahogy Arisztotelész a *müthosz* fogalmát használja „történet” vagy „cselekmény” értelemben (Uo. vö. ARISZTOTELÉSZ VI–VIII.). Ezzel szemben az „imaginárius” (*imaginaire*) esetében lényeges, hogy a benne foglalt dolgokat nem valóságosként érzékeljük, hanem csupán bizonyos kontextusban úgy teszünk „mintha” valóságosnak fogadnánk el őket (vö. RICOEUR 1983: 101). Ez az „úgy teszünk mintha” pedig tulajdonképpen a történetmesélés legfontosabb eleme (ld. LEWIS 1978: 40), hiszen az imaginárius egy képzeletbeli „lehetséges világot” konstruál, amelynek viszonyait a történet befogadója az adott történet olvasásának kontextusában „igaznak” fogadja el, ám ezt a „lehetséges” igazságot megkülönbözteti a tényleges, az általa valósként érzékelt világban tapasztalható igazságtól (vö. RYAN 1992: 529).²

² Fontos megjegyezni, hogy e képzeletbeli világok „lehetségessége” nem fizikai, hanem logikai értelemben értendő, vagyis nem feltétlenül azért számítanak lehetségesnek, mert valamikora, nem-nulla valószínűséggel ténylegesen létezhetne olyan univerzum, ahol a bennük érvényesülő igazságok a szó szoros (ontológiai) értelmében igazak volnának, pusztán arról van szó, hogy képesek vagyunk elgondolni őket, mint olyan világokat, amelyekben a bennük élők koherens valóságtapasztalatra tehetnek szert (beleértve akár olyan tényellentétes helyzeteket is, amelyekben az általunk ismertektől teljesen eltérőek mondjuk a fizika törvényei, vagy egyéb, a valóságtapasztalatunkat alapvetően meghatározó jelenségek).

A fikciós elbeszélés tehát, mind a „fiktív” mind az „imaginárius” aspektusa mentén valamiféle (általában többé-kevésbé tudatosított) viszonyban áll az-zal, amit a történet befogadója „valóságként” érzékel, míg a *hazugság* lényege, hogy voltaképpen egy lehetséges világot (amelyben a valóságtapasztalat bizonyos elemeit a hazugság megfogalmazója számára valamilyen szempontból kívánatosabb alternatívákkal helyettesíti) tétélez valóságosként. A fikció tehát nem „elhajlítja” a valóságot, hanem bizonyos értelemben „megkettőzi” azt. Ez a megállapítás azonban csupán a fikció működésének logikai mechanizmusát írja le, azt nem magyarázza meg, miért és hogyan használjuk a mesterségesen, a valóságtapasztalat elemeinek szelektálása és többé-kevésbé önkényes elrendezése révén létrehozott koherenciát, illetve akár a tényelentétes helyzetek elképzelését a társadalmainkban.

Történetek és történelem

A kérdés tehát nem csupán az, milyen viszonyban van a fikció „megkettőző” funkciója a „valósággal”, pontosabban mondva, hogy milyen viszonyba kerülnek a fikció kitalálói és fogyasztói az általuk érzékelt valósággal e megkettőzés révén; legalább ilyen fontos tisztázni, hogy a fikció, mint a valósággal való viszony kialakításának specifikus módja, milyen praktikus vagy szimbolikus célokat szolgál adott társadalmi, kulturális környezetben. Annál is inkább, mivel a (fikciós) történetmesélés mint intézmény gyakorlatilag valamennyi emberi társadalomban megtalálható, jó eséllyel annak köszönhetően, hogy az események egymással ok-okozati viszonyban való megértésének képessége az evolúció során praktikus előnyökkel járhatott, ám a minden emberi közösségben meglévő imperatívusz, hogy legyenek történeteink, amiknek van eleje-közepe-vége, sőt, *tanulsága*, koronként, kultúránként, sőt akár társadalmi csoportonként jelentősen eltérő formákban valósul meg. Legalábbis kérdéses azonban, hogy a koherencia, teljesség és lezártág igénye nem feltételezik-e szükségszerűen *fiktív*, sőt, *imaginárius* elemek közreműködését. Hiszen naivitás volna készpénznek venni, hogy a világ (a „valóság”) eleve jólformált történetekként jelenik meg számunkra, pontosabban fogalmazva, hogy ez a „megjelenés”, annak az érzete, hogy a világ „önmagát beszéli el” a mi érzékelő és megértő kapacitásunktól nem befolyásolva, ne volna maga is illúzió, vagy éppenséggel a *fikció* egy formája, ahogy arra a történész-teoretikus Hayden White már évtizedekkel ezelőtt rámutatott (ld. WHITE 1980: 27). Vajon nem sokkal inkább arról van-e szó, hogy az események történetként való megfogalmazásában szükségszerűen érvényesül az a mód, ahogyan az örökölt és/vagy tanult kognitív mintáinknak megfélelően képesek vagyunk

összefüggéseket – és tágabb értelemben a „valóságot” – megérteni, még akkor is, ha az elbeszelt történet nem *kitalált*, hanem valóban *megtörtént* eseményeket beszél el? Az elbeszélismódok között megfigyelhető kulturális különbségek szintén azt sugallják, hogy az *objektív történelmi valóság* jó eséllyel nem természetétől fogva narratív szerkezetű, annak *narrativizációját* (történeté formálását) mindig emberek, vagy emberek csoportjai végzik, s a *történelem mint történet* végső formáját annak bármely elbeszélésében alapvetően befolyásolja az elbeszélő(k) (és az általa/általuk megcélzott olvasók/hallgatók) vilásképe, értékei, sőt, a konkrét, az ő saját jelenükben érvényesíteni kívánt céljaik, amik miatt az adott történetet (történelmet) elbeszéljük.

Még ha ezeket a célokat az elképzelhető legneutrálisabbnak képzeljük is, vagyis azt feltételezzük, hogy adott esetben a történelem elbeszélése semmilyen egyéb célt nem szolgál, csupán az emberi társadalmak működésének tárgyilagosra törekvő, *sine ira et studio* megértését, akkor is nyilvánvaló, hogy e tanulságok levonását alapvetően az elbeszélés aktusa teszi lehetővé, vagyis amit megértünk, azt szükségszerűen befolyásolja az elbeszélő által alkalmazott érvelésmód, illetve az elbeszélés megfogalmazására (illetve adott esetben ennek továbbadására) használt médium. Már jó kétezzer évvel ezelőtt Cicero is úgy vélte, hogy a történelem „az idők tanúja, az igazság fénye, az élő emlékezet, az *élet tanítómestere*, a régi idők hírnöke” a „szónok hangja révén [...] válik halhatatlanná” (*voce [...] oratoris immortalitati commendatur*, ld. CICERO II/36). A már idézett Hayden White pedig még ennél is tovább menve egyenesen azt állítja, az események *annalesekben* (évkönyvekben) leírt pusztá kronológiai sorrendje éppen a *narrativizáció*, az összefüggéseket feltételező és jó eséllyel valamiféle tanulságokat megfogalmazó (vagy legalábbis a befogadót tanulság levonására sarkalló) elbeszélés révén válik pusztá felsorolásából a szó szoros értelmében vett „történelemmé” (ld. WHITE 1980: 27).

Történelem és alternatívák

Ebből a perspektívából nézve tehát a *történelem* nem csupán a múlt eseményeit jelenti önmagukban, hanem a *múlt eseményeit történetként megértett formában*. Ez egyben azt is sugallja, hogy a *valós*, megtörtént eseményeket elbeszélő történelmi narratívák megértése strukturálisan hasonló a *kitalált*, *imaginárius* elemeket tartalmazó történetek megértéséhez, vagyis nagyrészt ugyanazokat a kognitív műveleteket végezzük a történetek értelmezése közben, függetlenül attól, hogy az adott kontextusban érvényesülő igazságfeltételek különböznek a „megtörtént” és a „meg nem történt” eseményeket elbeszélő narratívák esetében. Jobban belegondolva azonban, éppen a nar-

ratív megértés strukturális hasonlósága miatt a „megtörtént” és a „meg nem történt” közötti distinkció is némileg félrevezetőnek tűnik, hiszen a történetek megértésében az egyik legalapvetőbb művelet éppen az egyes események funkcionális alternatívákkal való összevetése (ld. LÉVI-STRAUSS 2001: 178). Egyszerűen fogalmazva ez annyit jelent, hogy a történetekben sorba rendeződő események nagyrészt éppen azért nyerik el jelentőségüket és jelentésüket, hogy látjuk, mi történhetett volna helyettük, például annak, hogy egy mesében a hős (szegénylegény, királyfi stb.) legyőzi-e a sárkányt, azáltal lesz tétje, ha feltételezzük, hogy a sárkány is győzhetne, amely esetben a hős minden bizonnyal szörnyű véget érne, a királylány pedig akár élete végéig a sárkány fogságában szenvedhetne. Tudományosan fogalmazva az adott történet eseményeinek *diakronikus* (időben egymás után következő) sorozata az egyes események *szinkronikus* (egyidejű) variánsainak fényében nyer értelmet, avagy a *szintagmatikus sor* (a történet, mint egymásból következő események sorozata) csak az egyes elemek *paradigmatikus* (strukturálisan azonos pozícióban álló, ám a konkrét történetet más irányba vivő) alternatíváinak fényében válik jelentőségteljessé, vagyis képessé arra, hogy értelmet hordozzon. Ez viszont történelmi narratívák esetében óhatatlanul azzal jár, hogy a megtörtént eseményeket imaginárius, filozófiai-logikai szakkifejezéssel *tényellentétes* helyzetek fényében is értelmezzük. Vagyis egyes események, személyek stb. a faktuális történelemben éppen azért tűnnek kiemelkedő jelentőségűnek (fordulópontnak, kulcsszerepet játszó történelmi személynek stb.), hogy azt feltételezzük, az általunk ismert világ (az általunk érzékelt történelmi és jelenkori „valóság”) jelentősen különböző volna, ha ott, akkor valami másképpen alakul, vagyis ők valamit másképpen tesznek.

Ez a fajta „alternatív történelem” (avagy *tényellentétes – kontrafaktuális* – elemek bevonása a történelem elbeszélésébe) implicit formában régóta része a történetírói gyakorlatnak. Sőt, gyakran explicit formában is megfogalmazódik a „mi lett volna ha” kérdés historiográfiai szövegekben már a kezdetektől fogva. Az egyik legkorábbi explicit alternatív történelmi spekuláció például Titus Livius Róma történetéről szóló munkájában található, amelynek egyik passzusában a történetíró azon elmélkedik, vajon mi történt volna, ha Nagy Sándor a Perzsa Birodalom legyőzését követően nyugati irányba próbálja kiterjeszteni birodalmát, összeütközésbe kerülve így módon az Itáliában egyre jelentősebb regionális hatalommá váló Római Köztársasággal (ld. LIVIUS IX/17–19). Talán kevésbé meglepő módon az igaz római hazafi Livius arra a következtésre jut, hogy noha a perzsákat legyőzte, a rómaiakkal (saját földjükön legalábbis) természetesen Nagy Sándor sem bírt volna el, érvként felhozva többek között, hogy Hannibál itáliai inváziója is elbukott a nehézkes

utánpótlás miatt, valamint, hogy amikor a későbbiekben a rómaiak találkoztak a makedón harcmóddal, a csatamezőn is rendre ők bizonyultak erősebbnek (ld. Uo.).

Ebből is látszik, hogy az alternatív történelem elképzelése szintén a világról, a „valóság” működéséről alkotott feltételezéseinkre (*preszuppozícióinkra*) épül, és hogy e történetek elbeszélésében szintén a faktuális történelem esetében is használt narratív mintákat alkalmazunk. Ebből viszont az is következik, hogy az alternatív történelmi narratívák elemzése remek lehetőséget biztosít annak jobb megértéséhez, hogy milyen elvek, értékek, illetve milyen logika mentén gondolkoznak e történetek kitalálói és fogyasztói a faktuális történelemről, vagyis hogyan érzékelik és értik a *valóságban* a társadalmi, kulturális, gazdasági stb. folyamatokat, politikai és katonai konfliktusokat stb. Ebben az értelemben az alternatív történelem, mint fikció, tehát inkább a valóságról alkotott képünk megfogalmazásának egyik módja, médiuma, semmint a valóság a szó szoros értelmében vett „hajlítása”.³

Az alternatív történelem vizsgálata annál is inkább érdekes és hasznos eredményekkel kecsegtet, mivel egyáltalán nem csupán a professzionális történetírásban (vagyis egy viszonylag szűk kört érintő akadémiai diskurzusban) jelen lévő retorikai eszközről van szó. Épp ellenkezőleg, az alternatív történelmi narratívák mesélése, befogadása vagy megvitatása szélesebb körben elterjedt társadalmi gyakorlat, amit mi sem bizonyít jobban, mint az alternatív történelmi szüzsék elterjedtsége a modern és kortárs populáris kultúrában. Murray Leinster 1934-ben megjelent *Sidewise in Time (Oldalvást az időben)*

³ Természetesen más a helyzet az esetenként szintén „alternatív” jelzővel illetett *összeesküvés-elméletek* esetében, amelyekre nem igaz, hogy a faktuális történelem eseményeinek megkettőzésével mutatnának fel képzeletbeliként megjelölt alternatívákat, sokkal inkább arra törekcsenek, hogy az általuk „megbízhatatlannak” bélyegzett „hivatalos verziót” felcseréljék a saját verziójukkal, amelyet „elhallgatott igazságként” állítanak be. Ezeknek a narratíváknak a köre szintén gyakran érint történelmi eseményeket egészen a régmúlttól (lásd sumer-magyar rokonság, aminek a „bizonyítékait” a „hivatalos tudomány” állítólag évszázadok óta igyekszik megsemmisíteni) a legközelebbi múlt, sőt a jelen eseményeiig (pl. „a Covid-járványt Bill Gates idézte elő, hogy az oltással nyomkövető chipet tehessen az emberekbe”). Am témájuktól függetlenül igaz ez utóbbi „alternatív” történetekre, hogy a klasszikus alternatív történelmi narratíváktól eltérően nem a valóság imaginárius alternatíváját mutatják fel, hanem magáról a valóságról állítják, hogy az másmilyen, mint azt sokan gondolják, vagyis ebben az értelemben az összeesküvés-elméletek valóban közel állnak ahhoz, amilyen értelemben a „valósághajlítás” fogalmát általában használjuk (ami természetesen ismét lehet relatív, hiszen egyáltalán nem ritka, hogy egymással szembenálló politikai, világnézeti, vagy hatalmi csoportok egymást vádolják „összeesküvés-elméletek” terjesztésével, vagyis a „hazugság” és a „valósághajlítás” fogalma praktikusán itt is inkább egy bizonyos narratívához képest mutatott eltérést jelent, mintsem az „objektív valósághoz” képest kimutatható diszrepanciát).

című kisregénye óta a science fiction műfajában folytonosan visszatérnek az elképzelt jövő és idegen világok helyett a Földön az alternatív jelenben, vagy múltban játszódó történetek (ld. ASH 1976: 12), olyannyira, hogy egyes irodalomtörténészek szerint az *alternatív történelmi fikció* mára a sci-fitől független, önálló műfajjá nőtte ki magát (ld. SCHNEIDER-MAYERSON 2009: 63).⁴ E műfaj talán máig legismertebb darabja Philip K. Dick 1962-ben megjelent *Ember a fellegrárban* (*The Man in the High Castle*) című regénye, amelyből nemrég (2015–2019) televíziós sorozatot is forgattak. De talán még ezeknél is jobban jelzi az alternatív történelmi szüzsék népszerűségét, hogy különösen az elmúlt évtizedekben a legnépszerűbb szórakoztatóipar termékekben, filmes franchise-okban, sorozatokban stb. is szinte kivétel nélkül találkozhatunk párhuzamos világokkal, alternatív idővonalakkal (és nem is csupán olyan alapvetően fantasztikus elemekre épülő univerzumokra kell gondolnunk, mint például a Marvel-filmeké, a jelenben, a miénkre nagyon hasonlító világban játszódó sorozatokban – mint pl. a *Jóbarátok*, az *Agymenők*, vagy az *Így jártam anyáttal* – szintén előfordulnak alternatív idővonalakon játszódó epizódok vagy jelenetek, természetesen ezek esetében többnyire álomként, hallucinációként, vagy hipotetikus elbeszélésként keretezve).

Van azonban az alternatív történelmi fikciónak egy további, igen speciális, a fentiekhez képest szűkebb, ám rendkívül aktív rajongói közösséggel rendelkező formája: az online fórumokon, illetve közösségi médiumokban jelen lévő alternatív történelmi narratíváké, amelyek a technikai médium (nagyon leegyszerűsítve az internet) által biztosított lehetőségeknek köszönhetően a hagyományos irodalmi, filmes és szórakoztatóipari művekhez képest az alternatív történelmi fikció egy sokkal inkább interaktív, diszkurzív formáját valósítják meg. Ezeket a sokszor kvázi közösségi alkotásként létrejövő történeteket, illetve diskurzusokat tudomásom szerint eddig még sohasem kutatták tudományos alaposággal, noha véleményem szerint az elemzésük révén nem csupán a történetmesélés modern médiumokban megvalósuló multicentrikus, multidirekcionális (többközpontú és többirányú), interaktív formáit ismerhetnénk meg jobban, hanem arról is pontosabb képet kaphatnánk, hogy az adott médiumok felhasználóinak specifikus csoportjai hogyan (milyen elvek, értékek, logika stb.) mentén gondolkoznak a (faktuális) *történelemről*, va-

---

⁴ Ezt az állítást alátámasztani látszik, hogy az alternatív történelmi fikció kvázi intézményes szempontból is függetlenedett a sci-fitől, például azáltal, hogy az ismert sci-fi központú díjak (*Hugo* vagy *Nebula Award*) mellett angol nyelvterületen 1995 óta önálló díjként létezik a Leinster említett műve után elnevezett *Sidewise Award for Alternate History* (ld. <http://www.uchronia.net/sidewise/> 2023. 05. 30.), amelyet minden évben a legjobb (angol nyelven megjelent) alternatív történelmi tárgyú regényeknek és novelláknak ítélenek oda.

gyis hogyan érzékelik a manapság már szükségszerűen és elkerülhetetlenül mediatizált *valóságot*, illetve hogyan használják a fikciót és a történetmesélés modern formáit annak megértésére.

Alternatív történelem és online médiumok

Az elmúlt néhány évtizedben a modern telekommunikációs technológia, mindekenélőtt az internet által biztosított páratlan lehetőség a többirányú, valós idejű kommunikációra számos egyéb társadalomformáló hatása mellett azt is eredményezte, hogy a legkülönbélebb speciális érdeklődési körrel rendelkező emberek sokkal könnyebben találhatnak egymásra a közös témáik mentén és sokkal könnyebben szerveződhetnek virtuális közösségekbe, amelyek akár a világ minden tájáról rendelkezhetnek tagokkal, akik az online térben lényegében folyamatos kapcsolatban állhatnak egymással. A legkülönbélebb dolgok iránt érdeklődő emberek között mindez az alternatív történelem hívei számára is páratlan lehetőséget biztosított, s ennek megfelelően már az első széles körben elterjedt modern közösségimédia-platformok (Myspace, Facebook és társaik) 2000-es évekbeli megjelenése előtt is léteztek specifikusan alternatív történelemnek szentelt fórumok,⁵ illetve a mai *social media* oldalakon is léteznek kifejezetten e téma mentén szerveződő közösségek.

Talán a legjelentősebbek ezek közül a Redditen működő oldalak/csoportok (ún. subreddit), amelyek közül a legnépszerűbbek (r/AlternateHistory, vagy a szintén jelentős részben alternatív történelmi tartalmaknak teret adó r/imaginarymaps) százezres nagyságrendű taggal rendelkező aktív közösségként működnek. A jövőben egy nagyobb, átfogó kutatásnak mindenképp tisztázni kell majd az érintett csoportok demográfiai összetételét (származási ország, életkor, iskolai végzettség stb. mentén), annak érdekében, hogy jobban behatárolható legyen, pontosan milyen társadalmi csoportokba tartozó felhasználók történelem- és valóságképére érvényesek a narratívák elemzéséből nyert megállapítások. Természetesen ezzel együtt magukat a narratívákat (illetve a körülöttük kibontakozó diskurzusokat, amelyek a médium jellegzetességei miatt lényegében a történetmesélés részét képezik) is nagyobb korpuszon kell majd elemezni, hogy megállapíthassuk, milyen narratív sémák, illetve jelölt és jelöletlen preszuppozíciók (előfeltevések) mentén közelítenek a történelemhez az érintettek, mit gondolnak a társadalmi, gazdasági és egyéb folyamatok működéséről, egyszerűen fogalmazva arról, ahogyan a történelem „működik”. Ab-

⁵ A mai napig is léteznek ilyenek a közösségi médiumokkal párhuzamosan, pl. a 2010 óta működő [alternatehistory.com](https://www.alternatehistory.com/forum/) fóruma (https://www.alternatehistory.com/forum/ 2023. 05. 30.)

ból, hogy a felvázolt tényellentétes helyzetek (vagyis azok a *megjelölt* pontok, ahol az alternatív történelem eltér a faktualistól) milyen következményekkel járnak a történetként elmesélt történelem alakulására nézve, illetve abból, hogy milyen *jelöletlen* elemek maradnak állandók a vizsgált narratívákban (vagyis mik azok a dolgok, amelyeket a történetek mesélői és fogyasztói a történelemben állandónak, végső soron *szükségszerűnek* tekintenek) kirajzolódik, milyen *ideológiai* meggyőződések mentén állnak össze és működnek logikailag koherensen összefüggő sorozatként a történelem valós vagy lehetségesnek tekintett eseményei. Az *ideológia* fogalma természetesen ebben az összefüggésben nem a politikai közbeszédbe bevett értelemben értendő, hanem általánosságban, mint a „gondolkodás társadalmi meghatározottsága”, a mód, ahogyan az egyes elvek, meggyőződések és értékek adott társadalmi kontextusban létrejönnek és működnek (EAGLETON 1991: 28). Még általánosabban fogalmazva az ideológia egyfajta szocio-kulturális környezetben létrejövő *kód*, ami alapján a valóságot értelmezzük, ennek jobb megismerése pedig hozzájárul annak megértéséhez, hogyan áll össze a tapasztalatainkból és a tudatosan, vagy tudat alatt követett értékeinkből, gondolkodási sémáinkból az általunk érzékelt *valóság*, illetve annak valamilyen értelemben koherens képe.

A felvázolt átfogó kutatás elvégzése természetesen a jövő feladata lesz. Jelen keretek között csupán egyetlen példa bemutatására vállalkozhatok, ami megmutatja, milyen lehetséges ideológia preszuppozíciók jelenhetnek meg a vizsgált narratívákban. Az elemzett poszt részben magyar történelmi vonatkozással bír, bár a nevek használata és egyéb nyelvi jelek alapján feltételezhető, hogy a posztoló valószínűleg egy szláv nyelvű kelet-európai országból származik (valószínűleg lengyel). A *Triumph at Varna (Győzelem Várnánál)*⁶ cím alatt a felhasználó egyrészt egy térképet posztolt, ami Európa politikai-hatalmi viszonyait mutatja be 1445 januárjában, amennyiben a Hunyadi János és I. Ulászló vezette (a posztban lengyel néven és számozás szerint III. Wladyslaw) keresztény seregek megnyerték volna a II. Murád oszmán szultán serege ellen 1444. november 10-én a bulgáriai Várna mellett vívott csatát. Azt pedig, hogy ez a győzelem, aminek a mikéntjére a poszt nem tér ki, hogyan vezetett (volna) a térképen ábrázolt következményekhez, a posztoló a következő viszonylag terjedelmes kommentben fejtette ki:

[...] On November 10th, 1444, Wladyslaw III of Poland and John Hunyadi of Hungary defeated the Ottoman army, **leading to the complete ouster of the Ottoman Empire from Europe** by the beginning of 1445. The Byzantine Empire, however,

---

⁶ https://www.reddit.com/r/AlternateHistory/comments/11yezph/triumph_at_varna_what_if_the_crusade_of_varna/ 2023. 05. 31.

will no longer be able to regain its former glory and it now exists **thanks to the goodwill of the Pope. Constantine XI Palaiologos consolidated his empire**, eventually **going through with the plan to unite the Catholic and Orthodox Churches**, but the **situation in his realm is still very unstable**. The Ottomans' defeat and the loss of the Balkans were a disaster for the Ottoman empire because of the death of Murad II and his army. Although his young son Mehmed II had already occupied the Ottoman throne, it will take some time before he can reassemble a strong army and return to Europe to avenge his father's death. Until that time, **Mehmed will concentrate on strengthening his realm in Anatolia**. The most important changes occurred on the lands **liberated from the Ottomans**. In addition to the return of some of its Greek possessions to Byzantium, the territory of the Serbian Despotate was expanded at the expense of Vardar Macedonia and Bulgaria was restored. Since Fruzhin, a Bulgarian nobleman and a descendant of the last ruler of the Tarnovo kingdom, died in this battle, **John Hunyadi was proclaimed king of Bulgaria**, as he was offered the Bulgarian crown during the Crusade. Thus, the Bulgarian Kingdom, which is now an ally of Wladyslaw III in the Balkans, was now under the **Hunyadi dynasty's** leadership. The young King Wladyslaw III, after a successful Crusade, gained fame as one of the most outstanding rulers of Europe. At the age of 20 years, he rules the enormous realm of Poland, Hungary, and Croatia, not to mention the Grand Duchy of Lithuania, which is ruled by his younger brother Casimir. **Wladyslaw** still has a whole life ahead of him, and **it depends on his actions whether he will preserve** the vast lands of Central-Eastern Europe under his dynasty, **or**, in the end, it will be a **period of short-lived regional hegemony before the inevitable collapse**. [...] [Az eredeti komment szerkesztett átirata, kiemelések tőlem, ND]

A szöveg általam kiemelt részei implikált, további érvekkel alá nem támasztott feltevésekre, illetve a belőlük levont következtetésekre mutatnak. Mindenekelőtt, mintegy nulladik pontként megjegyzendő, hogy az egész narratíva a „döntő csata” toposzára épül, vagyis arra az elbeszéléstechnikai-retorikai eszközre, hogy a történeteinkben (a valóságban éppúgy, mint az imagináriusokban) szeretünk eseményeket szimbolikusan *fordulópontként* megjelölni és az események további alakulását ennek a fordulópontnak a következményeként értelmezni. Ez az Arisztotelész által *peripeteiának*, sorsfordulatnak nevezett narratív elem többek között annak is köszönheti népszerűségét a drámán és egyéb fikciós műfajokon túl a történetírásban is, hogy szeretjük a bonyolult folyamatok kulminációját egyetlen szimbolikus pontba sűríteni a követhetőség kedvéért. Az pedig, hogy a történelmi narratívák esetében ez a szimbolikus sorsfordító esemény az esetek túlnyomó többségében erőszakos, szintén sokat elárul arról, ahogyan a történelemről és benne önmagunkról gondolkozunk...

További, a szövegben felbukkanó toposzok például az „Oszmánok kiűzése Európából” mint a „muszlim elnyomás” alatt élő „keresztény népek” felszabadítása, ami egyfelől részben modern kategóriákat érvényesít a történelmi események és az azokat motiváló tényezők értelmezésében, másfelől

erősen épít a „közös ellenséggel szembeni összefogás” toposzára, vagyis arra, hogy XI. (Palaiologosz) Konstantin bizánci császár és IV. Jenő pápa félreteszik a nyugati és keleti kereszténységet elválasztó ellentéteket a muszlim Oszmán birodalom által jelentett fenyegetés hatására. A hipotetikus vereség után az oszmánok visszavonulása Anatóliába szintén alapvető történetírói toposz, amely a politikai hatalmat egy biológiai analógiára épülő térbeli orientációs metaforával (ld. LAKOFF-JOHNSON 1980: 14) írja le, amiben a „hódítás” egy adott hatalomnak egy „magterületről” (a magyar kifejezés is nyilvánvalóvá teszi a nyelvi metafora mögött megbúvó biológiai asszociációt) kiinduló „növekedéseként” képzelhető el. Ezen kívül érdekesek még a Bizánci birodalom instabilitására, és a Jagelló-birodalom lehetséges összeomlásának lehetőségére utaló passzusok, amelyek egyrészt megmutatják, milyen feltételek mentén tekinthetők az adott narratív keretben valakik/valamely erők az események befolyásolására képes (tudományos kifejezéssel élve *ágenciával* rendelkező) *aktoroknak* (pl. Hunyadit is Bulgária királyaként, s így egy lehetséges dinasztia alapítójaként veszi számításba a csata politikai következményeinek taglalásakor). Végző soron pedig a szöveg is kérdésként veti fel, az egyes politikai egységeket potenciális szétfeszítő (a magyarózatban ki nem fejtett) belső dinamikák mennyiben ellensúlyozhatók a kiemelt szereplők (pl. jelen esetben Ulászló király) személyes karizmája által, vagy a folyamatok beteljesedése mennyiben szükségszerű, függetlenül akár a leghatalmasabb személyek cselekedeteitől.

Akárhogy is, az eddig említett szempontok csupán egy jövőbeli átfogó kutatás elnagyolt vázlatát jelölik ki, lényegében csupán felvetve a problémákat és kérdéseket, amelyekre e későbbiekben megvalósítandó kutatásnak választ kell majd találnia. Am a tudományban a jó kérdések megtalálása gyakran nehezebb azok megválaszolásánál, úgyhogy a hasonló vázlatok is szolgálhatnak kicsi, de fontos első lépésként egy sokkal hosszabb út megtételéhez.

Konklúzió – a fikció és a valóság megismerése

A fikció tehát az alternatív történelem esetében, csakúgy, mint a legtöbb egyéb formájában a valóság *megjelölt párjaként* jelenik meg, vagyis nem egyszerűen annak a helyébe próbál lépni, noha adott esetben erre is alkalmas, hiszen Umberto Eco ismert definíciója nyomán tudhatjuk, hogy jel az, „amivel hazudni lehet” (vö. ECO 1976: 7). Ebben a minőségében a fikció formailag alkalmas rá, hogy az általunk érzékelhető tények elhallgatását vagy megváltoztatását szolgálja, vagyis a szó köznapi értelmében a „valóság-hajlítás” eszközeként működjön. Ugyanakkor a fikció általában véve a valósághoz fűződő viszony kialakításának egyik alapvető eszköze is gyakorlatilag valamennyi emberi kul-

túrában. Természetesen ezen belül a fikció különféle fajtái, köztük az alternatív történelmi narratívák is rengeteg különféle specifikus célt szolgálnak különböző működésmódok mentén. A közösségi médiában megjelenő alternatív történelmi narratívák vizsgálata és annak tanulságai pedig megerősítik, hogy minden fikciós gyakorlat funkcióit, működését, és mindenekelőtt a szerzőik és befogadók viszonyát a valósághoz, amit a fikció által alkotnak meg vagy definiálnak, saját kulturális, társadalmi és mediális környezetében kell értelmeznünk.

Irodalomjegyzék

- ARISZTOTELÉSZ. *Poétika*. (Sarkady János fordítása) <https://mek.oszk.hu/00300/00315/00315.htm> 2023. 06. 01.
- ASH, Brian 1976. *Who's Who in Science Fiction*. New York, Taplinger.
- CICERO, Marcus Tullius. *A szónok (De oratore), Liber secundus/II. könyv*. <https://www.thelatinlibrary.com/cicero/oratore2.shtml> 2023. 05. 28. [https://romaikor.hu/tudomany_es_technika/szonoklattan_es_retorikaelmelet/marcus_tullius_cicero___a_szonok_\(de_oratore\)/a_szonok_\(de_oratore\)_ii_konyv](https://romaikor.hu/tudomany_es_technika/szonoklattan_es_retorikaelmelet/marcus_tullius_cicero___a_szonok_(de_oratore)/a_szonok_(de_oratore)_ii_konyv) 2023. 05. 28. (Polgár Anikó és Csehi Zoltán fordítása)
- DEFORD, Debora (szerk.) 1997. *Quotable quotes*. New York, Reader's Digest Association.
- EAGLETON, Terry 1991. *Ideology – An Introduction*. London–New York, Verso books.
- ECO, Umberto 1976. *A Theory of Semiotics*. Bloomington, Indiana University Press.
- LAKOFF, George – JOHNSON, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago–London, University of Chicago Press.
- LÉVI-STRAUSS, Claude 2001. *Strukturális antropológia*. (Saly Noémi ford.) Budapest, Osiris.
- LEWIS, David 1978. Truth in Fiction. *American Philosophical Quarterly*, 15/1: 37–46.
- LIVIUS, Titus. *Ab urbe condita, Liber IX*. <https://www.thelatinlibrary.com/livy/liv.9.shtml> 2023. 05. 29.
- RICOEUR, Paul 1983. *Temps et récit. Tome I*. Paris, Seuil.
- RYAN, Marie-Laure 1992. Possible Worlds in Recent Literary History. *Style* 26/4: 528–553.
- SCHNEIDER-MAYERSON, Matthew 2009. What Almost Was: The Politics of the Alternate History Novel. *American Studies* 50/3–4: 63–83.
- WHITE, Hayden 1980. The Value of Narrativity in the Representation of Reality. *Critical Inquiry*, 7/1: 5–27.

ZMÁK TAMÁS TIBOR

Ámítás és valóság, valóság és ámítás – Szabadkőművesség és az 1918–1919-es forradalmi kormányok

A kortársak és az utókor körében elterjedt nézet, miszerint az 1918–19-es kormányok mögött a szabadkőműves páholyok álltak, mind az őszirózsás forradalom kirobbantása, mind a Károlyi-kormányzat, majd a Tanácsköztársaság igazgatásának tekintetében. Ennek az összetett kérdésnek a teljeskörű tárgyalása messze meghaladná e tanulmány kereteit, így arra teszek kísérletet, hogy bemutassam, felfedezhető-e átfedés, esetleges kontinuitás a páholyok és a forradalmi kormányzatok oktatáspolitikája között személyügyi téren, illetve programpontok tekintetében. Valóságos történelmi tényekkel vagy egyfajta valósághajlítással van-e dolgunk, amikor a kettő kapcsolatáról hallunk?

Szabadkőműves oktatásügyi követelések megvalósulása a gyakorlatban (?)

A címben megfogalmazottak körüljárása előtt érdemes egyet hátralépnünk, hogy távolabbról szemlélve közelítsünk az 1918-as év eseményeihez. A szabadkőműves oktatáspolitikával foglalkozó páholyokon belüli szellemi műhelyek munkásságát gyakorlatilag teljesen felfüggesztette az I. világháború. A *Kelet* és *Dél* szabadkőműves folyóiratok 1914-ig rendszeresen és részletesen számot adtak a páholyok oktatásügyi célkitűzéseiről, vitáiról és kampányairól. A háború kitörését követően azonban mindkét sajtóorgánum gyakorlatilag csak a világéggel foglalkozott. Az egyes cikkek főiskolások és diákok segítéssel, háborús híradásokkal, az elesettek árváinak és özvegyeinek megsegítésével, segélyakciók szervezésével, teadélutánok és étkeztetések lebonyolításával, reklámozásával foglalkoztak. Az írások olyan kérdésekre keresték a választ, mint például, hogyan juthatott ide az európai politika, mit tehetnek a békéért a páholyok nemzetközi szinten, milyen világ vár ránk a harcok után stb. Az oktatásügyekkel a *Kelet*ben a háború éveit alatt mindössze három cikk foglalkozott. Jól illusztrálja a lemondó fásultságot egy 1916-os rövid jegyzet:

„Úgy érzem – s velem együtt talán sokan érzik közületek is – hogy ezt a nevelési feladatot az utolsó évek izgató kérdéseinek vitatása és nehéz vállalkozásaink gondjai közepette kissé elhanyagoltuk.” (*Kelet* 1916: 167).

A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy 1917-ben tett kísérletet a tagok felrązására az oktatáspolitikai terén (*Kelet* 1917/4: 89–90). A Nagypáholy körlevelet bocsátott ki, melyben az ifjúság szabadkőműves nevelésének programtervére vártak javaslatokat a többi páholytól. A körlevélben négy szempontra hívják fel a testvérek figyelmét: 1) Milyen módon lehetne a társadalmat felvilágosítani a tantervi, tanárképzési, iskolai reformok szükségességéről? 2) Hogyan lehetne a progresszív gondolkodású tanítókat és tanárokat összegyűjteni, őket megvédeni, mozgalomba beilleszteni? 3) Milyen pedagógiai eszközökkel lehetne az ifjúságot a haladás eszméi felé terelni? 4) Miként lehetne kapcsolatot teremteni a szabadkőműves szülők és tanítók között? Új-fent sokatmondó, hogy a körlevélre 1917-ben mindösszesen egyetlen páholy, a Philantropia küldött választ, melyet a páholy egyik tanár tagja fogalmazott meg (*Kelet* 1917/6: 157). Ebben röviden kifejti: 1) Szükséges egy pedagógus kongresszus, ahol egységes szabadkőműves nevelési rendszert állítanának fel az elemitől az egyetemig. Viszont amíg nyílt küzdelem nem alakul ki a „haladók” és a „reakcióso” között, addig a mai állapotokon aligha lehet változtatni. 2) Szükséges lenne egy szabadkőműves tanítói szövetség létrehozása, ám ez mai viszonyok közt szinte lehetetlen. 3) Haladó szellemű történelem-tanárokra van szükség az iskolákban. 4) Szükséges egy szabadkőműves ifjúsági lap, melynek kivitelezését korábban már magára vállalta a Deák Ferenc páholy, de úgy tűnik, nincs pénz a finanszírozására. 5) Közös értekezletek tartása szabadkőműves pedagógusok és szülők között.

A bemutatott 1917-es munkákkal gyakorlatilag be is fejeződött az oktatáspolitikai szabadkőműves szellemben történő megreformálásának sürgetése a folyóiratokban. A *Kelet* 1919-es száma már csupán csak egy vékony kis füzet volt, majd meg is szűnt a közlöny. A *Dél* 1918-ban még lelkesen üdvözölte az új rezsimet, ám kiemelten oktatásüggyel már csupán elvétve és felületesen foglalkozott. Az új kormányzat iránti lelkesedés lapról lapra csökkent, egy partvonalról szurkoló, ám az eseményekre semmilyen hatással nem bíró egyesülés benyomását keltve, míg végül az 1919. évi februári kiadásával ez a radikális lap is megszűnt. A látszat ellenére azonban van okunk szabadkőműves oktatásügyi nézetek gyakorlati megvalósulását keresni a Károlyi-kormány és a Tanácsköztársaság oktatáspolitikájában. A Károlyi-kormány második közoktatásügyi minisztere, illetve a Tanácskormány első közoktatásügyi népbiztosa Kunfi Zsigmond volt, aki még Temesváron lépett be a Losonczy páholyba, később pedig a Martinovics páholy tagja lett. Kunfi lemondását követően utóda Pogány József lett, aki szintén a politizáló Martinovics páholy testvéreként volt szabadkőműves. Hangsúlyozni kell, hogy 1918-ban a Szociáldemokrata Párt felszólította összes tagját a páholyok elhagyására, így

Kunfi és Pogány már nem voltak páholytagok, mire szociáldemokratákként politikai vezető pozícióba kerültek. Személyük révén mégis megállapítható, hogy az új kormányok oktatáspolitikájának gyakorlati megvalósítása egykori szabadkőművesek kezébe került. A következő alfejezetekben látni fogjuk, hogy rajtuk kívül több olyan személy kapott magasrangú státuszt az oktatásügyben, akik a megelőző években még páholytagokként tartottak beszédeket az oktatás helyzetéről, az oktatás szabadkőműves átalakítását követelték, valamint a *Kelet* és a *Dél* oldalain publikáltak a hazai iskolarendszerről.

Érdeemesnek tartom tehát a vizsgálatot, tekintve, hogy a szabadkőműves páholyok által ekkor már majd' két évtizede követelt hittanmentes oktatás, valamint felekezetektől független, ingyenes, állami iskolarendszer kialakításának vágya átkerülhetett a gyakorlati megvalósítás fázisába.¹ Adott tehát a lehetőség, hogy áttekintsük, miként is működhettek a szabadkőműves oktatáspolitikai egyes elemei az országos nagypolitika világában.

A Károlyi-kormány oktatáspolitikája

„Micsoda forradalom ez? Polgári forradalom? Negyvennyolcas szabadságforradalom? Nacionalista? Vagy antinacionalista forradalom, vörösforradalom, szocialista, társadalmi? Magyar vagy emberi? Vagy éppen a bolsevik anarchia szellemének első és még álcázott kirobbanása a Rendpalackjából? Máshogyan látja minden párt, máshogyan minden osztály, igazán, mint egy varázstüneteményt: mindenki a maga szíve szerint látja! És mindegyik mást is vár tőle...” (BABITS 1918).

Babits Mihálynál kifejezőbben nemigen lehetne megfogalmazni, mi mindent volt képes 1918 magyar társadalmá belelátni a köztársaság születésének kavalkádjába. Hasonlóan összetett és sok szempontból árnyalt ennek a pár hónapnak az alakulása oktatásügyben. A közvélemény számottevő része

¹ A nagyváradi László király páholy 1900. április 20-ai ülésén dr. Várady Zsigmond főmester terjesztette elő indítványát, Társadalmi program (sic!) címen. Ez a mindösszesen 21 oldalas füzet magában foglalta a magyar(országi) társadalom szociális, politikai, választójogi, birtokügyi, egyházi, oktatásügyi átalakításának átfogó tervezetét. Az oktatásügy tekintetében a hittan és felekezet nélküli, ingyenes, állami, tehát nem egyházi tulajdonú iskolarendszer kiépítését tűzte zászlajára. Fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni, mivel a következő években az ország összes páholya ehhez a dokumentumhoz mérten határozta meg magát. Így a magyar szabadkőművességben belül is kialakult a hazai értelmiséget és közéletet a 20. században elválasztó liberális, konzervatív, „jobboldali” és radikális, progresszív, „baloldali” felosztottság. A Kelet szabadkőműves közlönyben több páholy is kifejtette véleményét a Társadalmi programról a későbbiek során. Ez a tervezet évekre meghatározta a szabadkőműves páholyok gondolkodását, új nagyratörő célokat fogalmazva meg és új konfliktusokat generálva a közéleti szerepvállalást addig mereven elutasító szövetségben.

Károlyiéktól várta a közoktatás átalakítását is. A Károlyi-kormány első vallás- és közoktatásügyi minisztere dr. Lovászy Márton jogász volt, Magyarokanizsa országgyűlési képviselője, a Függetlenségi Párt alelnöke. Lovászy mellett a minisztériumot ténylegesen Juhász Nagy Sándor, Hajdúszoboszló Függetlenségi párti képviselője, a debreceni református egyház főjegyzője vezette, aki a hagyományos protestáns államtitkárságot kapta meg a római katolikus miniszter mellett. Juhász dolgozta ki és tette közzé november 13-án a népkormány közoktatásügyi programját. A programnyilatkozat szerint teljesen át kell formálni a közoktatást: a pénz és születési előjogok helyére a szellem, a munka, a jellem kell, hogy kerüljenek. Ennek megfelelően a lehető leg szélesebb rétegeket a lehető legmagasabb iskolázottsági szintre kell emelni. Fajra, vallásra, születésre való tekintet nélkül az arra legérdemesebbeket kell kiválasztani. 14 éves korig az iskolába járás legyen mindenkire nézve kötelező és ingyenes. E határon túl csak a legtehetségesebbek tanuljanak. Az elemi oktatás 6-10 éves korig legyen teljesen egyforma, és elemi ismeretekre szorítkozzék. 10-14 éves korig a gyerekek kötelezően járjanak felső népiskolába, ahol mezőgazdasági és ipari ismereteket is tanulnak. Középiskolában a négy alsó osztály (10-14 évesek) legyen teljesen egyforma. Az 5. osztálytól kezdve ágazzanak szét az osztályok az általános képzés vagy a különböző mezőgazdasági és ipari szakoktatás céljai szerint. A nyolcosztályos középiskolákban az oktatás legyen természettudományos szellemű és gyakorlatias irányú, pl. holt nyelvek helyett élő nyelvek oktatása a feladat. Előirányozták, hogy a nőnevelést teljesen egyenlővé kell tenni a fiúneveléssel. A luxusleányiskolákat meg kell szüntetni, az egyetemek összes fakultásai nyitva kell, hogy álljanak a továbbiakban a hölgyek előtt. Ígérek fogalmazódtak meg a tanárság társadalmi felemelésére: a magasabb képesítés magasabb fizetéssel járt együtt. A nők a férfiakkal egyenlő fizetést kapnak, minden tanító bekerül az állami tisztviselők fizetési osztályaiba, mely már régi követelése volt a tanítóságnak. Lovászy november 27-én közölte a magyar nevelőkkel, többé senkit sem fenyeget az a veszély, hogy gondolkodása, világnézete, politikai állásfoglalása miatt üldöztetve lesz. Bellér Béla történész szerint a megfogalmazott célok helyesek voltak, de nem következetesek: hiányolja az iskolák államosítását, a vallásoktatás kiküszöbölését, a vallás- és közoktatásügyi tárcák egymástól való elválasztását (ld. BELLÉR 1979). A Lovászy-féle iskolai átalakítások tehát alig haladtak előre. Bellér szerint ez idő alatt a hazai római katolikus egyház „magához tért” és a keresztényszocialista csoportosulásokon keresztül megerősítette társadalmi pozícióit. A *Dél* egyik utolsó számában maradinak és gyengekezűnek nevezte, az egyébként konzervatívnak elkönyvelt Lovászy-érát (*Dél* 1919/1–2). Lovászy 1918. december 23-án mondott le, ami után

komoly válság vette kezdetét a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban. A válságból végül a szociáldemokrata erők kerültek ki megerősödve, növelve pozícióik számát miniszteri és államtitkári szinteken egyaránt. Az új közoktatásügyi miniszter Kunfi Zsigmond, míg a vallásügyi miniszter dr. Vass János lett. A *Népszava* állandóan követelte a személycseréket, így a reakciónak titulált igazgatók elmozdítását, sürgették továbbá az iskolák államosítását és a felekezetek befolyásától való megszabadulást is. A Károlyi-kormány ti. nem merte átlépni a polgári korlátokat, nem törekedett arra, hogy a rendszerváltás-kor az államapparátusban igazán komoly változások következzenek be. Számos ispáni cím, járási előljáróság és egyéb tisztség megmaradt azok kezében, akiket nemrég még Tisza István és Wekerle Sándor neveztek ki (ld. HAJDU 1969: 398–400). Kunfi helyt adott a követeléseknek és nagyobb arányú személycseréket hajtott végre az apparátusban: államtitkárként maga mellé vette Somogyi Béla tanárt,² illetve Gönczi Jenőt, a Társadalomtudományi Társaságból és a Martinovics-páholyból ismert. Munkatársai közé vette továbbá Czabán Samut, Szöllösi Jenőt pedig Budapest főtanfelügyelőjévé nevezte ki.

Kunfinak és Somogyinak egyértelmű célja volt az államosítás. Ezt 1919. március 18-án Kunfi Kaposváron egy beszédében deklarálta:

„Az elemi iskolákat, a tanítóképzést kivesszük az egyház kezéből, és az összes iskolákat államosítjuk.” (BELLÉR 1979: 192).

Ennek irányába tett lépés volt a kisdedovóképzés, valamint az elemi és polgári iskolai tanítóképzés állami ellátásról előkészített 1919 februári törvényjavaslat. Imre Sándor 1919. január 5-én a minisztériumba hívott össze tanügyi értekezletet, melyre a középiskolák igazgatói és az egyes tárgyak egy-egy szaktanára volt hivatalos. Számos didaktikai alapelvet fogalmaztak itt meg: a diákok túlterheltségének elkerülése, a dolgozatok ütemezése, a házi feladat mennyiségének mérséklése, a kevésbé fontos anyagrészek csupán érintőleges tárgyalása stb. A történelemoktatás reformja érdekében a IV. és VII. osztályokban a 19., a VIII. osztályban pedig a 20. századot kell részletesen megtanítani, a többi korszakot csak vázlatosan. Imre szerint főképpen a külpolitikai kapcsolatokat kell elemezni, de a háborúk tárgyalása sem mellőzhető mindig. Kunfi igazán lényegesnek azonban az egyetemi reformot érezte. Itt számos tervet született, mégis főképpen a jogi oktatás reformja került előtérbe. 1919.

² Somogyi Béla a Keletben is propagált, szabadkőműves segítséggel életre hívott Magyarországi Tanítók Szabad Egyesületének volt tagja. A *Népszava* tragikus sorsú szerkesztője, akit Bacsó Béla újságíróval együtt gyilkolt meg 1920. február 17-én tiszti különítményesek egy csoportja.

január 21-ei rendelkezés szerint a tovább tanító nyugdíjas tanárokat végleg nyugdíjazni kellett és egyszerre hét új professzort neveztek ki a budapesti jogi karra. Kunfi jelezte, hogy a Jog- és Államtudományi Kart Jog- és Társadalomtudományi Karrá kívánja átnevezni, ahol köztisztviselők és tanítók továbbképzését célozta meg. A Kunfi-féle önkényes professzori kinevezések hatalmas vihart váltottak ki. A jogi kar II. József abszolutisztikus intézkedéséhez hasonlította az eljárást. A kinevezett Jászi Oszkár, Vámbéry Rusztem, Varga Jenő, Ágoston Péter, Rónai Zoltán, Kovács Gábor, Farkas Geyza mind a *Huszadik Század* köréhez tartoztak (ld. HAJDU 1968). Az egyetem küldöttségekkel fordult a kormányfő Berinkeyhez és az államfő Károlyihoz, de Kunfit nem lehetett eltántorítani. A minisztertanács megvonta az egyetemek autonómiáját, s Jászi Oszkár személyében kormánybiztost nevezett ki az élükre. Ezzel együtt a kommunista Internacionálé Kunfi szemére vetette, hogy a reformokat miért az egyetemeken, és nem a népiskolákon kezdi, valamint szénhiány miatt miért nem a kávéházak, színházak zárnak be az iskolák helyett (ld. BELLÉR 1979).

A hittan nélküli oktatás problematikája

A szabadkőműves páholyok ekkor már évtizedek óta hirdették a vallásoktatás iskolákból történő kivezetésének fontosságát. A politikai életbe kilépő polgári radikálisok, illetve a valóban komoly társadalmi támogatottsággal rendelkező Szociáldemokrata Párt szintén magáévá tette a követelést, mely így széles néprétegek körében válhatott ismertté. Ebből fakadóan, mikor az őszirózsás forradalmat követően koalícióban hatalomra kerültek az említett pártok, a különböző keresztény mozgalmak az eseményeknek elébe menve kongatni kezdték a vészharangokat:

„A szentélyekhez, a kereszthez és gyermekeink lelkéhez az iskolában hozzá ne nyúljanak se durva, se kesztyűs kézzel.” (TENGEY 2017: 39).

Ugyanakkor a Károlyi-kormányzat kezdetben semmi ehhez hasonlót nem tett közzé, lévén, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium élén ekkor még az a Lovászy Márton állt, akit az óvatos lépések jellemeztek és a konzervatívabb körökhöz tartozott. A kormány tehát nem lépett ez ügyben, csak a radikális és szociáldemokrata tanítói mozgalmak követelték egyre hangsúlyosabban a hitoktatás kivezetését. 1918. december 29-én a Magyarországi Tanítók Szakszervezete, tehát mintegy 5000 szociáldemokrata tanító vonult fel Budapesten, hogy nyomatékosítsák ezt a követelést. A Szakszervezet szerint

a kötelező hittan helyett erkölcsant volna szükséges oktatni. Ez megint csak látványosan egybevág a már ismert szabadkőműves elképzelésekkel, ugyanakkor emlékeztetnünk kell rá, hogy a hitoktatás erkölcsantannal való felcserélése nem szabadkőműves specifikum, a korszakban baloldali és radikális körökben egyébként is elterjedt nézet volt. Érdemes még megjegyezni, hogy e gondolatnak vallásos támogatója is akadt: Zoványi Jenő, a debreceni egyetem református teológiájának tanára szintén kijelentette, hogy az ifjúságot ki kell menteni a katolikus egyház kezei közül, a hittant pedig magánügygé kell tenni (ld. TENGYEL 2018). Ki kell emelnünk, hogy ekkor még a vallásoktatás védelmezői a szocdemekben és a radikális irányzatokban, mozgalmakban látták az ellenséget, nem a Károlyi-kormányban. Tény ugyanakkor, hogy a keresztény felekezetek már akkor aktív védelmi szervezkedésbe kezdtek, mikor a kormány maga még semmilyen rendeletet nem hozott a témában. A hangulat odáig fajult, hogy december 23-án hatalmas kongresszus szervezése vette kezdetét. Ebben az összes történelmi egyház képviseltette magát, így az izraeliták is megjelentek, mivel úgy látták, az ő közösségeik ifjai között a legnagyobb a hitüket elhagyók aránya, ezért létfontosságú a számukra, hogy kötelező maradjon a vallásoktatás. Magára a nagygyűlésre 1919. január 12-én került sor 4000 ember részvételével a pesti Vigadóban. A rendezvényen tehát minden felekezet, római katolikusok, protestánsok, izraeliták, görög rítusúak, vallási mozgalmak, keresztényszocialisták is képviseltették magukat. Ezzel együtt vidéken is sorra tartottak hasonló kisebb gyűléseket a hitoktatás megtartása mellett. Pápán, Kecskeméten, Veszprémben, illetve több más településen maguk a szülők álltak ki a hittan megvédése mellett az általuk szervezett gyűléseken. Helyenként, így Egerben a szociáldemokraták akadályozták a gyűlést, mégis sokszor egész falvak és városok lakossága vonult fel megvédeni a hitoktatást.

Hovatovább, Turán éppen a helyi szociáldemokraták rendeztek népgyűlést a vallásoktatás védelmében! Azt láthatjuk tehát, hogy a vallásos társadalom teljes spektruma megmozdult, méghozzá úgy, hogy a várt „támadás” még be sem következett. A sajtóban szintűgy háború tört ki a két oldal között, állandóvá vált az újságokban az adok-kapok az iskolai hittan védelméről és eltörlésről. A jelenség abból a szempontból is figyelemre méltó, hogy korábban a szabadkőműves iratokban szinte nyomát sem lehetett fellelni egy esetleges társadalmi ellenállás lehetőségének. A páholyokban mintha fel sem vetődött volna, hogy a hitoktatás kivezetésének akár csak a gondolata is képes olyan erős vallásvédelmi frontot létrehozni, amelyben egyébként az egymással is ellenségeskedő felekezetek, mozgalmak is készek összezární. Az új szakasz Kunfi kinevezésével és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium szétvá-

lasztásával vette kezdetét, amikor is Kunfi leszögezte, ő szociáldemokrata programot fog végrehajtani, és kivezeti a kötelező hitoktatást. Mindazonáltal Kunfi sietett leszögezni, ő nem vallás-, hanem klerikalizmusellenes:

„A gyermekek lelkét a legdurvább babonáknak és csodákban való legotrombább hitnek, mint a legfőbb igazságnak tényeivel táplálják és soha vagy legalábbis nagyon ritkán helyrehozható összevisszaságnak csíráit ültetik el a gyermeki öntudatban... a modern tudományos világnézet ellen való immunizálását és mindezzel az egyház és papság uralmának megszilárdítását szolgálja legfelsőbb cél gyanánt ez a hit- és erkölcsstani oktatás.” (TENGYEL 2017: 46). Tengely Adrienn szerint Kunfi valóban hatalmas lendülettel vetette bele magát a program végrehajtásába, de ez továbbra sem a kormány programja volt, hanem „Kunfi magánakciója.” (TENGYEL 2017: 47).

Kunfi egyre radikalizálódott, feltehetően ugyanis szociáldemokrata oldalról sokadjára kapott bírálatot, illetve tanári egyesületek is presszionálták, hogy tegyen lépéseket az ügy érdekében. Végül március 4-ei rendeletében (1746/1919) deklarálta, hogy az órarend keretében megállapított hittanórákon kívül sem felnőtt, sem gyermek nem kötelezhető vallásgyakorlásra. A körülmények ismeretében ez – lássuk be – igencsak engedékeny lépésnek tűnik egy radikális minisztertől. Másnap viszont egy lelkészi küldöttség előtt már éles hangon kifejtette, hogy biztosan nem fognak itt megállni, államosítani fognak, a hitoktatást pedig kivezetik, visszaszorítva azt a templomokba. Prohászka Ottokár püspök nyilatkozatban kérte, hogy ne az állam határozzon a kötelező ateista nevelésről, hanem a szülők dönthessenek, akarják-e gyermeküket iskolai (fakultatív) hittanra járatni, azaz párbeszédre törekedett Kunfival. A holtpontról így sikerült kimozdítaniuk a kérdést; átmenetileg ugyan, de Kunfi is hajlandónak mutatkozott belemenni a kompromisszumba. Kunfi feltehetően megértette, hogy korábbi kirohanásaival túlzásba esett, és őszintén nem számított rá, hogy ennyire viharos társadalmi haragot fog kiváltani. Ráadásul politikai okokból tanácsosnak tűnt a további botrányokat elkerülni, lévén, hogy a kormány ekkor még választások kiírását tervezte áprilusra. Ajánlatos volt tehát konszolidált hangulatot teremteni. Március 10-én tehát a fakultatív iskolai hittanoktatásban maradtak, s ennek megváltoztatására már nem is került sor abban a két hétben, amíg a Károlyi-kormány még hatalmon volt.

A népiskolák államosított központosítása

A kötelező hittan eltörlése mellett tanítói szakszervezetek, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, szociáldemokrata és kommunista lapok egyaránt követelték az iskolák államosítását, melyet decemberben a Károlyi Párt is

programpontjai közé fogadott. Ezzel együtt azonban a kormány a hitoktatás vitájához hasonlóan az államosítás érdekében sem tett semmilyen érdemi lépést. Maguk az egyházak viszont már jó előre gyanakvók voltak e téren is a kormányzattal szemben, több felületen jelezték, hogy nem bíznak benne, és már készülnek az államosítás elleni harcra. Meglepő azonban, hogy a keresztény és izraelita sajtó a vallásoktatás kérdésétől eltérően jóval kevésbé volt harcias az államosítás ötletével szemben. Általában belátták, hogy az iskolák államosítása a történelmi fejlődés lépcsőfoka, amelynek nem kell ellenállni (ld. TENGYEL 2018). Az említett Zoványi például kimondottan követelte az államosítást, a bírálók kevesebben voltak, azok is főleg katolikus lapokban adtak hangot ellenérzéseiknek. Egységes fellépésre tehát a hitoktatástól eltérően nem került sor, ráadásul a vallásos közvélemény is jóval elnézőbb, mi több, nyitott volt az intézkedéssel kapcsolatban, mint a vallási vezetők. A felekezeti nélküli államosításban is Kunfi kinevezése teremtett új helyzetet. Vele realitássá vált az államosítás, ezért számos egyházi szerveződés bocsátott ki nyilatkozatokat és lépett fel a törekvéssel szemben. Meglepő módon Kunfi elszámolta magát: azt feltételezte, hogy az iskolák államosítása egy kényes társadalmi kérdés lesz, ezért ennek keresztülvitelét halasztani szándékozott, holott feltehetően éppen ez lehetett volna az a programtervezet, amelyben sikereket érhetett volna el széles tömegek támogatásával, vagy legalábbis hallgatolagos beleegyezésével. Ehelyett a vallásoktatás kérdésében foglalt el ellentmondást nem tűrően antiklerikális álláspontot, amivel azonban kíméletlen méhkasba nyúlt. Nem is beszélve arról, hogy ezzel párhuzamosan az államosítást türelmetlenül követelő tanítói mozgalmak haragját is magára vonta a látszólag érthetetlen várakozással. Ezt ellensúlyozandó márciusban már határozott közleményekben foglalt állást az államosítás szükségessége mellett. Ezt azonban több helyütt egyszerűen nem várták meg: egyes községekben a szocdem tanítók maguk kezdték el államosítani iskoláikat, így például Erdőteleken, Vértesacsán, Orosztonyon, Szatmáron, Palotabozsokon (ld. TENGYEL 2018). A polgári demokrácia kormánya mégsem foglalta törvénybe az államosítást a hátralévő hetekben sem. Nem tudni, hogy a kormány meg akarta-e várni az áprilisi választások után az összeülő új nemzetgyűlés döntését, esetleg nem kívánt újabb frontot nyitni a választások előtt, vagy csak a proletárdiktatúra létrejötte miatt maradt-e el a végleges döntés, mindenesetre tény, hogy végül nem került rá sor.

A Tanácsköztársaság oktatáspolitikája

A Károlyi-féle, alapvetően polgári kormányzat és a proletárdiktatúra közötti átmenet összetett problematikájával nem feladatunk foglalkozni. Lényeges

azonban kiemelni, hogy az oktatásügyben megkezdett átalakítások a Tanácsköztársaság megalakulásával új lendületet vettek. 1919. március 29-én adta ki a Forradalmi Kormányzótanács XXIV. sz. rendeletét a kérdésre vonatkozóan:

„A Magyarországi Tanácsköztársaság az oktatás ügyét állami feladatnak tekinti. Ehhez képest a Tanácsköztársaság valamennyi nem állami nevelési és oktatási intézetet kezelésbe vesz át. Az intézetek céljaira szolgáló minden ingatlan és ingó ennek a kormányzótanácsi rendeletnek az alapján köztulajdonná válik.” (BELLÉR 1979: 207).

Az oktatásügyi népbiztosi beosztást Kunfi Zsigmond kapta meg. A fejlesztés terveinek körvonalazásában élen jártak: Kunfi Zsigmond, Bresztovszky Ernő, Somogyi Béla, Zigány Zoltán. Kunfi helyettese Somogyi Béla lemondását követően Lukács György filozófus-esztéta lett. Kunfi újult erővel fogott hozzá az iskolák államosításához és az oktatásügy radikális átalakításához. Leköszönését követően munkáját 1919. június 24-től Pogány József folytatta, akinek szintén Lukács volt hivatalosan a helyettese. A művelődésügyet a Közoktatásügyi Népbiztosság irányította, a létrejövő Kultúrbizottságban pedig kilenc alcsoportot alakítottak ki, amelyeknek az oktatásügy igazgatása volt a feladatuk. Kármán Mór, a Magyar Pedagógiai Társaság ülésén jelentette ki még 1910. májusában: „... nálunk minden iskola külön életet él.” (KÖTE 1979: 13)

A munkamegosztás célja volt tehát, hogy az addig egymástól szeparáltan működő oktatásügyi intézményeket egységes egészzé szervezzék át, ahol minden elem egymásra épül, az egyes oktatási entitások pedig előfeltételei egymásnak. 1919. április 18-ai rendelet célja volt, hogy az osztatlan népiskolát rövid időn belül meg kívánták szüntetni. Ennek célja a nyolcosztályos tankötelezettség és nyolcosztályos népiskolák létrehozása volt. Bellér Béla adatai szerint az osztatlan iskolák aránya felekezeti iskoláknál 54%, államiaknál 44% volt, ami hatalmas arány. Az osztatlan iskolákkal kapcsolatban a célkitűzés az volt, hogy egy tanárra maximum 40 gyermek jusson: ehhez azonban 22.175 tanár kellett volna országosan, ám a krónikus tanár- és tanteremhiány miatt csak 14.422 tanár állt rendelkezésre az elemi iskolákban (ld. BELLÉR 1979). A kormány a gondokszágot, iskolaszékeket, tanfelügyelőségeket, főigazgatóságokat megszüntette, helyükbe a tanácsok művelődési osztályait, intézőbizottságokat állított. Immáron sor került a felekezeti iskolák államosítására is, mely a Forradalmi Kormányzótanács egyik első rendelete volt. A felekezeti iskolák átvétele és jegyzékbe vétele nagyon hosszas és a legapróbb részletekig dokumentált folyamat volt. Az állam igyekezett mindenkit beilleszteni a szocialista társadalomba, amennyiben képesek világi személyekké válni. Általános volt azonban országszerte, hogy az iskolák kétharmadát adó felekezeti iskolák tanárainak csak kisebb része vált vilá-

gi oktatóvá. A paptanárok, apácák között pedig a Tanácskormány elutasítása szinte kizárólagos magatartásnak bizonyult. A kötelező iskoláztatást a tanácskormány hattól tizennégyéves korig akarta kiterjeszteni. Ez azt a korábbi hiányosságot kívánta pótolni, hogy a tanköteleseknek csak 87%-a járt iskolába. Ehhez kapcsolódóan fontos lépés volt a népoktatás teljeskörűen ingyenessé tétele, ami ezt megelőzően az 1907-es törvény ellenére sem valósult meg a gyakorlatban maradéktalanul. A nyolc osztályra kívánt épülni a kétféle középiskolai irányzat, a négyéves szakiskola és az ötéves középiskola. Ezek a szakiskolák hiánypótlók lehettek volna, ugyanis a dualizmus korának iskola-rendszerében a mezőgazdasági, tanonciskolák, vincellér és szőlészképzéseken tanulók száma viszonylag csekély volt. A gazdasági népiskoláknak 1918–19-ben 24.495 tanulójuk volt. A Tanácskormány ezért a szakmunkásképzés jelentős fejlesztését irányozta elő. Ez abból fakadt, hogy az új vezető osztálynak, a munkásságnak kívántak minél nagyobb és szélesebb utánpótlást biztosítani. Láthatjuk, hogy a tanácskormány középfokú oktatásának egyik fő célkitűzését a szakoktatás modernizálásában és kiterjesztésében látta. Ugyanakkor jelentős reformokat hajtottak végre a felsőoktatásban is. A jogi kar tanegységei között feleslegesnek nyilvánították a római jogot, egyházjogot, magyar alkotmánytörténetet, magán- és közjogi tárgyakat. A hittudományi oktatást és fakultást kiszorították. Nagy vihart kavart, hogy összesen 25 reakciónak és klerikálisnak nyilvánított professzort tiltottak el az oktatástól.³ Helyükre olyan nevek kerültek, mint Bolgár Elek, Benedek Marcell, Babits Mihály, Szekfű Gyula, Varga Sándor, Vadász Elemér, Hevesi György. Az új rendeletek szerint az egyetem élén a népbiztos által kinevezett rektor állt, akinek nem volt adminisztratív hatásköre. Ugyancsak a népbiztos nevezte ki a karok élére a dékánokat. Az egyetemi tanácsokat felszámolták. Fontos lépés volt a tanárképzésnél a szakoktatás és a tudományos kutatómunkára való felkészítés különválasztása. Eszerint az egyetemnek alapos tudású szakmunkásokat kell nevelni, ezen kívül a többieknek alkalmat kell adni a tudomány továbbvitelére. Tehát az egyetemeket valódi tudományközpontokká, illetve társadalmi intézményekké kell tenni (ld. KÖTE 1979). Ebből az elgondolásból eredt az érettségi eltörlésének rendelete, hogy minél többen kerülhessenek be az egyetemekre, amelyek így már inkább a szabad líceumokra emlékeztettek. A tanárképző intézetből pedig a középiskolai tanítóképző főiskolát hozták létre, amelynek élére Balassa Józsefet nevezték ki.⁴

Az oktatás tartalmát tekintve általánosságban mind a köz-, mind a felsőoktatásban kiemelten kezelték a természettudományos, gazdasági és társadalom-

³ Később többüket más területekre helyezték át dolgozni, hogy elejét vegyék a további botrányoknak.

⁴ Balassa korábban a Könyves Kálmán páholynak volt főmestere, 1919-ben pedig már az országos szövetség nagymestere.

ismereti tárgyak előtérbe helyezését, a holt nyelvek tanításának visszaszorítását és kivetését, Marx, Engels és Lenin politikafilozófiáját, a „hungarocentrikus” történelemkép felváltását az egyetemes történelemmel és osztályharcos történeti megközelítéssel, az irodalomoktatásban a forradalmi költészet kihangsúlyozását, valamint a nagy port kavaró iskolai nemi felvilágosítást.

A Tanácskormány és a hitoktatás kérdése

A Tanácsköztársaság már megalakulásának hajnalán kimondta az egyház és állam szétválasztását és a hitoktatás iskolából történő kivetését. A hittan templomokba történő utalását azonban a forradalmi tanácskormány, okulva a korábbi kormányzat látványos baklövéséből, igyekezett körültekintőbben keresztülvinni. Ebben természetesen szerepe volt a felekezetek, keresztényszocialisták és egyházak még mindig jelentős ellenállásának is. Szántó Béla javasolta a Kormányzótanács március 22-ei ülésén, hogy mondják ki az állam és egyház szétválasztását, egyházi iskolák államosítását, vallásoktatás megszüntetését. A Kormányzótanács ezt elvileg elfogadta, de a vallásoktatás tekintetében figyelembe vette Kunfi népbiztos aggályait, aki „...felfüggesztő és halasztó politikát ajánlott.” (KÖTE 1979: 32).

Mindezek eredményeként a hitoktatás iskolai felszámolását nem központilag próbálták meg végrehajtani, amely kivitelezés így felemásra sikerült. Roppant érdekes tehát, hogy a világot megváltani akaró, forradalmi kommunista állam nem mert ajtóstul a rontani a házba. A vallásoktatás megszüntetése mellett nem foglaltak állást, azt a helyi szervekre bízták. A kommunisták a Károlyi-kormány kezdeményezései után rájöttek arra, hogy a vallásoktatás kivetésével leginkább azt érik el, hogy az alsóbb rétegeket szembeállítják saját politikai törekvéseikkel, ezért ehhez a módfelett kényesnek bizonyuló kérdéshez csak fokozatosan és lassan szabad közelíteni. A munkástanácsok, akiknek a Forradalmi Kormányzótanács a döntést a kezébe adta, nagyrészt kezdeményezték is a hitoktatás kivetését, helyére pedig közismereti tárgyakat, illetve a társadalmi viszonyok megismertetését kívánták állítani. Így az egyes helyi direktóriumokra hárult a „feladat”, hogy közleményekben tudassák a vallásoktatás kiűzését az iskolákból, és a magánszférába utalják azt vissza. Igaz, ezek a helyi rendelkezések időnként ennél is tovább mentek: az iskolákból minden vallásos festményt, illusztrációt, jelképet, szimbólumot, keresztet, festményt el kellett távolítania az intézmények vezetőinek. Mivel így a helyi direktóriumoknak viszonylag nagy mozgásterük volt, ezért a hitoktatás elsőként nem Budapesten került kitiltásra az iskolákból, a fővárost megelőzte e téren Erzsébetfalva, Debrecen, Szentendre, valamint Fejér megye is (ld. BELLÉR 1979). Amennyiben a tanító vállalta, végezhetett

hitoktatást iskolán kívül, az egyes családoknál. Helyenként a tanácsok azt is engedélyezték, hogy a diákok iskolaidőn kívül az iskolában járjanak hitoktatásra. A legtöbb helyen az így felszabadult órák helyére laikus etikai, erkölcsi órákat kívántak állítani: ebben a megoldásban tovább élt a századfordulós polgári radikális, szabadgondolkodó és szociáldemokrata kezdeményezés. Ezzel szemben maga a kormány inkább társadalmi ismereteket akart oktatni, amelyek jogi, szociológiai, világnézeti és gazdasági pontokat is tartalmaztak. Ekkor még a Tanácskormány számos fórumon hangsúlyozta, hogy nem kíván a vallás és a templomok ellen fellépni, így *A paplak és a templom* című brosúra is azt hangsúlyozta, hogy a vallásoktatásnak helye van a templomokban; az iskola kötelező, de a templomba járás nem az (ld. KÖTE 1979). A párt június 12–13-án elfogadott programja viszont már leszögezte: az új nevelésnek a tudomány igazságain és nem vallásos elemekből összerakott világfelfogáson kell állnia. Az államot az egyháztól, az iskolát az egyháztól elválasztják. Ettől függetlenül a vallását mindenki szabadon gyakorolhatja. A gyakorlatban azonban sok paptanár, pedagógus tovább folytatta a hitoktatást, kötelező tárgyként kezelve azt, többször nyíltan is szembeszegülve a kikerkező pártemberekkel is. A veszprémi evangélikus egyházmegyében 33 tanítóból 30, Tolna-Baranya-Somogy egyházmegye 72 tanítójából 32, a győri evangélikus egyházmegye 17 tanítójából 7 folytatta a vallásoktatást (ld. KÖTE 1979). Az ország más területein is tovább folyt a hitoktatás, néhol maguk a direktóriumok kérték a vallás-tanítás zavartalan folytatását. A proletárállam későn ugyan, de felismerte, hogy mivel nem központilag intézte a kérdést, hanem a helyi igazgatásra bízta, ezért kerülhetett sor számos esetben a gyakorlati kivitelezés félresiklására. A kormányzótanács a vallásoktatást így végül fakultatívvá kívánta tenni:

„A Forradalmi Kormányzótanács a hitoktatást az összes iskolákban megszünteti. Az iskola helyiségét azonban a rendes tanításra nem szolgáló időben magánjellegű hitoktatás számára nyitva tartja azon gyermekek részére, kiknek szülei ezt óhajtják.” (KÖTE 1979: 58).

Az intézkedés foganatosítása viszont már csak tervezet maradt. Ugyanakkor a proletárállam megértette: a központi rendelkezés elmulasztása hiba volt a részéről, illetve az iskolák államosításához képest a hitoktatás eltörlésének jóval kisebb volt a támogatása.

Szabadkőművesnek tekinthető-e a forradalmi korszak oktatáspolitikája?

Az előző fejezetekben igyekeztem lényegre törően ismertetni a forradalmi kormányzatok oktatásügyi reformkísérleteit. Ezekben számos esetben tapasztal-

talhattuk, hogy a szabadkőműves páholyok, a Károlyi-kormány és a Tanácsköztársaság oktatáspolitikájának, illetve az azt alakító személyeknek halmazábráján kimutatható egy közös metszet. A hittan oktatásból való kitörlése, az állami, felekezettelen, ingyenes és kötelező (nép)oktatás tipikusnak tekinthető, hiszen mindegyik megnevezett politikai közeg magáénak tekintette ezeket. Írásomban végig igyekeztem a hitoktatás és az államosítás kérdéskörét szétválasztani egymástól. A hitoktatás felszámolásakor számos alkalommal kiviláglott, hogy még azonos politikai tömbök esetében is heves, indulatokig menő eltérések állhattak fenn az egyes elképzelések között. Láthatjuk ugyanakkor, hogy a korszak haladó progresszívnek mondott csoportjai és személyei különböző eszközökkel, más-más haladási sebességgel, de elkerülhetetlennek érezték az államosítás megvalósítását, melyet a konzervatívabb, vallásos rétegek is készek voltak hallgatólagosan támogatni. Ezek mellett láthattunk olyan szabadkőműves, polgári radikális, szociáldemokrata és kommunista oktatásügyi követeléseket, mint az analfabetizmus felszámolása, a modern tudományok előtérbe helyezése, felnőttképzés, kötelező és ingyenes közoktatás, a tömeges népoktatás modernizációja és a felsőoktatásban részt vevők körének kiszélesítése. Véleményem szerint ez utóbbiak támogatása objektíve elengedhetetlen egy ország mielőbbi és minél nagyobb mértékű fejlődése érdekében, így az ezeket támogató csoportok között nem szükséges akár csak világnézeti alapokat sem keresni. Fináczy Ernő neveléstudós akadémikus 1925-ös művében például leszögezte, gyűlölettel emlékszik ugyan vissza a Tanácsköztársaságra, mégis úgy látja, az 1777-es Ratio Educationis óta a Tanácskormány látta át legkomplexebben a magyar oktatásügynek minden egyes ágazatát, számos módszertana, megvalósítása pedig tovább gondolásra méltó (ld. FINÁ CZY 1925). Ahogy megfogalmazta:

„...Másodszor: a béke megkötése után egységes revízió alá kell vennünk összes iskolai tanterveinket és utasításainkat abból a szempontból, hogy nem maradtak-e el a kor követelései mögött? Mert az idő kerekét megállítani nem lehet. Sok intézményünk van, mely felfrissülésre szorul. Ezt a reformáló munkát nem a forradalom, hanem a természetes fejlődés eszközeivel kell elvégeznünk; okulást kell merítenünk a letűnt rendszer eszméltető javaslataiból és balfogásaiból egyaránt, erősen ragaszkodva értékes nemzeti hagyományainkhoz, de el nem zárkozva a művelődés folytonos haladásainak eredményei elől. Harmadszor: Addig is, míg a most érintett revíziót megejtjük, sürgősen kell arról intézkednünk, hogy a fiatal nemzedék némileg összefüggő oktatást nyerjen a társadalmi és közgazdasági ismeretekből. Végzetesnek bizonyult, hogy tanterveink a szociális és gazdasági ismeretek oktatásáról vagy egyáltalán nem, vagy kellőképpen nem gondoskodtak, aminek az lett a következménye, hogy az iskolából kikerült ifjak, tájékozottság hiányában, félig öntudatlanul, szélsőséges irányzatok sodrába hajthattak. Ennek ezentúl másképpen kell lennie. Helyesen értelmezett, a nemzeti szellemmel megférő és általa irányított szociális oktatásra van szükség.” (FINÁ CZY 1925: 106)

Tehát Fináczy, aki ekkor a Pázmány Péter Tudományegyetem rektora volt, 1925-ben a néhány évvel korábbi szabadgondolkodó és radikális szociológiai és társadalomismereti oktatásügyi nézetek nemzeti alapokon történő továbbfejlesztésére tett javaslatot. Elgondolkodtató a kérdés, vajon a szabadkőműves és progresszív oktatásügyi követelések jelenthették-e a szikrát az éppen ekkoriban szárnyait bontogató Klebelsberg-féle reformokhoz? Ebben a megközelítésben pedig végleg elmosódnak a határok az egyes párhovatarozások között.

Tisztázni szükségeltetik a személyügyi kérdéseket is. Kunfi Zsigmond, Pogány József, Gönczi Jenő, Benedek Marcell, Somogyi Béla, Jászi Oszkár, Zigány Zoltán, Balassa József és mások, akik előbbieik ismertségi köreibez tartoztak, és tevékeny szerepük volt a forradalmi oktatásügyek igazgatásában, szabadkőműves múlttal rendelkeztek. Ez a személyállomány azonban a magyar szabadkőműves világnak egy rendkívül kicsi csoportját, mindössze 2-3 páholyát reprezentálja az országosan működő 76 páholy közül. A hazai páholyok túlnyomó többsége vagy eleve nem érezte magáénak a radikális átalakulásokat, vagy ha támogatólag is szemlélte az eseményeket, nem találta magát kezdeményező szerepben. Kérdés továbbá, hogy a felsorolt személyek önmagukat miként határozták meg elsősorban? Szabadkőművesnek? Szociáldemokratának? Polgári radikálisnak? Esetleg kommunistának? Láthattuk, hogy Kunfi és Pogány politikai pártjuk utasítására készek voltak rögvest kilépni a páholyukból, így nyilvánvalóan a szocializmus volt számukra az elsődleges identitásképző. Az események fokozódásával még ebből a szűk körből is mind többen hátráltak ki az egyre dominánsabb kommunista vezetés mögül, így Kunfi és Somogyi is a vörös terror iránt érzett megvetésük miatt mondtak le. Emlékeztetőül jegyezzük meg, a szabadkőműves oktatásügyi forrásokban sehol sem leljük Marx, Engels vagy Lenin propagálását vagy a Tanácsköztársaság által kiemelten kezelt szakoktatásügyi szellemi fundamentumait. Külön hangsúlyoznunk kell továbbá, hogy a Tanácskormány betiltotta a páholyok működését, lévén ezek a proletárdiktatúrától függetlenül működő polgári szervezetek voltak. Ez magyarázatot is ad a *Kelet* és a *Dél* megszűnésére, melyeknek utolsó számai épp a Tanácsköztársaság 1919. márciusi kikiáltása előtt kerültek kiadásra.

Unortodox módon Sudár Balázsnak, az MTA őstörténésszének a hasonlatával élve:

„Építész valamit legóból, lerombolod, és néhány kockáját újra felhasználod egy másik várhoz. A két építmény akkor sem ugyanaz, ha vannak közös elemei.”⁵

⁵ [https://index.hu/techtud/tortenelem/2019/02/06/magyar_ostortenet_finnugor_vagy_hun_tudat_szittya_szyeppe_sudar_balazs_mta_akademia/#:~:text=%C3%B6ssze%20a%20nyelvvvel.-,Sud%C3%A1r%20Bal%C3%A1zs,kiadtak%20nemr%C3%A9g%20a%20magyar%20C5%91st%C3%B6rt%C3%A9netr%C5%91l.\(Utolsó%20megtekintés%3A%202023.03.29.\)](https://index.hu/techtud/tortenelem/2019/02/06/magyar_ostortenet_finnugor_vagy_hun_tudat_szittya_szyeppe_sudar_balazs_mta_akademia/#:~:text=%C3%B6ssze%20a%20nyelvvvel.-,Sud%C3%A1r%20Bal%C3%A1zs,kiadtak%20nemr%C3%A9g%20a%20magyar%20C5%91st%C3%B6rt%C3%A9netr%C5%91l.(Utolsó%20megtekintés%3A%202023.03.29.))

Ennek fényében nem gondolom tehát megalapozottnak a páholyok és a forradalmi kormányok oktatáspolitikája közötti folytatólágosságot. Sokkalta inkább egyes autonóm értelmiségi személyek helykeresését vélem felfedezni a rendkívül sokszínű korabeli progresszív térfélen, amely öndefiniálás hosszú évek alatt ment végbe az egyes szereplők életében. Szellemi tőkésüket különböző fórumokon prezentálták, az egy töről fakadás látszatát keltve ilyen módon az egyes csoportosulások között.

Irodalomjegyzék

- BABITS Mihály 1918. Az első pillanatban. *Nyugat*, 21–22. sz.
- BELLÉR Béla 1979. Az 1918/1919-es forradalmak közoktatáspolitikája. *Századok*, 113/2: 183–229.
- FINÁCZY Ernő 1925. Négy hónap a magyar közoktatás történetéből, In: Finánczy Ernő: *Világnézet és nevelés*. Budapest, Zeidler testvérek, 71–107.
- HAJDU Tibor 1968. *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, Az MSZMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete.
- HAJDU Tibor 1969. *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- HATOS Pál 2018. *Az elátkozott köztársaság*. Budapest, Jaffa Kiadó.
- KÖTE Sándor 1979. *A Tanácsköztársaság közoktatáspolitikai és pedagógiai törekvései*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- TENGELY Adrienn 2017. Kell-e hittan az iskolába? Kísérlet a vallásoktatás eltörlésére az őszirózsás forradalom idején. *Neveléstörténet*, 3–4: 38–53.
- TENGELY Adrienn 2018. Az iskolaállamosítás kérdése az őszirózsás forradalom idején. Adalékok az őszirózsás forradalom időszakának oktatástörténetéhez. *Neveléstörténet*, 1–2: 95–100.

Folyóiratok, újságok

Dél: Szabadkőművesi folyóirat – folyóirat.

Kelet. A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy hivatalos közlönye – közlöny/folyóirat.

FAKE NEWS

Valósághajlítás amerikai módra – a fake news nagymestere: William R. Hearst

William Randolph Hearst (1863–1951) volt az egyik leghírhedtebb személyisége a 19. század végi és 20. század eleji amerikai sajtónak. Számos gátlástalan trükkel igyekezett népszerűsíteni sajtóbirodalmát, nem riadva vissza a hamis hírek gyártásától és a csalástól sem. Fiktív földrendés Bostonban, kitalált spanyol kegyetlenségek Kubában, fogolyszöktetés Havannából – egyebek mellett ezek a botrányok szegélyezik az Orson Welles „aranypolgárhoz” mintaként szolgáló Hearst, a bulvársajtó egyik atyjának pályáját. Hearst, aki lapkiadóként az amerikai milliomosok új, parvenü nemzedékéhez tartozott, a 19. század végén mestere volt a hírek torzításának, a pletykának, valamint a politikai és gazdasági elit ostromozásának, miközben önmagát – a populista amerikai korhangulatot meglovagolva – a „kisember” védelmezőjeként pozícionálta. Lapjait tudatosan azoknak íratta, akik a New Yorki társadalom alsó 96%-hoz tartoztak: a szegényeknek, munkásoknak és kispolgároknak. Ismételen törekedett arra, hogy az átlagemberre gyakorolt befolyását politikai tőkévé konvertálja, ezzel kikövezve az utat a politikai pályára lépő nagyhatalmú, de a „kisemberre” hivatkozó vállalkozók előtt, akikből azóta is annyi forgott az amerikai politikában.

Hearst életét, fölemelkedését és bukását megismerve jobban megérthetjük, milyen tényezők vezetnek valakit oda, hogy hamis híreket gyártson. A téma relevanciáját az adja, hogy a 21. század elején kevés „népszerűbb” szava van a médiaszociológiának, mint a *fake news*. Ha meg akarjuk találni ennek modern kori, tengerentúli előzményét, akkor nem hagyhatjuk ki a képből az amerikai sajtótörténet fenegyerekét, Hearst-öt. A tanulmány műfajilag rövid biográfia, kiemelve azokat a csomópontokat, amelyek Hearst és a média kapcsolatáról szólnak.

Kicsapott diákból sajtómágnás

Orson Welles 1941-es *Citizen Kane* (magyarul *Aranypolgár* címmel jelent meg) című filmjének főszereplőjét, Charles Foster Kane-t egy valós figuráról mintázta. A filmbéli gátlástalan milliárdos, Kane egykor rajta tartotta ujját

az amerikai média és üzleti világ ütőerén, ám a film végén mindenkitől elhagyatva haldoklik mesebeli hangulatú palotájában, Xanadu-ban. A nézők könnyen ráismerhettek a cinikus Kane alakjában a kor egyik nagyhatalmú milliárdosára, William Randolph Hearst-re, Xanadu-ban pedig a kaliforniai San Simeon-ban épített Hearst-villára (BURTON–CAVENDISH 1991: 174–175). Számos közös pontot találhatunk Kane és Hearst között: ilyen a sajtókarrier, a háborúpártiság, a botcsinálta politikusi pálya, a kormányzóválasztáson való indulás, a Hitler-barátság, valamint a különc, extravagáns életvitel.

Hearst feltörekvő polgárcsaládban született. Apja egy ezüstműgyártó tulajdonosa volt, és nem kevésbé gátlástalan az üzleti életben, mint a fia. Ravaszságát és manővereit még a *Dallas* sorozat Jockey Ewing-ja is megirigyelhette volna. Egyszer például az indiánok ügyeivel foglalkozó kongresszusi bizottság tagjaként megtudta, hogy az arikava apacsok vezérük, Geronimo vezetésével kitörték a rezervátumból. Az apacspánik végigsöpört a Nyugaton. Mindenki nyugtalanul forgolódott az ágyában, és véres skalpolókésekkel meg az apacsok harci üvöltésével álmodott. Amikor Geronimót elfogták, az idősebb Hearst visszatartotta az információt, és így időt nyerve győzködte a megrémült farmereket, hogy adják el neki a földjeiket. Ajánlata szerint ő megszabadítja a farmereket az indiánveszélytől, potom áron. Mire a csel kiderült, Hearst papa több ezer hektárt csalt ki a tulajdonosaiktól (HONIGMANN 1974: 13).

A fiatal William a Harvardon tanult, de nem jeleskedett a tanulásban. Kicsapták, mire a fiatalember elhatározta, hogy újságíró lesz. Apjától megkapta a *San Francisco Examiner* című lap szerkesztői állását, s rövidesen föl is futtatta a lapot (CSILLAG 2000: 103). Ösztönösen jó érzéke volt az íráshoz és az emberek manipulálásához. Kezdetben a magyar származású sajtómágnás, Joseph Pulitzer lapjánál, a *The World*-nél dolgozott riporterként, majd Hearst kérésére apja megvette a *New York Journal* című újságot, Hearst pedig a *New York Journal* szerkesztőségét beköltöztette a *The World* székházába, ami jó lehetőséget jelentett, hogy megtudja, a rivális Pulitzer-lap újságírói milyen ügyekkel foglalkoznak. A társbérletet kihasználva megkörményezte Pulitzer újságíróit, vesztegetéssel jutott információhoz, sőt még a riválisa alkalmazottait is megpróbálta magához csábítani (CSILLAG 2000: 103).

A korabeli amerikai kapitalizmus viszonyai között senkit nem lepett meg a Pulitzer és Hearst közötti ádáz küzdelem. Hearst átcsábította a *Sunday Times* című Pulitzer-lap teljes szerkesztőségét. Pulitzernek ugyan egyízben még sikerült jó bérajánlattal visszaédesgetnie korábbi alkalmazottait, ám Hearst ismét lépett, és még nagyobb bérrel végleg megnyerte a szerkesztőséget (CSILLAG 2000: 103). A Pulitzer és Hearst neve által fémjelzett „sárga sajtó” (amelynek jellemző vonása volt a könnyen olvashatóság, a közérthető hang-

nem, a hatalmas szalagcímek, a színes képek, valamint a társadalompolitikai elkötelezettség a szegények, munkások, farmerek iránt) a nevét a *Yellow Kid* (Sárga Kölyök) nevű képregényfiguráról kapta, amely először Pulitzer lapjában jelent meg. A képregény, hasonlóan a keresztretjvényhez, mindinkább hozzátartozott az újságokhoz: ahogyan korábban a folytatásos regény, vonzóvá tette az újságot, mert az olvasók egymás kezéből tépték ki a lapot, hogy olvashassák kedvenc hősiük történetét. Hearst lecsapott a Sárga Kölyökre, és a népszerű figurát is eltulajdonította Pulitzertől (CORREDOR 2020: 9).

Valósághajlítás Hearst-módra

Hearst abban követte Pulitzert, hogy lapját a New York-i kisemberek, mindenekelőtt a megnövekedett létszámú munkásosztály érdeklődéséhez szabta. Az árpolitika is azt a célt szolgálta, hogy a lap eljusson a csekély jövedelmű emberekhez. Hearst egy centre szállította le az árat, amivel természetesen megfizethetővé tette a lapjait a legszegényebb emberek számára is. Pulitzer kénytelen volt versenyezni egykori tanítványával, és szintén egy centért árusította a *Sunday Times*-t. Volt azonban egy különbség a két sajtómagnás között: az, ahogyan hozzáálltak a lapjuk színvonalához. Pulitzer törekedett arra, hogy a munkásság megszólítása ne jelentsen színvonalcsökkenést, éppen ellenkezőleg, lapjaival nevelje az olvasókat. Hearst nem nevelni akart, hanem egyszerűen a minél nagyobb olvasottságra törekedett, magyarán minél több bevételt akart szerezni. A kétféle kapitalista mentalitás jelent meg Pulitzer és Hearst párviadalában: az egyik a Max Weber-i etikus vállalkozó, aki kalkulál, spekulál, és visszaforgatja a tudását, tehetségét a társadalomba – a másik, aki már beleszületett a kapitalizmus viszonyrendszerébe, csakis a profitra tör, és mindegy számára, milyen áron éri el.

Hearst ennek megfelelően gátlástalanul kiszolgálta az olvasók szenvedélyeit. Nagy betűk, sok kép, szenzációhajhász címek, sok horror és érzelem – ez volt a Hearst-sajtó titka. De volt még egy olyan fegyver Hearst kezében, amellyel bővíteni tudta az olvasótábort, és amely illett a kor amerikai hangulatához: a társadalomkritika. A 19. század végi Amerikában nagy vagyonok halmozódtak föl, egyre nőtt az életmódbeli különbség a milliomosok és a társadalom nagy része között. Szociográfiák, mint Jacob Riis *Hogyan él minden második ember* című műve, nyomasztó képet festettek a korabeli társadalomról, a munkások nyomoráról, a gyermekmunkáról, a betegségek és pizok terjedéséről, az ínséges lakáshelyzetről, a bűnözésről. Ezek a munkák egyenesen a nemzet kettészakadását vizionálták (SELLERS–MAY–MCMILLEN 1999: 206, 234).

Hearst rájött, hogy hálás téma az elit ostromozása. Fölkarolta az ekkoriban népszerű populista mozgalmat, amely egy igazságos Amerikát követelt, egyebek között programjába véve a nyolcórás munkanapot, valamint számos reformot (pl. vasúti tarifák csökkentése, a vasút-, távíró- és telefontársaságok állami felügyelete) (PAÁR 2020: 121–122). Források hiányában nem vethetjük el egyértelműen, hogy Hearst esetleg ekkoriban még valóban azonosult valamennyire emberileg a fenti célokkal. Mindenesetre föltűnő nézeteinek változékonysága: negyedszázaddal később már szakított elveivel, és mint a baloldali törekvések kíméletlen ellenfele tűnt föl.

Hogyan gyártsunk hős(nő)t és mártír(nő)t?

Hearst egyik jelentős újítása az volt, hogy szándékosan kitalált híreket. A *San Francisco Examiner* című újságban például közöltetett egy bostoni földrengésről szóló hírt, holott nem is rengett a föld Bostonban (HONIGMANN 1974: 19–20). Itt azonban nem állt meg! A belpolitika után jött egy külpolitikai válság, amelyben a sajtómágnás megcsinálhatta a szerencséjét. Hearst hamis riportok és hírek gyártásával sokat tett azért, hogy az Egyesült Államok hadba szálljon Kubáért Spanyolországgal szemben. Ez persze jóval veszélyesebb volt, mint híreket közölni kitalált belföldi katasztrófákról, hiszen Hearst könnyen a nemzetközi válságot és a börtönt kockáztathatta.

Kuba szigetén ekkoriban évtizedenként felkelés tört ki a spanyol uralom ellen. A spanyol hadsereg kegyetlen megtorló akciói nagy visszhangot váltottak ki az Egyesült Államokban, és Hearst elhatározta, hogy meglovagolja a társadalmi fölháborodást. Cikkeket, riportokat közölt a kubai eseményekről, rengeteg képpel. A valós eseményeket azonban keverte a kitalált információkkal. Mivel az amerikai közvélemény inkább a kicsi, gyarmati sorsú Kubával rokonszenvezett, mintsem a hatalmas, gyarmattartó Spanyolországgal, Hearst jó lóra tett, amikor lapjaiban a kubai ügy mellé állt. Az olvasótábor szemében Hearst nem mondott ellent közéleti elveinek, mivel ismételten a kisemberek védelmezőjének pozíciójába helyezte magát. A populista program (pl. választójog kiterjesztése, gyermekmunka eltörlése, közművek állami felügyelete) támogatásából egyenesen következett a gyarmatosítás elutasítása (PAÁR 2020: 161–162).

Ám Hearst ezen kívül képes volt teljesen alaptalan információkkal megteveszteni a lapjai olvasóközönségét. Mivel a fél ország Hearst-lapokat olvasott, elérte, hogy mind Pulitzer, mind a kisebb laptulajdonosok versenyre keljenek vele. Megindult az egymásra licitálás a kubai ügy támogatásában.

Hearst riportert küldött Kubába Karl Decker személyében, aki azt jelentette, hogy a spanyol katonák brutálisan bántalmaznak egy fogoly kubai patrióta lányt, Evangelina Cisnerost. A lány részt vett a spanyol uralom elleni lázadásban, ám egy másik kubai, Arias följelentette a fiatal lányt a hatóságoknak. Az elárult forradalmár hajadon, aki a tömlőcben vár sorsára – mindez hálás téma volt a Hearst-lapok olvasóinak. Hearst azonnal mozgalmat indított Cisneros szabadlábra helyezése érdekében. A havannai amerikai konzul írt a sajtómágnásnak, amelyben kijelentette, hogy a riportere által küldött információk nincsenek összhangban a tényekkel: Cisnerost senki nem kínozza, tiszta cellát kapott, és rendes étkezést biztosítanak számára (HONIGMANN 1974: 52).

Hearst azonban semmibe vette a tárgyilagos konzuli állásfoglalást, és lapjában elrettentő leírásokat közölt a 17 éves lány kitalált szenvedéseiről. Hearst utasítására Decker egy kubai bankár segítségével megszöktette Cisnerost a börtönből, és fiúruhában fölcsempészte egy New York-ba tartó hajóra. Ott aztán hatalmas üdvörléssel tömegek köszöntötték Cisnerost, a szabadság mártírját, az amerikai kontinens Jeanne D’Arc-ját, és a Hearst-lapok által fölkorlácsolta hazafias érzelmek hatására William McKinley elnök is kénytelen volt hivatalos fogadáson vendégül látni a lányt (HONIGMANN: 52; WISINGER 2020: 203–204). Hearst megvezette a fél világot a fogoly sorsáról szóló kitalált híradásokkal. Talán először fordult elő a történelemben, hogy nem a nép, nem az irodalom, és nem is a politikai elit meg állami propaganda teremtett hősokeket, akiket a sajtó népszerűsített, hanem fordítva, a sajtó diktálta azt, hogy a nép és az amerikai elnök kit tekintszen hősnak.

Ám még ez sem volt elég Hearst-nek! Cisneros a „kubai Jeanne d’Arc” mégiscsak külföldi volt – ahhoz, hogy az amerikai nép igazán azonosuljon a spanyolellességgel és kívánja a háborút, valami még megdöbbenőbbre volt szükség. A botrány hamarosan robbant. Hearst nagy szalagcímmel hozta le a hírt, amelyet tudósítója, Richard Harding Davis közölt, miszerint egy spanyol hajó föltartóztatta az *Olivette* nevű amerikai gőzöst, és egy vámtisztviselő motozást hajtott végre egy amerikai fiatalasszonyon, akit le is vetkőztettek meztelenre (HONIGMANN 1974: 51).

A női test, mint védendő érték azonnal előhívta az atavisztikus félelmekeket és ősi reakciókat a Hearst-lapok közönségéből. Ki ne háborodott volna föl azon, hogy nyilvánosan megaláznak egy nőt! Ráadásul egy amerikai nőt, a „mi lányunkat”! A 19. században a nemzetet előszeretettel jelenítették meg nőalaként, mind Európában, mind Amerikában. A női test és a nemzet szorosán összefonódott a korabeli kultúrában. Így egy amerikai fiatalasszony megalázása rendelkezett olyan, önmagán túlmutató jelentéssel, hogy magát az amerikai népet szégyenítették meg. Ráadásul az amerikai nemzet úgy érez-

te, hogy a szabadság alapvető érték. A népszerű 19. századi ábrázolásokon a Nyugat meghódítását például gyakran ábrázolták úgy, hogy egy görög-római viseletbe öltözött, meztelen karú nőalak, aki maga a Szabadság istennője, vezeti a telepeseket a nyugati földekre. A külföldiek is gyakran azonosították az amerikai nemzetet a női alakként megjelenített Szabadsággal, gondoljunk csak a Franciaország ajándékeként kapott, s 1886-ban fölállított New York-i Szabadság-szoborra! A spanyol vámtisztviselő a zsarnokság, a védtelen, meztelen nőalak a szabadság metaforája lett. Mindez érthetővé teszi, hogy az incidens fölkorbácsolta az elemi erejű haragot.

A történetnek összesen egyetlen szépséghibája volt: egy szó sem volt igaz belőle. Pulitzer újságírói utolérték az *Olivette*-t, és informálódtak az esetről. Mint kiderült, semmi nem úgy történt, ahogyan Hearst állította: nem férfi ellenőrizte a fiatal nőt, hanem egy női vámtisztviselő, nem vetkőztették le, és nem motozták meg, csupán ellenőrizték a poggyászát (HONIGMANN 1974: 51).

Hearst és a közvélemény nyomása azonban önmagában még kevés volt ahhoz, hogy berántsa az Egyesült Államokat a háborúba. A Havanna kikötőjében állomásozó *Maine* amerikai hadihajó fedélzetén 1898. február 15-én robbanás történt, aminek következtében a hajó elsüllyedt. Hogy szándékos incidens történt-e, vagy baleset, mai napig vita tárgya. Mindenesetre a közvélemény már döntött, és megbélyegezte a spanyol hadsereget bűnösnek. McKinley elnök, aki Hearst ellenfele volt, elhatározta magát a Spanyolország elleni háborúra. Az 1898-as spanyol-amerikai háborúban az Egyesült Államok megszerezte Kubát, a Fülöp-szigeteket, Guam szigetét és Puerto Ricót (SELLERS–MAY–MCMILLEN 1999: 249–251).

Az elit ellenfele

Hearst úgy gondolhatta, oroszlánrésze volt abban, hogy McKinley elnök elszánta magát a háborúba való belépésre. Így aztán a sajtómágnás igyekezett a médián keresztül gyakorolt befolyását a politikai hatalom megszerzése érdekében felhasználni. Ambíciói egészen a Fehér Házig íveltek. Előbb támogatta két ízben (1896, 1900) William J. Bryant, a Demokrata Párt és a Néppárt (Populista Párt) közös jelöltjét, majd ő maga indult el 1905-ben a New York-i polgármesteri, 1906-ban a New York-i kormányzói, végül pedig az elnöki székért – és szenvedett valamennyi alkalommal vereséget (HONIGMANN 1974: 69–70).

Az I. világháború előtti amerikai közéletben a reformer kezdeményezések élveztek támogatottságot, olyanok, mint a női választójog, a közművek álla-

mosítása, a vasúti tarifák csökkentése, a közvetlen demokrácia támogatása (közvetlen szenátorválasztás, népszavazások bevezetése), általában a társadalmi igazságosság képviselője, a mindenfajta egyenlőtlenségek csökkentésére irányuló politikák támogatása. Lehetséges, hogy Hearst, sok esetben, mint amerikai állampolgár, őszintén vállalt föl ügyeket, de mindenesetre, mint laptulajdonos, mindig vigyázott arra, hogy a morális és politikai állásfoglalás ne menjen az olvasottság rovására. Bryan, McKinley, Wilson vagy Roosevelt, populista, republikánus vagy demokrata, liberális vagy konzervatív – az életút fényében, a jelek szerint mindegy volt neki, kit támad vagy támogat, csak csilingeljen a kassza.

A Hearst-sajtó jellegzetességei, a laptulajdonos botcsinálta politikusi ambícióival párhuzamosan, fölkeltek a figyelmet az óceán túloldalán is. Egy 1912-es magyarországi kiadvány így jellemezte Hearst ambícióit: „Lapjai állandó politikájuknak vallják, hogy hirdessék az elégtelenséget, hogy ingereljék a népet, és pártállást foglaljanak a munka mellett és a tőke ellen.” A kiadvány ismeretlen szerzője éles szemmel figyelt fel a Hearst hedonista életvitele, harsány karaktere és politikai ambíciói, valamint lapjainak elitellenes hangütése között feszülő ellentmondásra: „Hearst személyes meggyőződése nem mindenben fedi lapjai politikáját.” A névtelen szerző kiemelte, hogy „az újságjai lármások, indiszkrétek, tolakodók és egyáltalán nem vesznek tudomást a jó modor követelményéről.” (Amerika koronázatlan királyai 1912: 127–130) Hearst saját szerepét így határozta meg: „Egy újság hatalma a civilizáció legnagyobb ereje! A lapok határozzák meg és ellenőrzik a törvényhozást! Ők üzennek háborút! A lapok ellenőrzik a nemzetet, mert ők képviselik a népet!...” (HÖNIGMANN 1974: 44). Hearst csak azt felejtette el, hogy a hadüzenet nem a sajtó dolga. Továbbá a sajtó szélsőséges politikai vélemények terjesztésére is használható. Később erre ő maga mutatott riasztó példát.

Reformerből ellenforradalmár

Az I. világháborús évek változást hoztak Hearst lapjainak irányvonalában. A háborús időszak fölszította a bevándorlás-ellenességet és a sovinizmust, elsősorban a központi hatalmak állampolgárai (németek, osztrákok, magyarok, törökök, bolgárok) ellen, de általánosságban is az antiszemitizmus, a kínai-ellenesség, valamint az amerikai társadalom protestáns rétegeiben mindig meglovagolható katolikus-ellenesség növekedett (SELLER–MAY–MCNILLEN 1999: 274–279; SCHEFFER 2016: 213–217).

Az amerikai társadalom végtelenen megosztott volt a háborúba való belépés mellett és ellen, Hearst pedig, jó üzleti érzéssel, mindkét tábornak

megadta a magáét. Lapjaiban ugyan érdekből hangoztatta a háborúból való kimaradást, még az amerikai hadihajókat elsüllyesztő német korlátlan tengeralattjáró-háború ellenére is (vessük ezt össze azzal, hogy 1898-ban ennél jóval kevesebért követelte a háborút Spanyolország ellen!), mindemellett azonban 1917-ben elkészítette a Pathé Stúdióval a *Patria* című filmet. Hearst rajongott az új technológiákért, és az elsők egyike volt, aki fölismerte a mozgóképben rejlő lehetőséget a tömegek befolyásolására – elvégre Kaliforniában lakott, nem messze Hollywoodtól, amely már ekkoriban is uralta az álmokat. A Hearst-film tipikus példája az ún. „inváziós film” műfajának, amelyben valamilyen külső erő megtámadja az Egyesült Államokat. A *Patria* című filmben mexikói és japán támadás éri az országot (LUNDBERG 1936: 222–223; FURHAMMER–ISAKSSON 1968: 7).

De vajon miért Japán és Mexikó lett a kitalált ellenség? Az elsőre a rasszista, ázsiai-ellenes érzelmekre való rájátszás ad feleletet. A másodiknak is van rasszista, sovinszta szála, ugyanakkor van egy Hearst számára személyes jelentőséggel bíró motivációja is. Ne feledjük el, hogy Hearst haraggal gondolt az 1910-es mexikói forradalomra, amely megfosztotta az ezüsbányájától. Hearst követelte, hogy a bukott Porfirio Díaz elnök híveiből szervezzék meg a mexikói ellenforradalmat. Ismét kiderült, hogy az élet olykor követi a filmet, és a sors, mint a *Maine*-ügyben, megint Hearst segítségére sietett: az 1917 február-márciusában nyilvánosságra került ún. Zimmermann-táviratban a német külügyminisztérium fölajánlotta támogatását a mexikói kormánynak, az 1848-ban elvesztett Texas, Arizona, és Új-Mexikó elfoglalására buzdítva az Egyesült Államok déli szomszédját. Ez a durva, barátságtalan beavatkozás az amerikai belügyekbe magával hozta, hogy az amerikai közvélemény jó része elköteleződött az antant oldalán a háborúba való belépés mellett (LUNDBERG 1936: 222–223; SELLERS–MAY–MCMILLEN 1999: 274–279).

Szélsőjobboldal és hanyatlás

Az 1920-as évektől aztán Hearst egyre inkább tolódott a szélsőjobboldal felé. Hogy miért? A válasz egyszerű: Hearst, mint az amerikai milliomosok általában, rettegett a szocialista és kommunista forradalom veszélyétől. Az olasz fasizmus viszont fölcsillantotta egy olyan társadalom képét, amely megtalálja a választ a szociális kérdésekre, a kapitalizmus megdöntése nélkül. Hearst tisztelte Mussolinit, amivel nem volt egyedül, hiszen Lenin, Churchill és Nehru, egyszóval különböző gondolkodású és nemzetiségű államférfiak szintén respektálták a fasiszta vezért. 1933 után Hearst rokonszenvvel figyelte Hitler fölemelkedését. Elutazott Németországba, és parolázott Hitlerrel. Ettől

a barátságtól nem függetlenül elkezdett fantáziálni az Amerika ellen irányuló kommunista és zsidó összeesküvés-elméletekről. A sajtómágnás a hírhedten antiszemita Henry Forddal együtt belavírozta magát a náci vezér amerikai „hasznos idiotájának” szerepébe.

A Pearl Harbor elleni 1941-es japán orvtámadás után a nácibarátsággal lejáratódott ember neveltség és közmegejtés tárgyává vált, és az egykor ünnepeelt sajtómágnást kizárólag a bulvársajtó társasági rovata tartotta számon. Utolsó éveit a kaliforniai San Simeonban fölépített mesés villa bővítésével töltötte, ahol a színészvilág krémjét fogadta, akik gyönyörködtek a festői környezetben fölépített, Neptunusz istenről elnevezett medencében, és andalogtak a csodás parkban, amiben tevék, zebrák, antilopok és gazellák kószáltak szabadon (BURTON–CAVENDISH 1991: 174–175).

Összefoglalás

Hearst pályája eszmeileg és politikailag a reformer mozgalmak támogatásától a szélsőjobboldallal való szövetségig ívelt, miközben mindig elsősorban azt tartotta szem előtt, hogy szenzációs leleplezésekkel, fölnagyított, vagy akár kitalált hírekkel, a külső és belső ellenségek ostromozásával nagy olvasottságot szerezzen az újságjainak. Az eszméket minden esetben az utóbbi, merőben üzletpolitikai célnak rendelte alá. Ha kellett, akkor uszított egy háború kirobbanása érdekében, akár manipulációkkal is élve (ld. Cisneros-botrány, *Olivette*-ügy), ha viszont éppen arra volt szükség, ugyanolyan hévvel hangoztatta lapjaiban a békeparti szólásokat. Miközben sajtóetikai és üzleti szempontból megengedhetetlenül viselkedett (például igyekezett tönkretenni Pulitzer, aki mesteréből riválisa lett), valamint változékonyságot áruolt el eszmei és politikai téren, kétségtelenül nagyban befolyásolta az amerikai sajtó történetét – azáltal, hogy elrettentő példaként szolgált a későbbi amerikai szerkesztők és főleg újságírók nemzedékei számára, akik később éppen a Hears-jelenség miatt oldani akarták a laptulajdonosok befolyását a szerkesztőségek fölött. A Hearst-féle vezetéssel szembeni reakció elindította a szerkesztőségek önállósodását, amit a laptulajdonosoknak is tiszteletben kellett tartaniuk.

Hearst 1951-es halála lezárta egy korszakot az amerikai sajtótörténetben: a hamis hírek gyártását nagyvonalúan kezelő, a bulvárnak teret engedő közéleti újságírást a tényeken alapuló, oknyomozó újságírássá váltotta föl, legalábbis a közéleti sajtótermékek színvonalán – sokáig ez volt az etikai mérce az amerikai sajtóban, vagyis éppen az, ami szembement a Hearst-félék üzleti logikájával (miszerint minden mindegy, minden belefér, csak az újság produ-

káljon minél nagyobb olvasottságot). A hamis hírek gyártásáért és terjesztéséért napjaikban elsősorban a közösségi média felelős, s Hearst ha ma élne, az újdonságok iránti lelkesedését ismerve, bizonyára nem az írott médiában, hanem a közösségi médiában látná a fantáziát önmaga számára.

Irodalomjegyzék

- „Amerika koronázatlan királyai. Carnegie-Rockefeller-Morgan-Astor-Hearst-Vanderbilt-Politzer-Barnum.” 1912. Budapest, Singer és Wolfner.
- BURTON, Rosemary – CAVENDISH, Richard 1991. *A világ száz csodája*. Budapest, Magyar Könyvklub
- CORREDOR PEREIRA, Paloma 2020. *A képregény története*. Budapest, Kossuth.
- CSILLAG András 2000. *Pulitzer és az amerikai sajtó*. Budapest, Osiris.
- FURHAMMER, Leif – ISAKSSON, Folke 1971. *Politics and Film*. New York, Praeger Publishers
- HONIGMANN, Georg 1974. *Hearst, a sajtókirály*. Budapest, Kossuth.
- LUNDBERG, Ferdinand 1936. *Imperial Hearst. A Social Biography*. New York, Equinox Cooperative Press.
- PAÁR Ádám 2019. Populista kalandor és sajtócézár: William R. Hearst politikai pályája. *Újkor hu*. <https://ujkor.hu/content/populista-kalandor-es-sajtocezar-william-r-hearst-politikai-palyaja>, 2023. 04. 18.
- PAÁR Ádám 2020. *A populisták (h)ősei*. Szombathely, Magyar Nyugat Könyvkiadó.
- RIVERS, William L. – MATTHEWS, Cleve 1993. *Médiaetika*. Budapest, Bagolyvár Könyvkiadó.
- SELLERS, Charles – MAY, Henry – McMILLEN, Neil R. 1999. *Az Egyesült Államok*. Budapest, Talentum Kft.
- SCHEFFER, Paul 2016. *Érkezési oldal. Európa és bevándorlók*. Budapest, Osiris.
- WEBER, Max 2020. *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, L'Harmattan.
- WISINGER István 2020. *Pulitzer*. Budapest, Athenaeum.

Balázs Emőke

Valósághajlítás a Shark Motion árnyékában

A médiakommunikáció területén a hagyományos papírnyomtatású újságok, lapok hasábjait egyre inkább felváltja az internetes térben megjelenő, online platformokon elérhető sajtó (BALÁZS 1996). Míg a napi, heti vagy akár havi nyomtatásban megjelenő lapok szerkesztésében szakképzett újságírók, riporterek, és egyéb hivatásos munkatársak dolgoznak, addig az online felületek hírportáljain szinte bárki bármilyen hírt publikálhat a világháló nagyközönségével. Ez a fajta szólásszabadság az online hírek minőségnek és szavahihetőségének súlyos mértékű romlásához vezetett (BALÁZS 1997, 2000, 2002, 2017), különösen az egy időben divatos (de mára megszűnt) sms-hírek kapcsán (BALÁZS 2011: 75–96). Azokat a híreket, melyek valóságtartalma megkérdőjelezhető, álhíreknek nevezzük. Ezekben gyakran az információ valós eseményeken, jelenségeken alapszik, ám a valóság elferdítésével eltorzítják azokat. A hitelességüket veszített internetes oldalak hírei, az álhírek gyakran két fő céllal látják meg a napvilágot, elsősorban minél nagyobb olvasóközönséget akarnak a magukénak mondani, tehát cél, hogy minél többen kattintsanak rájuk, ezáltal jelentősen növelve az anyagi bevételt. Másodlagos céljuk, hogy egy, a társadalomban igencsak megosztott jelenséggel kapcsolatban bizonyos irányba tereljék az olvasót. (W1) Az informálódás, a tájékozódás természetes emberi igény, ám bizonyos témájú hírek esetében a laikusnak számító olvasók nehezen, vagy egyáltalán nem képesek az adott hír tartalmának valóság alapját ellenőrizni, hiszen ők maguk nem a téma szakértői. Az emberek hírekhez való viszonyulását nagyon befolyásolják az egyéni meggyőződések a tapasztalatok, az érzelmek, illetve az attitűdök (FALYUNA 2022). Krekó Péter szerint egyre inkább uralkodóvá válik az a felfogás a pszichológiában, mely értelmében a gondolkodásunk és információfeldolgozásunk nem határolható el élesen érzéseinktől és szándékainktól. Abban az esetben sem történik ez másképp, amikor az egyén úgy gondolja magáról, hogy „racionálisan” gondolkodik, ugyanis a valóságban akkor is „motiváltan” azaz érzelmeitől és vágyaitól vezérelve gondolkodik. Ennek értelmében elmondható, hogy a dezinformációkban, összeesküvés-elméletekben való hit, az esetek túlnyomó többségében nem az információhiányból vagy éppen a „kognitív lustaságból” származtatható, hanem a fentebb említett érzelmi irányítottságból (KRÉKÓ 2022). Az álhírekkel kapcsolatosan felmerül a félelem,

hogyan veszélyeztethetik a szabad sajtó működésének normáit. Az álhírek két meghatározása különíthető el: 1. mint a nyilvánosságban megjelenő tartalmak sajátos műfaja, vagy 2. a közbeszédben megjelenő politikai címke, azaz vád. Az első műfaji meghatározásra reflektálva elmondható, hogy a témát vizsgáló kutatók azt vallják, hogy az effajta hírek különböző típusai műfaji szempontból a valótlan vagy félrevezető információk széles skáláján helyezhetők el. Az ebbe a kategóriába sorolható műfajok spektruma a satírától és a paródiától a „szegényes” újságíráson át, egészen a félrevezető és hamis tartalmak különböző típusain át a szándékosan gyártott hamis tartalmakig terjed. Itt hangsúlyt kell fektetni a hír létrejötte mögött álló okokra, hiszen a hír megszülethetett paródia, hatáskeltés provokáció, vagy politikai hatáskeltés céljából. Az álhírek második műfaji meghatározása értelmében elmondható, hogy ezek a politikai közbeszéd egyik eszközévé váltak. Használatuk kifejezett célja pedig a hagyományos hírmédia delegitimálása. (W2) Az álhírek elleni harc szinte eredménytelen, hiszen az online világ szabadságában bárki névtelenségbe burkolózva létrehozhat újabbnál újabb honlapokat, melyeken aztán határok nélkül terjeszthetik a valóságot elferdítő híreket. Ezeknek az oldalaknak fontos szerepévé vált, hogy országhatárokat átívelve törzsközönsegeket kössenek össze megosztott tartalmaik által. A közösségi hálózatok biztos táptalajt nyújtanak olyan csoportok megalakulásának, amelyek aktívan részt vesznek hamis információk összeesküvés-mítoszokat, szenzációhajhász hírek fogyasztásában és terjesztésében. Az álhírekkel szembeni küzdelem megnehezítő tényezője továbbá, hogy a téves információk publikálásával szembeni ellenvetés olybá tűnhet, mintha az ember ellenszegülne a szabad önkifejezéshez való jogával. A Harvard Egyetem és a budapesti Közép-Európai Egyetem kutatója, Kate Coyer azt nyilatkozta a Független Újságíráért Központnak, hogy az álhírek terjesztését akadályozó intézkedések nem korlátozzák az olyan alapvető jogokat, mint a szabad önkifejezést. A valós és a valótlan információt tartalmazó hírek szétválasztása egy igen nehéz feladat, illetve olyan további kérdéseket vet fel, hogy igazából kinek kellene az online térben megjelent híreket felülvizsgálnia. (W3) A félretájékoztató és az álhírek ellen a harcot csak úgy vehetjük fel, ha első lépésben a készségeink fejlesztésén kezdünk el dolgozni. Az embereknek egy kételkedő, racionálisan gondolkodó olvasóvá kell válnia, annak érdekében, hogy felismerje azokat a híreket, melyek nem valósak, illetve tartalmuk elferdített. Ennek a médiaműveltséghez köthető készségnek a fejlesztésében nyújt segítséget az eTwinning, mely egy projektmegvalósításért felelős felület. 2021-ben a az eTwinning éves témája a médiaműveltség és félretájékoztató volt. (W4)

Balázs Géza már korábban felhívta a figyelmet a médiainformációk relativizálásának lehetőségeire, sőt követelményére (BALÁZS 2002: 117–124). VESZELSZKI Ágnes (2017) javasolja, hogy az olvasónak egy kritikai gondolkodást kell elsajátítania, azaz folyton forráskritikát kell alkalmaznia. Kitér egy olyan jelenségre, mely a médiában mára már a legelterjedtebb jelenségek közé tartozik, a filterbuborékra. Ez a fogalom arra a jelenségre utal, amikor a közösségi oldalak azokat az információkat tartalmazó posztokat mutatják meg az olvasónak, amelyek olyan nézeteket vallanak, amelyekkel az olvasó azonosulni tud, illetve ami iránt érdeklődést mutat. Ezáltal a közösségi média egyfajta véleménybuborékba zárja felhasználóit, hiszen kizárólag olyan információk közegeiben tartja őket, amelyek csak és kizárólag az ő érdeklődési köre és nézeteivel megegyező információkat tartalmaz. Ehhez a buborékhoz kapcsolódnak az álhírek társfogalmai, mint például az internetes csalások (spam, phishing), *internetes kacsák*, melyek teljes mértékben hamis információkból készített hírek, valamint a *városi legendák*, melyek olyan hírek, amelyeknek bár alapjukat valós információ képezi, a történetírás során mégis számos hamis információval szennyeződik. Az álhírral rokon fogalom a clickbait, melyek olyan feltűnő, figyelemfelkeltő címmel megjelenő cikkek, amelyek egyetlen célja, hogy a lehető legtöbben kattintsanak rájuk. Veszelszki szerint ezek mellett még két fontos típus említhető meg ez pedig a hírparódia és a propaganda hírekkel dolgozó oldalak.

A dolgozatomban elemzésre kerülő álhírt az előbbieken megjelölt tanulmányban olvasott információk segítségével választottam ki. A kiválasztást követően, Veszelszki tanácsait követve elemeztem és vizsgáltam felül cikk valóságtartalmát. Magam is egy egészséggel kapcsolatos írást vettem górcső alá. Az általam elemzett cikk a berghain.seite oldalán található (W5), melynek fejlécében hatalmas nagy zöld betűkkel olvasható a *Health*, azaz egészség felirat. Már a cikk olvasásának elkezdése előtt is nyomatékosítani akarja az olvasót, hogy itt ez az az oldal, amely út a biztos gyógyulás felé. A szalagcímekben azonban egy hétköznapi beköszönést követően egy bizalomgerjesztő egészségügyi intézmény neve jelenik meg, illetve egy számomra semmit sem mondó név, mely azonban egy igencsak ígéretes vezetői funkcióban lévő státusszal van ellátva. A szalagcím nyelvezetét olvasva már elgondolkodtatóvá válik a cikk hitelessége, hiszen az ember csupán vonakodva hiszi el, hogy ilyen nagy horderejű intézményvezető pozícióját betöltő orvosa hasonló szöveggel köszöntené olvasóit.

„Üdv kedves olvasók!”, *Európai Biotechnológiai Fejlesztési Központ vezető, dr. Lakatos Árpáddal*

A szalagcímben megjelenő intézmény nevét, a cikkben megjelent formában nem találtam meg az internet felületén. A szóban forgó intézménynek a világhálón se híre se hamva. Ezt követően kezdtem el ennek a fantom intézménynek a vezetőjét is jobban megvizsgálni. A szalagcímet követően egy orvost ábrázoló kép tárul elénk. A kép részletesebb megvizsgálását követően, minden sztereotípiától mentesen elmondható, hogy nem egy prototipikus magyar arc van a névhez társítva. Egyszerű kereséssel kiderült, hogy a szóban forgó, nem található intézmény Dr. Lakatos Árpád nevű vezető orvosa sem létező személy. Tovább folytattam a kutatást, a Google egyik képértelmező alkalmazását használva rákerestem a cikkben szereplő férfi arcára. A kereső egy algíri énekes, Amar Ezzahi személyét dobta ki. Az énekes férfi arca valóban hasonlít a cikkben szereplő orvoséra, ám a két kép közötti személyazonossága számomra nem egyértelmű. Az algír énekes képe némi szerkesztéssel fűszerezve adta meg a mi híres doktorunk végső kinézetét. A cikk korpuszát csupán ezt követően vettem górcső alá. Az orvos elmondja, hogy szörnyű dolognak tartja, hogy rengeteg ember él csont- és ízületi betegségek okozta fájdalmak közepette. Az ezekre a fájdalmakra szedett gyógyszerek mindegyike pedig mellékhatásokat okoz. De ebben a szörnyű mellékhatásokat okozó gyógyszerektől hemzseggő világban van egy természetes alapanyagokból előállított tableta a Shark Motion (W6), mely kizárólag csak gyógyító erejű, és olyan nagyszerű dolgokat tartalmaz, mint például a cápaporc. Cikkünk főhőse a nagyszerű készítmény javaslata mellett személyes tapasztalattal is megleti olvasóit, elmeséli, hogy egy Olívia nevű 72 éves hölgyet ő gyógyított meg a szóban forgó készítménnyel. A 72 éves hölgy olyan jól reagált a tablettákra és az orvos által felírt mozgásterápiára, hogy egy 42 kilométeres maraton lefutására volt képes. Erről az eseményről szintén kép van a cikkben feltüntetve. A kép semleges, nem lehet róla megállapítani, hogy valóban magyar hölgy fut magyarországi maratont, de úgy gondoltam, hogy az interneten szörfözve kicsit utánajárok annak, hogy valóban indult-e valaha 72 éves néni a futóversenyen. A találatok között találtam olyan 72 éves hölgyet, aki valóban hasonló eredményeket ért el, ám az ő neve Ruth Rothfarb, ráadásul a csodaszerből sem fogyasztott soha. (W7) Magyar viszonylatban csupán Bedő Ádámmra találtam, aki valóban maratonfutónak mondható 72 éves kora ellenére. (W8) Mondanom sem kell, hogy sem az isteni erejű gyógyulás, sem pedig az idős hölgy személye nem valóságos.

Összegzésképpen elmondható tehát, hogy az általam elemzett cikkben csupán a Shark Motion elnevezésű tableta létező jelenség. A készítményt magát Magyarországon készítik a cikk szerint, ám ezt az állítást semmilyen internetes forrás nem támasztja alá, tehát a termék csupán a forgalmazás szemszö-

géből tekinthető magyar vonatkozásúnak. A valóság elferdítését figyelmen kívül hagyva azt mondhatnánk, hogy egy hazai termék reklám értékű cikkről van szó. Hosszas gondolkodás után jómagam arra a következtetésre jutottam, hogy talán azért adtak hamis, magyar vonatkozású keretet ennek a tablettának, hogy egy igazi magyar sikerű magyar csodának titulálják azt az emberek. Azáltal, hogy egy magyar gyártású gyógyszer mellett egy európai egészségügyi intézménynek magyar vezető orvost tettek meg, illetve a maraton futó is magyar volt, alkottak egy igazi kis magyar csodát. Azáltal, hogy ennek a sikertörténetnek minden szereplője magyar, sokkal közelebb hozzák a terméket a célközönséghez. A cikk célja a megtévesztés, a félrevezetés, illetve a termék hamis információkkal történő reklámozása miatt az anyagi haszon növelése. Ennek a dolgozatnak a készítése során értettem meg igazából, hogy miként manipulál minket olvasókat a média saját kénye-kedve szerint. Nem gondoltam eddig, hogy egy átlagosnak vélt cikk, ennyi sebből vérezhet. Tényleg a lehető legjobb, amit tehetünk, ha forráskritikával vétezzük fel magunkat, és sosem szunnyad ki bennünk a kutató kritikus.

Források

- W1. <https://www.etwinning.hu/post/felretajekoztatas-es-alhitek>
 W2. https://www.mediakutato.hu/cikk/2022_01_tavasz/01_az_alhir_fogalmanak_atalakulasa.pdf
 W3. <https://atlatszo.ro/szabad-sajto/media/ki-dontse-el-mi-az-alhir/>
 W4. <https://www.etwinning.hu/post/felretajekoztatas-es-alhitek>
 W5. https://berghain.site/lp/ena/HU/6133886_SharkMotion_HU/?clickid=72f37a4dba975592f1480e5a9adbea53-5962-0103
 W6. <https://www.litfest.ie/shark-motion/>
 W7. <https://ridikul.hu/siker/cikk/2018/08/22/72-evesen-kezdet-sportolni-maratoni-futo-lett/>
 W8. <https://kekesonline.hu/2018/11/13/51-tanacs-72-eves-maratoni-futotol-hogyan-vagj-bele-vegre-mozgasba-fbclid=war2sjmh7relvmlaggyzi370qrnqhylrmt9pbfcbce9nc8sfqz702sihyx0by/>

Irodalomjegyzék

- BALÁZS Géza 1996. *Médiakommunikáció. Nyelvi közszolgálatosság*. Magyar Rádió, Oktatási Osztály, Budapest.
 BALÁZS Géza 1997. A sajtónyelv szociokultúrája. *Valóság*, 7/51–57.

- BALÁZS Géza 2000. *Médianyelv*. Magyar Rádió Részvénytársaság, Oktatási Osztály, Budapest.
- BALÁZS Géza 2002. *Médianorma. A nyilvános megszólalás esztétikája*. Magyar Rádió Részvénytársaság, Budapest.
- BALÁZS Géza 2011. *Sms-nyelv és folklór*. Magyar Szemiotikai Társaság – Inter Kft. – PRAE.Hu, Budapest.
- BALÁZS Géza 2017. A média nyelvi normája: hagyjuk vagy fejlesszük? 23–29. In: BALÁZS Géza – H. VARGA Gyula (szerk.): *Sajtónyelv-médianyelv*. Hungarovox, Budapest.
- FALYUNA Nóra 2022. A pandémia nyelve, retorikája és kommunikációja. *Magyar Tudomány*, 183/5: 610–620.
- KREKÓ Péter 2022. Dezinformáció, áltudomány és koronavírus-világjárvány szociálpszichológiai megközelítésben. *Magyar Tudomány*, 183/5: 621–630.
- Veszelszki Ágnes 2017. Az álhírek extra- és intralingvális jellemzői. *Századvég*, 84: 51–82.

BADAR IVETT

Kilenc/tizenegy, avagy a valóságghajlítás mesterfoka

Dolgozatom egy igen aktuális témát, az álhírek különböző megjelenését és természetét mutatja egy jól ismert és konkrét példán, valamint ahhoz kapcsolódó valóságghajlító összeesküvés-elméletek alapján. Kutatásom az Amerikai Egyesült Államokban több mint húsz éve történt legnagyobb terrortámadást boncolgatja. Célom, hogy szemléltessem azokat az információkat és tényeket, amelyek bizonyítottan igazak az eseményt illetően, vagyis biztosan megtörténtek, illetve szeretném felhívni a figyelmet azokra a kijelentésekre is, amelyek mai napig kétségbe vonhatóak, így a valóságghajlítás, avagy alternatív valósággyártás jellemzi őket. Megközelítésem elméleti alapját BALÁZS Géza (1996, 1997, 2000, 2002, 2017) médiaelméleti és médianyelvészeti megközelítései, amelyben főként az ideális médiakommunikációt tárgyalja – s ehhez képest jelent elmozdulást a valóságghajlítás.

A valóságghajlítás szót a Pannon Egyetem rektora használta nemrégiben nagy port felvert interjújában. Ebben arról beszélt, hogy a Föld védelme terén elkéstünk, mert ma is folyamatos a „valóságghajlítás”, azaz az alternatív valósággyártás, *„már nem tudjuk visszafordítani ezeket a folyamatokat, a civilizációnk néhány évtizeden belül összeomlik”* (BALAVÁNY 2022).

A valóságghajlítás, álhírek témakör iránt akkor kezdtem el érdeklődni, amikor már többször föltűnt, hogy egyes események, valós történések mennyi magyarázattal, spekulációval gazdagodtak az idő során. Ezek a teóriák csupán a képzelet szüleményei? Amikor jobban beleástam magam szeptember 11. kutatásába, szembesültem azzal a ténnyel, hogy bizony a legnagyobb ok, amely a spekulációk háttérében állhat, az a hiteles, alátámasztott magyarázatok utáni sóvárgás. Az élet bármely területén magyarázatokat várunk, követelünk, kiharcoljuk azokat. Miért is? A saját, mentális egészségünk érdekében, a lelki békénkért, hiszen így vagyunk programozva. Nem hiába ennyire gyakori, mindennapos szavunk a miért kérdőszó.

Válaszokat követelni emberi dolog, természetünkől fakad, ezt nem lehet kétségbe vonni. Ameddig ez a követelés nem negatív töltetű, nem sért emberi jogokat, sorsokat, életeket, addig véleményem szerint teljesen elfogadható reakció. Abban az esetben, ha szándékos rosszakarás vezérli az adott személyt, valamint az állítások célja nem a hiteles magyarázat kutatása, hanem politikai befolyás szerzése, haszonlesés, visszaélés, akkor azt a rémhírterjesztést

a büntető törvénykönyv 3 évig terjedő szabadságvesztéssel rendeli büntetni. (Btk. 1961. évi V. tv. 218.)

Sajnos hasonló jellegű büntetések gyakoriságáról keveset hallani. Ennek mérvadó oka az, hogy sok médiafogyasztó nincsen tisztában azzal, hogy álhíreket olvas, hall, nem képes különbséget tenni az információk között, így arra sem eszmél rá, hogy esetleg megtévesztés áldozatává vált.

Az Álhírvadász weboldal (<https://alhirvadasz.hu/>) hatalmas segítség lehet bárkinek, hiszen megannyi hiteles és alátámasztott ténnyel vázolja fel azt, hogy hogyan lehet elkerülni az álhírek okozta kellemetlenségeket. Mindezek mellett a weboldal felsorol minden olyan magyar internetes hírportált, amelyet jobb elkerülni, hiszen nem megbízható információkat közvetítenek. Úgy vélem megítélni, hogy segítőkész lenne iskolában is egy-egy tanórán erre időt szánni, hiszen a gyerekek, tinédzserek a folyamatos médiahasználat miatt igen befolyásolhatóak. Hajlamosak mindent elhinni, ami a hatalmas népszerűségnek örvendő TikTok felületen megtalálható, sőt előszeretettel továbbítják is az említett tartalmakat osztálytársaknak, ismerősöknek.

A 21. században tisztában kell lennünk azzal, hogy hírek mellett léteznek álhírek is, illetve, hogy nem minden hallott és olvasott információ bizonyul száz százalékban hitelesnek. Régebben sokkal több mindent elhittünk, hiszen sokkal jobban adtunk az emberek szavára, bízunk embertársaink mondanójában. Manapság ott tartunk, hogy számunkra közeli emberek véleményét, kijelentéseit is kétségbe vonjuk. Fontosnak látom tisztázni azt, hogy mit is értünk a hír, álhír fogalma alatt, illetve azt is, hogy maga a jelentése mennyire változott, formálódott az évek során.

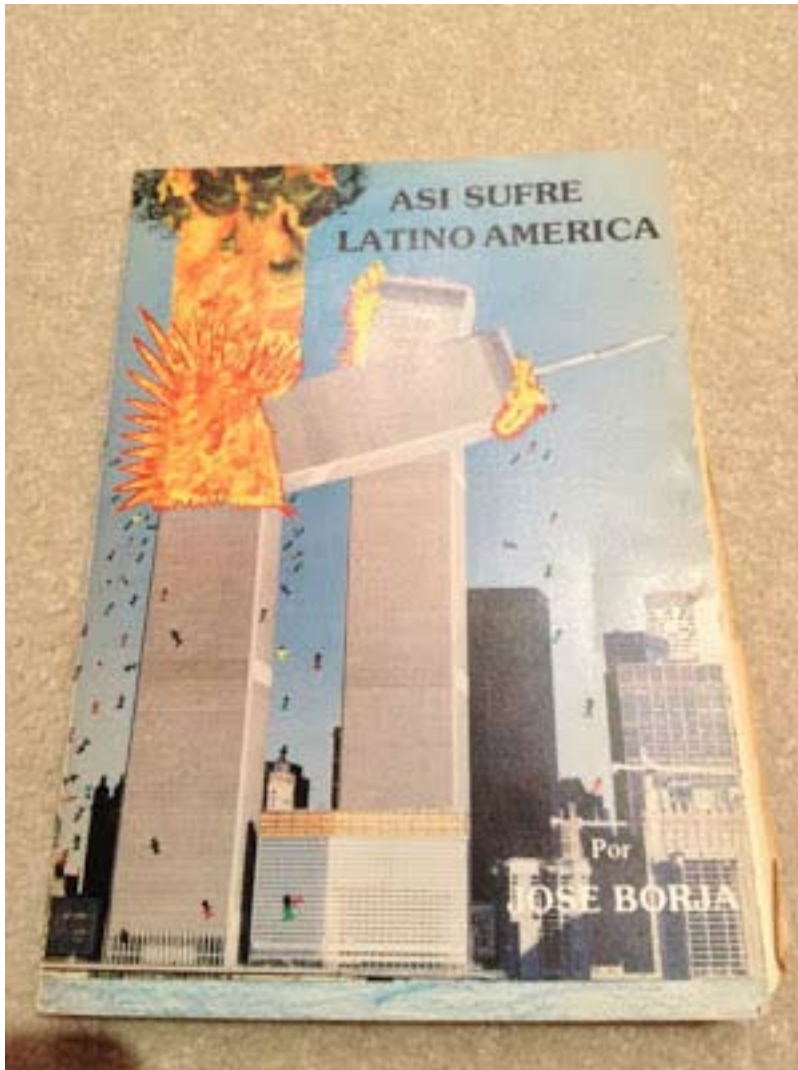
Érdeklődni kezdtem arról, hogy milyen tragikus esemény történt ezen a szimbolikus, szeptember 11-i napon. A szüleim voltak az interjú alanyai. Annak ellenére, hogy hatalmas távolságra vagyunk Amerikától, a média egy ilyen esemény lépéseit percről percre mutatta be. Édesanyám beszámolója alapján megtudtam, hogy itthon is nagy félelmet alakított ki az esemény, megrendülve nézték a televíziót, miközben a hallottakat próbálták feldolgozni. Édesapám emlékei szerint az elkövetkezendő napokban másról nem is lehetett hallani a médiában, hiszen folyamatosan a megtörtént tragédiát boncolgatták. Korábban ilyen megrendítő beszámolónak nem voltak tanúi. A szüleim véleménye szerint már akkoriban is nagy hangsúlyt fektettek az amerikai élet, az amerikai mindennapok, amerikai botrányok bemutatására a magyar médiában. Példaként hozta fel a Monica Lewinsky ügyet.

Nem tagadható, hogy egyes amerikai események, esetek, közéleti tevékenységek hatással vannak a mi életünkre is. Egyre jobban beigazolódik az a felvetés, hogy tipikus amerikai jelenségeket, szokásokat, felfogásokat

roppant könnyen átveszünk, majd azokat teljes természetességgel beillesztjük a mindennapjainkba. Ennek oka a közösségi média használata, valamint a hollywoodi filmipar. A fiatalok, középkorúak az esetek többségében csupán amerikai tartalomgyártókat követnek. Globalizálódó világunkban már jó ideje, és valószínűleg még igen sokáig, ilyen meghatározó szerepet az amerikai kultúra tölt be. Ennek a kultúrának erőteljes hatása a magyar kultúrára, illetve az összes ország kultúrájára. A hírek folklorisztikus és médiabeli terjedéséről Balázs Géza előbb az sms mint terjedési közeg (BALÁZS 2003, 2006, 2007, 2011, 2015: 233–250); később pedig az internet kapcsán értekezett (BALÁZS 2023: 43–74); ennek a terjedésnek a törvényszerűségei jelen példánk kapcsán is érvényesek.

Térjünk vissza maga a tragédia szemléltetésére. Értelemszerűen a hivatalos verziót már ismerjük, vagyis azt, amelyet a média is közvetített az egész világnak. 2001. szeptember 11-én a New York-i Világkereskedelmi Központ ikertornyaiba egy-egy repülőgép csapódott be, az épületek kigyulladtak, és két órán belül mindkettő összeomlott. Ezt követően több épület is az ikertornyokhoz hasonlóan összedőlt, vagy megrongálódott a környéken. A tragédia nem csak azért okozott óriási lélektani sokkot, mert amerikai földön történt támadás, hanem mert ikonikus épületeket vettek célba a terroristák. A World Trade Center ikertornyok mellett a Pentagont is célba vették, amely az Egyesült Államok katonai hatalmának egyik szimbóluma. Amerikában lévő tartózkodásom alatt többször is szerencsém volt a robbanás helyszínét meglátogatni, illetve a megemlékezés helyét. A négy terrorcselekménynek összesen háromezer (egészen pontosan 2.975) halálos, illetve eltűnt áldozata volt (beleértve a 19 terroristát), illetve körülbelül kétszer ennyi sebesültje. A négy repülőgép egyetlen utasa sem élte túl a támadásokat. A Fehér Ház, az USA kormányának tájékoztatása szerint 2001 novemberében az Afganisztánban lévő amerikai csapatok megtaláltak egy felvételt, amelyben Oszama bin Laden bevallotta tettét és büszkén kijelentette, hogy előzetesen tudomásuk volt a dolgokról. Egy felmérés szerint az amerikai lakosság fele mai napig nem hiszi el, hogy ez az igazság.

A terrorizmus fogalma rengeteg jelentéstöbblettel bővült az idők során. Nem véletlen, hogy egységes definíciója nem létezik. Az Amerikai Egyesült Államok Külügyminisztériuma szerint „*nem harcoló célpontok sérelmére elkövetett, előre megfontolt, politikai motivációval bíró erőszakos cselekmény, amelyet regionális vagy helyi csoportok követnek el, hogy befolyásoljanak egy közösséget*” (NAGY 2020: 5). Ma már olyan világot élünk, amelyben a terrorizmus szinte a mindennapi jelenségek közzé sorolandó, bármikor bekövetkezhet.

José Borja1983

Az Al-Kaida (Bázis) elnevezésű terrorszervezetet Oszama bin Laden hozta létre az afgán–szovjet háború idején. A szervezet toborozta és irányította az afgán önkéntesek százait a megszálló szovjet csapatokkal szemben, gyűjtőbázisa lett azoknak a muszlimoknak, akik komoly harci tapasztalatra tettek szert a szovjetek ellen vívott harcokban. Az Al-Kaida fő célja, hogy a világon mindenhol az iszlám vallás törvényei szerint működő rezsimeket alapítson. Az elképzelés csúcspontja egy erős muszlim hatalom, egyfajta befolyásos iszlám kalifátus kiépítése lett volna (NAGY 2020: 5). Az Al-Kaida hírszerzési és

elhárítási teljesítménye nagyon komoly képességekről tesz tanúbizonyságot. Ezek a bizonyos tevékenységek, de különösen a biztonsági intézkedések jól demonstrálják a szervezet kapacitását, amely elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy eredményesen vegye fel a harcot az egyik legerősebb állammal.

A dolgozat következő részében sorban fogom szemléltetni azokat a feltételezéseket, amelyek a terrortámadás körül keringenek. A támadást rengeteg spekuláció övezi világszerte. Ezeket összeesküvéselméleteknek vagy konspirációs teóriáknak is nevezhetjük. Ha egy kicsit kutakodunk a témában, akkor megannyi hasonló információ kerülhet a szemünk elé. Mindezek mellett videókat is megtalálhatunk az esemény kapcsán, amelyek a legismertebb összeesküvéselméleteket mutatják be, illetve azoknak a relevanciáját is tárgyalják.

A hivatalos, már fentebb szemléltetett variációt követi az a felvetés, hogy az egészség Amerika rendezte meg, mivel szüksége volt egy olyan casus bellire, amelyet a hazai nemzet és a világ szeme elé tárhat, egy olyan eseményt, amelyről évekig szól majd a média. A casus belli a háború oka, vagy rosszhiszeműen ürügy a hadüzenetre. A nemzetközi jogban és a politikai szóhasználatban olyan esemény vagy tény, amely háborút idéz elő, vagy amelyet háború kitörésének megindoklására használnak fel (BAKOS 1976: 125).

Egyes vélemények szerint a CIA behálózta a „terroristákat” azzal az ígérettel, hogy ők lesznek az iszlám legnagyobb hősei, majd segítette őket a felkészülésben, megtanították őket repülőgépet vezetni, valamint vízumot szereztek nekik. Mivel a titkosszolgálat biztosra akart menni, így az épületben robbanóanyagokat is elhelyeztek, hiszen a repülőgépek becsapódását nem tálták elegendőnek a romboláshoz. Ezt a tényt számos mérnök és tűzszerész bebizonyította. Az amerikai állampolgárok számára az is megkérdőjelezte a dolgot, hogy Bush elnök azokban a napokban Floridában tartózkodott és az események idején egy roppant izgalmas, általános iskolai foglalkozáson vett részt, amikor is szeme sem rebbent, amikor a fülébe súgták a hírt (Kilenc/tizenegy 2011: 2).

A harmadik lehetőség szerint nem Amerika szervezte a támadást, de tudott róla és hagyta megtörténni. Úgy gondolták, hogy itt a megfelelő alkalom a casus bellire, így mindent úgy intéztek, hogy a gépeltérítők ne kerüljenek akadályokba. Rengetegen komoly hasznot húztak ebből a tudásból, hiszen a bennfentesek szűk köre ügyesen megforgatta a tőzsdei papírokat, hiszen előre eladták például a repülőgépiparhoz, vagy a belföldi turizmushoz köthető részvényeket és helyettük hadiipari és biztonságtechnikai befektetéseket tettek. Egy másik információ szerint egy Kenneth Williams nevű különleges ügynök egy jelentést írt júliusban, melyben arra hívta fel a főnökei figyelmét, hogy Oszama be akar

iskolázni terroristákat amerikai pilótaoktató tanfolyamokra, és ezzel minden bizonnyal fontos céljai vannak. A figyelmeztetésére nem kapott visszajelzést. (Kilenc/tizenegy 2011: 3)

A negyedik felvetés szerint izraeli hírszerzők voltak a felelősök:

„Az izraeliek látni sem akarnak egy olyan washingtoni vezetést, amely nem az ő érdekeik zsoldjában áll, márpedig Bush elnök nem volt hajlandó Amerika érdekeit Izrael érdekei mögé helyezni”.

Egyesek szerint a környéken élő zsidókat előre figyelmeztették, hogy aznap ne menjenek ki az utcára. Feltételezések szerint ily módon akarták a Fehér Házat, s vele együtt a teljes amerikai közvéleményt maguk mellé állítani a mohamedánokkal szemben, hiszen a tét sok tízmilliárd dollárnyi katonai segély volt, valamint Izrael diplomáciai támogatása nemzetközi szinten (Kilenc/tizenegy 2011: 3).

A két utolsó lehetőség között tartják számon azt, hogy arab/mohamedán országok szervezték meg és pénzelték az eseményt, illetve, hogy az oroszok voltak a felelősök. Az előbbi oka egyfajta felbőszítés lett volna, míg a második variáció célja abban merült ki, hogy letesztelje az amerikai kormány reagálóképességét, illetve több százmilliárd dolláros költségekbe kényszerítse (Kilenc/tizenegy 2011: 4–5).

Számomra a legmeglepőbb az, hogy jó pár korábban megjelent animációs sorozatban láthatóak voltak az ikertornyok, valamint a figyelmeztetés is a robbanást illetően. Ezek az animációs sorozatok hatalmas népszerűségnek örvendenek még mai napig, vagyis ebből feltételezhető, hogy akkoriban is sokan látták a rejtett információt, de még sem figyeltek fel rá. A The Simpsons, illetve a Johnny Bravo sorozatban, egy-egy epizódban a háttérben Comming Soon lángoló ikertornyok plakátját láthatjuk.

A támadás felbolygatta az egész világot. Értelemszerűen politikai, gazdasági, közbiztonsági értelemben hatalmas változások követték. Egy érdekes, de mindezek mellett elgondolkodtató véleményre lettem figyelmes, amikor is valaki az eseményt követő repülőgéppel való utazást jellemezte:

„Azóta még a repülés sem olyan, mint azelőtt. Gondoljunk az elkobozott körömvágó ollókra, ásványvizes palackokra, levetett cipőkre, szűrős szemű biztonsági emberekre, valamint arra a furcsa érzésre a gyomrunkban, amikor a gépen, úgy tízezer méter magasban és ezer kilométer per órás sebességnél a mellettünk ülő ember ránéz az órájára és elővesz egy Koránt...” (Kilenc/tizenegy 2011: 4–5).

Azóta szorongást vált ki az emberekből a repülővel utazás. Hasonlóan cselekszem én is. Felteszem magamnak a kérdést, hogy a repülőn lévő emberekből képes lenne e bárki hasonló tett elkövetésére.

Egy kis magyar vonatkozással szeretném megtoldani a dolgozatomat, amire akkor lettem figyelmes, amikor is a kutatáshoz keresgéltem a megfelelő irodalmat. Érdekesség, hogy a szolnoki/fegyverneki/örményesi Bíró Zoltán 1928-ban félszáz magyar társával hajózott az Egyesült Államokba, a New York-i Kossuth-szobor avatására. Hazatérte után könyvet írt Amerika – magyarok a modern csodák világában címmel. A csaknem háromszáz oldalas útleírásban elmeséli egy különös álmát is, melyet egy világháborús európai hadszíntéren játszódó amerikai film megtekintése után látott:

„egyszer csak az utcára kerültem s a közeli Times Square felé tartok... De mit látok? [...] A Times Building és felhőkarcoló szomszédjai rettentő képet mutatnak. Égettek, kormosak, összetörtek; tetejükön kiállnak a vasvázak és összehajolva, széjjelborzolva merednek égnék. Előttük kő- és vasváztrömelék zárja el az utat s közöttük autóröncsök és emberi hullák hevernek mindenütt. Mi történt itt? ... Nem tudom semmi okát adni, de így van, ez a szörnyű valóság. Valami eszeveszett recsegő durranás ráz meg mindent, mintha a pokol kapuit csapta volna be mögöttem az alvilág szele. Repülőbomba csapott le s a földhöz vágott egy rozszant felhőkarcolót. Rohanva menekülök a felém hajló lámpaoszlopok és a felhőkarcolók utánam nyúló acélkarjai elől...” (KÓSA 2011: 1).

Úgy gondolom, hogy az álom jelentőségét nagyon sokáig lehetne firtatni, hiszen egyesek hisznek a hasonló jelenségekben, sőt kutatják az álmokat, illetve azok szimbólumait. Véleményem szerint ez csupán a véletlen szüleménye, de ennek ellenére figyelemfelkeltő és elgondolkodtató, hiszen hasonló megálmodásra már volt példa.

Összegzésképpen kijelenthető, hogy az álhírek, valóságajlítás állandó elemei a 21. századnak. Szeptember 11. mindig is jelentős esemény az emberiség számára, hiszen millió megválaszolatlan kérdés veszi körül. Rengeteg család mai napig nem heverte ki a tragédia okozta fizikai, illetve lelki sebet, fájdalmakat. Hasznos, ha tisztában vagyunk a felvetésekkel, szakértői véleményekkel, amelyek egy hasonló tragédiát jellemeznek, hiszen a mai világban fontos résen lenni és a részletekben is elmerülni, nem csak azokra a kijelentésekre alapozni, amelyeket a média közvetít a világ számára. Ha nem cselekszünk hasonlóan, akkor a mediális manipuláció és a valóságajlítás ráteszi majd a bélyegét nem csak a mindennapjainkra, hanem a felfogásunkra, gondolkodásunkra és világnézetünkre is.

Irodalomjegyzék

- BALAVÁNY György 2022. „Már nem tudjuk visszafordítani ezeket a folyamatokat, a civilizációnk néhány évtizeden belül összeomlik”. *24.hu*, 2022. 06. 10. Elérés: <https://24.hu/belfold/2022/06/10/nyersanyagok-globalis-krizis-klimavaltozas-gelencser-andras-interju/>
- BALÁZS Géza 1996. *Médiakommunikáció. Nyelvi közszolgáltatóság*. Magyar Rádió, Oktatási Osztály, Budapest.
- BALÁZS Géza 1997. A sajtónyelv szociokultúrája. *Valóság*, 7/51–57.
- BALÁZS Géza 2000. *Médianyelv*. Magyar Rádió Részvénytársaság, Oktatási OSZTÁLY, BUDAPEST.
- BALÁZS Géza 2002. *Médianorma. A nyilvános megszólalás esztétikája*. Magyar Rádió Részvénytársaság, Budapest.
- BALÁZS Géza 2003. „Minden házfalat cseréljétek sms-falra!” Az sms-fal mint elektronikus grafitti. *Magyar Nyelvőr*, 2/144–159.
- BALÁZS Géza 2006. Az sms-folklór – a minimálfolklór nyelvi képe I. *Magyar Nyelvőr*, 4/439–456.
- BALÁZS Géza 2007. Az sms-folklór – a minimálfolklór nyelvi képe II. *Magyar Nyelvőr*, 1/48–62.
- BALÁZS Géza 2011. *Sms-nyelv és -folklór*. Magyar Szemiotikai Társaság – Inter Kft. – PRAE.HU, Budapest.
- BALÁZS Géza 2015. *Antroposzemiotika*. Inter, Budapest.
- BALÁZS Géza 2017. A média nyelvi normája: hagyjuk vagy fejlesszük? 23–29. In: Balázs Géza – H. Varga Gyula (szerk.): *Sajtónyelv-médianyelv*. Hungarovox, Budapest.
- Balázs Géza 2023. *Az internet népe*. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest.
Kilenc/tizenegy cikk: <https://konteo.blogrepublik.eu/2011/03/30/kilenc-tizenegy/> (letöltés dátuma: 2023. 03. 03.)
- KÓSA Károly 2011. *9/11 Biró Zoltán megálmodta?* (letöltés dátuma: 2023. 02. 22.)
- NAGY László 2020. *A 2001. szeptember 11-ei terrortámadás hatása az Egyesült Államok nemzetbiztonsági rendszerére*. http://real.mtak.hu/125812/1/HSZ_2020_148_5_Lenhoffer_Peter.pdf (letöltés dátuma: 2023. 02. 15)

A világ legjobb mesterlövészének sikere és halála Ukrajnában

Álhírek vagy dezinformációnak nevezünk minden hamis információt, ami a széles körű nyilvánosság elé kerül. A médiában megjelenő álhírek célja többnyire az anyagi haszonszerzés, a dezinformációké pedig elsősorban a közvetett vagy közvetlen politikai befolyásolás, a propaganda. Az álhírek leginkább az érzéseinkre, az indulatainkra akarnak hatni. Ha hírek a címe erős pozitív vagy negatív érzelmet vált ki belőlünk, kezdhetünk gyanakodni, hogy valósághajlításról van szó. Az álhírek a jó vagy rossz, illetve nemes vagy gonosz ellentétpárokra egyszerűsítik a valóságot. A hírek átalakulásának, új funkcióinak, terjedésének jellemzőiről BALÁZS Géza (1996, 1997, 2000, 2002, 2003, 2006, 2007, 2008, 2011, 2015, 2017) kutatásait vettem alapul, melyben nyomon következő a közszolgálati és kereskedelmi típusú hírtípusok fejlődése, az új médiumokban (pl. sms, internet) való átalakulása. Legújabb könyvében pedig már a hírek folklorisztikus jellegéről is értekezik (BALÁZS 2023: 171–188), ami szorosán kapcsolódik jelen írásom témájához.

A jelenleg is zajló orosz--ukrán háború rengeteg álhírt, valósághajlítást eredményezett a médiában. Ezekből az álhírekből kiragadtam elemzésre a Wali becenevű mesterlövészről szóló álhíreket ukrán és orosz részről egyaránt. Wali híres kanadai mesterlövész, aki korábban Afganisztánban és Szíriában is harcolt. Előbbi szintéren hivatásosként szolgált, utóbbi szintéren pedig a kurd milíciák egyikében. Wali egy 40 éves veterán katona, aki programozói állását, feleségét és egyéves gyermekét hagyta Kanadában, hogy az ukrán haderő oldalán harcoljon az oroszok ellen. A CBC kanadai hírportálnak azt nyilatkozta, hogy azért akart csatlakozni, mert úgy érezte magát, mint egy tűzoltó, akinek hirtelen egy tüzesethez kell kivonulnia.

Az első hír, ami megjelent az ukrán médiában Waliról, az Ukrajnába való megérkezéséről szólt. Több nyugati hírportál is beszámolt arról, hogy egy Wali becenevű kanadai mesterlövész csatlakozott az ukrán haderőhöz. A mesterlövészeknek fontos szerepük van az orosz–ukrán háborúban, mind propaganda, mind valós harci cselekmények tekintetében. Viszont a következő ukrán és nyugati cikkekben már a valósághajlítást lehetet észlelni, hiszen elkezdtek azt híresztelni, hogy Wali a ma élő legjobb mesterlövész az egész

világon, aki 3,5 kilométerről ölt meg egy ISIS-harcost. Tehát ezek a híroldalak Walinak tulajdonították azt a rekorder 3,5 kilométeres lövést, melyet 2017-ben egy ISIS-harcosra adtak le egy McMillan TAC-50-essel. Így nem meglepő, hogy sokan tévesen elhitték, hogy a világ leghosszabb távon leadott mesterlövésze állt Ukrajna oldalára a háborúban. Ami az igazságot jelenti a kanadai JTF-2-es műveleti egység tagjai adták le a 3540 méteres lövést. Wali a 22-es számú gyalogsági ezredben szolgált mesterlövészként. A két alakulat személyi állománya közt van átfedés, viszont fontos tudni, hogy Wali 2015-től már nem a kanadai haderő kötelékében, hanem az iraki kurdokkal harcolt együtt az Iszlám Állam ellen. Utoljára 2011-ben volt műveleti területen, Afganisztánban hivatásos katonaként. (W1) Tehát célszerűbb és helyesebb úgy fogalmazni, hogy Wali egy tapasztalt, veterán mesterlövész, aki több háborút is megjárt.

Az Ukrajna körüli propaganda és katonai mítoszgyár persze nem állt le Walival kapcsolatban. Egyes ukrán és nyugati híroldalak arról írtak, hogy Wali már első napján Ukrajnában lelőtt hat orosz katonát. Ez a valóságalapot nélkülöző, motivációs célú mítosz, már csak azért is valótlan, mert amikor ezek a hírek terjedtek, még két napja se volt Wali Ukrajnában. Vagyis eléggé valószínű, hogy még Kijevbe se ért addig, nemhogy már ölt is. Majd ez a szám növekedett az álhírekkel együtt és végül azt terjesztették, hogy 100 orosz katonát ölt meg Ukrajnában. Mint később kiderült Wali nyilatkozataiban, csupán kétszer sütötte el fegyverét Ukrajnában, akkor sem élő célpontra, és a rekorder találatot is megcáfolta. (W2) Tökéletes példa ezek a médiában gyártott mítoszok arra, hogy hogyan kell megalkotni, propaganda vagy egyéb más céllal, egy valós emberből egy mitikus, hősiés figurát.

Az orosz fél is rácsatlakozott a Wali-történetre. Egy orosz híradás szerint a mesterlövészt Mariupolban likvidálták az orosz különleges erők. Mint később kiderült, ez is álhír volt. Ami tény, hogy Wali egy héten át nem adott hírt magáról, és ezért hitték azt, hogy elesett a harcokban. Azonban később a mesterlövész egy videót küldött a CBC kanadai hírportálnak, amelyből kiderült, hogy nagyon is él, nincs semmi baja. Az orosz híradásra reagálva közölte, hogy soha nem járt Mariupolban. A videóból megtudható, hogy egy hétig a fronton harcolt, ahová nem vitte magával a mobiltelefonját, nehogy bemérjék a cellaadatok alapján. Amikor visszatért egy biztonságos helyre és bekapcsolta a telefonját, akkor látta, hogy több mint ezer aggódó üzenetet kapott. Szintén Wali nyilatkozatából tudható meg, hogy miért is gondolta a világ halottnak. Aznap kanadai veterán bajtársával, Shadow-val egy kis erdőben vetették be őket. Egy olyan helyre kellett menjenek, amelyet harckocsikkal vettek körbe az oroszok. Elmondása szerint a helyszínen az ukrán katonák

szívélyesen fogadták őt egy kezdetleges lövészároknál. A mesterlövész ekkor fogott neki munkájának, elkezdte keresni távcsővel, hogy merre lehetnek az orosz harcok az erdőn belül. Az ukrán katonák közül ketten kimentek a lövészárokból dohányozni a parancs ellenére. A mesterlövész hiába mondta nekik, hogy tegyék le a cigarettát, és menjenek vissza, a katonák nemhogy nem engedelmeskedtek, de még a fák közé is bementek, hogy megmutassák merre is lehetnek szerintük az oroszok. Végül rábeszélte őket, hogy legalább menjenek vissza az árokba. Attól tartott, hogy az oroszok hőérzékelő felszereléssel észlelték a két árkon kívül mászkáló katonát, ezért inkább néhány méterre eltávolodott tőlük. Húsz másodperccel később egy nagy robbanás a két ukrán katonát darabokra szaggatta. Wali a robbanás miatt ideiglenesen megsüketült az egyik fülére, ettől eltekintve sérülések nélkül megúsza az incidenst, ami könnyen halálos kimenetelű is lehetett volna, ha nem távolodik el a katonáktól. (W3) A nyilatkozatát azzal zárja: „A katonai rendszabályok fontosak. Ez különösen jó példa erre”. Ez arra utal, hogy a katonáknak tilos lett volna dohányozniuk ilyen körülmények között, és ez az életükbe került. Tehát mondhatnánk erre a hírre, hogy teljesen jogosan feltételezték a média emberei, hogy a kanadai mesterlövész meghalt, viszont nem szabad elfelejteni, hogy nem hivatalos és biztos forrás után adták le a híradást, majd írták a cikkeket. (W4)

Az ukrán oldalról az álhírek azzal a céllal készülhettek, hogy megalkossanak egy nemzetet bátorító hőst, egy mitikus figurát, Wali személyében. Aki önzetlenül, magát feláldozva segíti őket. Az orosz álhíroldalokról származó halálhíre pedig tudatos megtévesztés. Az orosz oldalról nézve, azzal a propagandacélzattal íródtak és adták le ezen álhírt, hogy megfosszák az ellenség hőségének mítoszát. Mi sem bizonyíthatja jobban, mint a Waliról készült álhírek, hogy nemhiába nevezzük a média világában az álhíroldalakat mítoszgyáraknak.

Irodalomjegyzék

BALÁZS Géza 1996. *Médiakommunikáció. Nyelvi közszolgálatosság*. Magyar Rádió, Oktatási Osztály, Budapest.

BALÁZS Géza 1997. A sajtónyelv szociokultúrája. *Valóság*, 7/51–57.

BALÁZS Géza 2000. *Médianyelv*. Magyar Rádió Részvénytársaság, Oktatási Osztály, Budapest.

BALÁZS Géza 2002. *Médianorma. A nyilvános megszólalás esztétikája*. Magyar Rádió Részvénytársaság, Budapest.

- BALÁZS Géza 2003. „Minden házfalat cseréljétek sms-falra!” Az sms-fal mint elektronikus graffiti. *Magyar Nyelvőr*, 2/144–159.
- BALÁZS Géza 2006. Az sms-folklór – a minimálfolklór nyelvi képe I. *Magyar Nyelvőr*, 4/439–456.
- BALÁZS Géza 2007. Az sms-folklór – a minimálfolklór nyelvi képe II. *Magyar Nyelvőr*, 1/48–62.
- BALÁZS Géza 2011. *Sms-nyelv és -folklór*. Magyar Szemiotikai Társaság – Inter Kft. – PRAE.HU, Budapest.
- BALÁZS Géza 2015. *Antroposzemiotika*. Inter, Budapest.
- BALÁZS Géza 2017. A média nyelvi normája: hagyjuk vagy fejlesszük? 23–29. In: BALÁZS Géza – H. VARGA Gyula (szerk.): *Sajtónyelv-médianyelv*. Hungarovoxx, Budapest.
- BALÁZS Géza 2023. *Az internet népe*. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest.

Az idézetek forrása

- W1. <https://www.portfolio.hu/global/20220312/haborus-legenda-szuletik-a-vilag-leghalalosabb-mesterlovesze-ukrajnaban-harcol-6-orosz-katonat-megolt-egy-nap-alatt-532819>
- W2. <https://www.szeretlekmagyarorszag.hu/hirek/egy-nap-alatt-6-orosz-katonat-olt-meg-allitjak-a-mesterloveszrol-aki-beallt-az-ukran-hadseregbe/?utm-source=kapcsolodo>
- W3. <https://www.portfolio.hu/global/20220312/haborus-legenda-szuletik-a-vilag-leghalalosabb-mesterlovesze-ukrajnaban-harcol-6-orosz-katonat-megolt-egy-nap-alatt-532819>
- W4. <https://contextus.hu/wali-kanadai-mesterlovesz-el-orosz-ukran-haboru/>

Félrevezető hírutánzatok

Az álhírek nagyjából egyidősek a hírekkel. Az internet, amely által egy világ tárul elénk, egy fantasztikus felület, bár a pozitív oldal ellenére számos negatív, feszültségkeltő információk is részét képezik az online világnak. Az álhír fogalmát számos kutató megfogalmazta, pl.: „Az oldalak [...] bármely állítást, pletykát, badarságot népszerűsíthetnek, függetlenül attól, hogy az mennyire nevetséges, irracionális, buta vagy bántó. Minden hazugság igazságként tálalható. (Természetesen valós vagy segítő kommenteket is közé lehet tenni) [...]” (KATZ–RICE 2002: 311). Egy tágabb meghatározása az álhír fogalmának, olyan hírcikkekre vonatkozik, amelyek nem rendelkeznek egyfajta tényszerű megalapozással, azaz nem valósak, de hírként jelenítik meg őket (ALLCOTT–GENTZKOW 2017: 213). Egy újabb kutató szemszögéből: „olyan teljesen hamis információ, amelyet pénzügyi nyereségért alkottak meg”, és amely a hiteles újságírásra hasonlít (HUNT 2016). Az álhírek terjesztési módjának hat típusát különböztethetjük meg: 1. Hiteles forrás használata nem megfelelő kontextusban; 2. Eredeti híroldalakat utánzó, a márkájuk hitelességét kiaknázó, hamis információk; 3. Álhíroldalak; 4. Hamis információt terjesztő vizuális elemek (képek, videók); 5. Manipulált tartalom; 6. Paródiatartalmak (WARDLE 2016)

A következőkben az internetes félrevezetések, csalások egyik jelenségével foglalkozom, a clickbaittel. (Lásd: kattintásvadászat BALÁZS 2023: 311). Az ilyen oldalak célja, hogy már elolvasás előtt rávegyék a felhasználót a cikk megosztására. Ezeknek a fő eszköze a félrevezető cím, amellyel befolyásolják az olvasót, hogy hitelesnek tűnjön az adott hír, és rávegyék arra, hogy egy kattintás után el is olvassa az adott szöveget. Ez természetesen ellentmond a hírszerkesztés, a címadás korábbi szabályainak (BALÁZS 2000), valamint a Balázs Géza által korábban meghatározott „nyelvi közszolgálatosság”, illetve „medianorma” fogalmával (BALÁZS 1996, 1997, 2002, 2017). A jelenség egyébként már az sms mint technika felbukkanásával elkezdődött (pl. BALÁZS 2003, 2006, 2007 és 2011, de különösen az sms-hírek szerkesztésében vált uralkodóvá (BALÁZS 2005).

Néhány jellemző álhírcím:

- *Megkezdődött a román férfiak mozgósítása a sorkatonaságra!*

A cím félelemfelkeltéssel (katonai mozgósítás) kívánja rávenni az olvasót a cikk megnyitására és annak elolvasására. A megnyitás után kiderül, hogy szó sincs mozgósításról!

- *Romániából amerikai konvoj tartana Ukrajnába*

Az álhír több romániai és külföldi hírportálon is megjelent. A cikk tartalma hamis, mivel csak amerikai harcokcsikkal tartottak hadgyakorlatot. A címnek figyelemfelkeltő és pánikot keltő hatása lehet az olvasókra. De legalábbis mérgeződnek, ha megnyitják.

- *Ha ezt iszod reggeli előtt, garantáltan fogyni fogsz!*

Az egészségügyi felhívást, tanácsot adó cím rendszerint sikerrel veszi rá az embereket a megosztásra, bár szinte mindenki számára tudható, hogy ezek rendszerint átverések, mert a fogyásra gyors, egyszerű siker nincs.

- *Megváltozik a vízhasználat Magyarországon: ez rengeteg kerttulajdonost érint*

Első olvasásra arra gondolhatunk, hogy szigorítások lépnek fel a víz használatával kapcsolatban. Ám kiderül, hogy a magyarországi vízművek csak szigorítani akarnak az ivóvízszabályokon, több összetevő alapján fogják vizsgálni az ivóvizek minőségét. Ennek pedig nincs következménye a lakosság (főleg nem a kerttulajdonosok) számára.

- *Elon Musk megszorít: nincs vécepapír a Twitternél, kiborultak a cég dolgozói*

A cím elolvasása felkeltette figyelmünket, mivel egy nem hétköznapi dologról olvashattunk. Elon Musk a világ egyik leggazdagabb embere vécepapírral akar megszorításokat tenni. A cikk megnyitása után teljesen más megvilágításban látjuk a kapott információt: *A Twitter új tulajdonosa leépítésbe kezdett, ami a karbantartókat is érinti. Az eredmény: dugulás és bűz az irodában, valamint vécepapírhiány.*

- *Elon Musk erdélyi bulija*

Álhírek számított ez a hír is, amelyet számos portálon lehetett olvasni. Természetesen ez is egyfajta figyelemfelkeltő és hatásvadász jelleggel bíró posztolás volt, amelynek alapja Elon Musk újabban gyakran felbukkanó neve és személyének Erdéllyel való összekapcsolása.

- *„Mínusz 10 fok, és ez még csak a kezdet...” Németh Lajos a közelgő időjárásról*

Az időjárásal kapcsolatban különösen sok tudatosan félrevezető, pánik-keltő információt adnak közre. Ennek oka az, hogy minden, ami a jövőre vonatkozik, rejtély az ember számára, az időjárás pedig valóban befolyásolhatja az életünket.

- *Rác-Gyuricza Dóra érzelmes búcsúja... Senki nem gondolta, hogy így ér véget... „Ennyi volt.”*

A cím olvasása során mindenki arra a következtetésre utal, hogy a sztárséf és felesége szakítottak. De mi olvasható a sajátos írásmóddal közreadott hírből: *Viszlát változások éve ♀ voltam kerekedő pocakos szerelmes feleség, birodalmi lépegető, friss aggódó mami, és magabiztos anyuka is ebben az évben ✨ Na meg támogató testvér; barátnő, motivációs tanácsadó, háziasszony, leánygyermek és szerető gazdi 🐾 Nagyon megváltoztam, de valahogy mégis ugyanaz vagyok 🧚*

Példáimmal azt kívántam bizonyítani, hogy – főleg a bulvár - internetes oldalakon megjelenő cikkek gyakran pusztán kattintásvadász céllal hamis látszatot keltenek, vagyis félrevezetik az olvasót. Az is lehet, hogy a hír igaz, sőt még inkább: hogy nincs is hír, de a cím mégis hírnek mutatja. Vagyis az álhíreknek van egy sajátos fajtája: a hírnek nem tekinthető információ hírként való tálalása, ami természetesen tiszta átverés.

Irodalomjegyzék

- ALLCOTT, Hunt – GENTZKOW, Matthew 2017. Social media and fake news in the 2016 election. *Journal of Economic Perspectives*, 31/2: 211–236. <https://www.eset.com/hu/digitalis-biztonsag/szuloknek/ismerd-fel-az-alhireket-az-interneten/> (2023.01.06.)
- BALÁZS Géza 1996. *Médiakommunikáció. Nyelvi közszolgálatosság*. Magyar Rádió, Oktatási Osztály, Budapest.
- BALÁZS Géza 1997. A sajtónyelv szociokultúrája. *Valóság*, 7/51–57.
- BALÁZS Géza 2000. *Médianyelv*. Magyar Rádió Részvénytársaság, Oktatási Osztály, Budapest.
- BALÁZS Géza 2002. *Médianorma. A nyilvános megszólalás esztétikája*. Magyar Rádió Részvénytársaság, Budapest.
- BALÁZS Géza 2003. „Minden házfalat cseréljétek sms-falra!” Az sms-fal mint elektronikus graffiti. *Magyar Nyelvőr*, 2/144–159.

- BALÁZS Géza 2005. Az új média új műfaja az sms-hír – nyelvészeti megközelítésben. *Magyar Nyelvőr*, 2/129–150.
- BALÁZS Géza 2006. Az sms-folklór – a minimálfolklór nyelvi képe I. *Magyar Nyelvőr*, 4/439–456.
- BALÁZS Géza 2007. Az sms-folklór – a minimálfolklór nyelvi képe II. *Magyar Nyelvőr*, 1/48–62.
- BALÁZS Géza 2011. *Sms-nyelv és -folklór*. Magyar Szemiotikai Társaság – Inter Kft. – PRAE.HU, Budapest.
- BALÁZS Géza 2015. *Antroposzemiotika*. Inter, Budapest.
- BALÁZS Géza 2017. A média nyelvi normája: hagyjuk vagy fejlesszük? 23–29. In: BALÁZS Géza – H. VARGA Gyula (szerk.): *Sajtónyelv -médianyelv*. Hungarovox, Budapest.
- BALÁZS Géza 2023. *Az internet népe*. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest.
- KATZ, James E. – RICE, Ronald E. 2002. *Social Consequences of Internet Use: Access, Involvement, and Interaction*. Cambridge, MA – London: MIT Press.
- HUNT, E. 2016. *What is fake news? How to spot it and what you can do about it*. The Guardian, 17 December.
- WARDLE 2016. https://www.cjr.org/tow_center/6_types_election_fake_news.php (2023. 01. 06.)

„200 év után végre fényderült rá: így halt meg Petőfi Sándor” – avagy a valóságajlítás

Nehéz visszaemlékezni arra az időre, amikor a védtelen internetfelhasználót nem bombázták úton-útfélen hasonló hatásvadász szalagcímek: „10 dolog, amit ne csinálj lefekvés előtt...” vagy „Ez a legcukibb dolog a világon...”, valamint „Ez a gyönyörű bőr titka...” Ezek a címek túlzóak, viszont könnyen terjednek, hiszen érdekesnek tűnő történeteket ígérnek. Általában az álhíreket és a híreket nem lehet olyan módon megkülönböztetni, mint a színeket (ORBÁN 2018: 5). „Az igaz és a hamis hírek között nem létezik egy mindenki számára jól látható választóvonal, mely kijelölheti, hogy a hírek eddig a pontig igazak, ezentúl azonban valótlanságokat állítanak” (Uo.). Realitásérzékre és egy kis tisztánlátásra van szükség ahhoz, hogy meg tudjuk különböztetni a dezinformációkat a valódi hírtől. Az utóbbi évtizedben hírfogyasztási szokásaink jelentős mértékben átlényegültek. A papíralapú folyóiratokat és újságokat leváltották a közösségi média felületei (BALÁZS 1999, 2023), általában az internet az X, Y, Z generációk tekintetében (BALÁZS 2016, 2023: 227–254). Tény azonban, hogy a fiatal korosztály az, amely jobban kapcsolódik a közösségi médiához, így ők nagyobb mértékben ki vannak téve nap mint nap az álhírek veszélyeinek. Ezek a hírek szándékosan publikált átverések, melyeknek legfőbb célja a félrevezetés. A fiatal, tini korosztály védtelen célcsoport, mivel ők még nem tudják felmérni a hamis hírek súlyát és veszélyeit. Jelentősen befolyásolhatja egy tini életét, ha mindent feltétel nélkül elhisz, és nincs mellette egy szülő vagy akár egy barát, aki felhívna a figyelmét ezen hírek veszélyeire. Fontos, hogy kritikus információfogyasztók legyünk, és az információk feltétel nélküli elfogadása és megosztása előtt ellenőrizzük a hírforrások hitelességét, illetve ahogy a szakirodalomban szerepel: „relativizáljuk a médiainformácót” (BALÁZS 2002: 117–124).

Arra, hogy hogyan alakultak ki az álhírek, Orbán Gergely mutat rá tanulmányában. Egyetérték azon gondolatmenetével, melyben azt boncolgatja, hogy a fikció teremtette meg annak a lehetőségét, hogy az ember együtt higgyen, együtt dolgozzon és együtt tervezzen:

„A fikció nem csak arra tette képessé az embert, hogy elképzeljen sohasem látott dolgokat, embertestű, oroszlánfejű isteneket, vagy más hasonló szellemeket, hanem

megteremtette annak a lehetőségét, hogy a homo sapiens mindezt kollektíven tegye. Ez volt az a pillanat, amikor végérvényesen eldőlt, hogy az ember kiemelkedik az állatok közül. Innentől nem egy farkavezér tartotta össze a csoportot, hanem a kollektív tudat. Ebben pedig minden kétséget kizáróan jelentős szerep hárult a pletykálgódsárra, vagy a korabeli hírekre és legfőképpen álhírekre. A későbbi korok ugyan komoly változásokat hoztak mind az álhírek jellegében, mind céljait vagy módozatait figyelembe véve, ugyanakkor azt leszögezhetjük, hogy az álhírek az emberiség kezdetekor is jelen voltak, és a mind a mai napig megőrizték pozíciójukat a társadalmon belül” (ORBÁN 2018: 12).

Valóban hasonló módon alakulhatott ez a hosszú évek során, hiszen köztudott és bizonyított tény, hogy az különbözteti meg a homo sapienst, a főemlőst, vagyis közérthetően magát az embert az állatoktól, hogy ő jelenről és múlttól, továbbá valós és valótlan dolgokról is képes közölni. Amióta ezt a közlést tudatosan teszi, képes valós és valótlan dolgokat állítani tudatosan, így akár manipulálhat és befolyásolhat másokat. „Az álhír majdnem minden esetben okkal születik” (ORBÁN 2018: 12). Ma már annál inkább ez lehet a véleményünk, hiszen az interneten terjedő félelemkeltő álhírek, vagy a közösségi médiában elterjedt kattintásvadász cikkek ezt bizonyítják.

„Az álhírek igazi térhódítása az internet megjelenésével kezdődött. Természetesen eddig is voltak országok, ahol a média nagyrészt, vagy teljes egészében a regnáló kormány kezében volt, amely kénye-kedve szerint irányíthatta a hírgyártást. Az internet megjelenésével, persze csak ott ahol azt nem korlátozzák vagy tiltják, az álhírek végtelen folyama kezdett el terjedni. A nem demokratikus, úgynevezett elnyomó rezsimek általában a tiltással reagáltak, míg a fejlett demokráciák igyekeztek korlátok közé szorítani az internet működését. Azonban pont a jelenség komplexitásából következik, hogy nagyon vékony a mezsgye az internetes tartalmak szükségszerű korlátozása és a modern demokráciákban, elsősorban szavak szintjén, elfogadhatatlan szabad véleménynyilvánítás csorbítása között” (ORBÁN 2018: 19).

Ma már mindenkinek megvan a lehetősége arra, hogy véleményét kinyilváníthassa, még akkor is, ha ez annak a veszélyét rejti, hogy hamis állításaival képes befolyásolni embertársait. Az „együtt félést” jelentő tevékenységek, köztük a különböző narratívák nyelvszokásoknak is felfoghatók (BALÁZS 2020: 7–24; BALÁZS 2021: 153–170), valamint egyszerre több nyelvi funkciót is megvalósítanak, úgymint hagyományörző, perfekzív, regulatív, szakrális (BALÁZS 2022: 67).

Álhírek terjednek híres emberekről, politikusokról és főleg olyan történelemeseményekről, melyeket homály föd. Ilyen Petőfi halálának oka is. A „Petőfi év” alkalmából számos színház és iskola arra koncentrál, hogy több programot kapcsoljon e jeles év alkalmából a költő nevéhez. Különböző vetélkedők,

szavalóversenyek, hasznosabbnál-hasznosabb programok kerülnek megrendezésre, melyre valószínűleg az álhírek gyártásával foglalkozó „szakemberek” is felfigyeltek, hiszen több közösségi média felületen is szembetaláltam magam azzal, hogy „Végre fény derült arra, hogy mi történt Petőfivel” vagy azzal, hogy „Megtalálták. Ide lett eltemetve Petődi Sándor”. Hatásvadász címek ezek, melyre felfigyel az ember kicsitől nagyig, hiszen az iskolás gyerekeket éppúgy érdekelteti a hír mint a felnőtt korosztályt. Csalódás éri az olvasót azonban, mikor a földrajzilag pontosan behatárolt adat helyett, csak töltelékszövegekkel találja magát szemben, melynek végére érve csak az derül ki számára, hogy milyen színű ruhát viselhetett a halála napján a költő. A híreknek nincs külön csomagolásuk (ORBÁN 2018: 7).

„Magának a tartalomnak kell annyira vonzónak lennie, hogy elnyerje a vásárlók tetszését. A világ felgyorsulásával azonban nem a minőség vált az érték meghatározójává, hanem a gyorsaság és a figyelemfelkeltés. Ezzel a fajta sebességváltással együtt járt az is, hogy egyre ellenőrizhetetlenebbé váltak a hírek. Ennek elsődleges oka az volt, hogy a felgyorsult hírvilágban nincs idő, eszköz és pénz minden egyes hírt több forrásból ellenőrizni” (ORBÁN 2018: 7; BALÁZS 2023: 77–88).

És akkor Petőfi:

„Petőfi Sándor halála óta mindegyik generáció felteszi magának azt a kérdést, hogy hol és mikor, milyen körülmények között halt meg a 19. század egyik legnépszerűbb költője, hol van a sírja. És minthogy a nyugalóhelyét azóta sem lelték meg, a korábbi feltevéseket újra meg újra gócosó alá vesszük, és az éppen lendületbe jött profi vagy amatőr kutató egykori eredményeket elvet, másokat pedig valószínűsít” (Szűcs 2011: 103).

Sokakat foglalkoztat ez a kérdés, hiszen a bizonytalanság nem hagyja nyugodni sem a köznapi embereket, sem a tudósokat. A bizonytalanság és a féktelen igazság utáni vágy, utat enged a fantáziának, ezért születhetnek színesebbnél színesebb álhírek Petőfi halálával kapcsolatban. Rengeteg tévképzet kering ebben a témában, például a *Heti Nemzeti Újság* 1994. július 22-i számában Süle Sándor fölveti a kérdést: *Hol vagy, Petőfi?* „A kérdés igazában a költőnek csak a csontjaira vonatkozik, melyeket a szerző hite szerint valóban megtaláltak 1989. július 17-én a szibériai Barguzinban. Ahogy bevezetőjében írja: „a tudomány jelen álláspontja szerint” azok Petőfi csontjai” (PÁSZTOR 1995: 66). Halálát és utolsó óráit azért fedi ilyen sűrű fátylas ködfelhő, mivel több mint egy évtized eltelt, míg a Petőfi halálára vonatkozó ismeretek felkutatására valaki is vállalkozhatott (MEZŐSI 1957: 187). „Csak 1860-ban, amikor úgy látszott, beköszöntött az „alkotmányos korszak”, enyhült az elnyomás, kezdhette meg Pákh Albert, a Vasárnapi Újság szerkesztője a költő eltűnésére

vonatkozó adatok összegyűjtését. Pákh már ekkor úgy látta, hogy a kutatás megkésve indul: „máris 11 év múlt el s az idő halad – nincs vesztegetni való percünk” írta a Petőfi halálához gyűjtött adatok közlésének megkezdésekor. (...) Pákh aligha gondolta, hogy alább idézett szavai nemcsak a maga korának, hanem a következő évszázadnak, sőt talán évszázadoknak is szóinak: *Addig nem fogunk nyugodni, míg az igazság itt is kiderül* (MEZŐSI 1957: 187). Igaza volt, hiszen a Petőfi eltűnésével kapcsolatos kérdések újra és újra a köztudat középpontjába kerülnek lázas nyugtalanságot keltve folyamatosan. Ez a nyugtalanság lehet a kiváltó oka annak, hogyha az embernek valamire nincs válasza, gyárt magának és népszerűsíteni kezdi azt, még akkor is, ha annak semmi valóságalapja nincs.

Nem csak napjainkban születnek álhírek Petőfiről, hiszen eltűnését követően kortársai is különböző tévképzeteket találtak ki. Erre utal Szűcs Gábor is: Janus Pannonius írása szerint, a csatadalokat író költőnek nem kötelessége csatában vagy ütközetben bevégeznie életét.

„Mégis sokan a kortársak közül ezt gondolták Petőfiről, erre hívták fel figyelmét, mondhatjuk úgy is, újságírói szlenget használva, erre unszolták. Ezt tette Vahot Imre is a Budapesti Divatlap melléklapjában, a *Nemzetőrben*. Néhány visszaemlékező úgy írja meg évtizedekkel későbbi gondolatait, halvány emlékeit, amit tényeknek gondol, hogy annak idején nem volt ott a csatatéren” (SZÜCS 2011: 103).

Sajnos nem bizonyosodhatunk meg arról, hogy pontosan mi történt azon a szörnyű napon Petőfivel, nem tudjuk meg, hogy túlélte vagy a csatatéren vesztette életét, azonban egyet tehetünk: kiszűrhetjük az álhíreket és megkímélhetjük magunkat a tévképzetektől.

Az álhírek kiszűrése nagy kihívást jelenthet, viszont különböző praktikus módszereket alkalmazhatunk, melyek segítenek megbizonyosodni az olvasottak valóságalapjáról. Koltay Tibor tanulmányából megtudhatjuk, utána lehet nézni annak, hogy valaki ellenőrizte-e már az adott információt, vagy szemlélte-e azt.

„Mivel a legtöbb webes tartalom más tartalmak továbbítása, érdemes megkeresnünk az információ (többnyire nem megbízható) állítólagos forrása helyett az eredeti forrást. Ez segíti az információ megbízhatóságának ellenőrzését. Érdemes emellett megnéznünk, hogy mások mit írnak a forrásról, annak szerzőjéről, kiadójáról stb.” (KOLTAY 2019: 63).

Ezek mellett fel kell mérjük a forrást terjesztő oldalak hitelességét (BALÁZS 2002: 117–124). Javasolom járjunk nyitott szemmel és füllel a világban, kíméljük magunkat az álhírek olvasásától és terjesztésétől.

Irodalomjegyzék

- BALÁZS Géza 1999. Kommunikációs létformák és átcsapások. Nyelvi-szemiotikai megjegyzések az ezredvégen. *Magyar Nyelv*, 36–47.
- BALÁZS Géza 2002. *Médianorma*. Magyar Rádió Részvénytársaság, Budapest.
- BALÁZS Géza 2016. Változások, váltások kora. Nemzedék-, kultúra- és nyelvváltás. 21–28. In: BALÁZS Géza – VESZELSZKI Ágnes (szerk.): *Generációk nyelve*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék–Inter Nonprofit Kft.–MSZT, Budapest.
- BALÁZS Géza 2020. *Nyelvszokások. A nyelvszokások mint szimbolikus nyelvi cselekvések*. Inter–IKU, Budapest.
- BALÁZS Géza 2021. *A művészet és a nyelv születése*. MNYKNT–IKU, Budapest.
- BALÁZS Géza 2022. *Folklór és nyelv*. IKU, Budapest.
- BALÁZS Géza 2023. *Az internet népe*. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest.
- KOLTAY Tibor 2019. A posztigazság és a médiatudatosság: adalékok a témakör megközelítéséhez. In: HULYÁK-TOMESZ Tímea (szerk.): *Generációs kérdések a kommunikációs készségfejlesztésben*. Hungarovox Kiadó Budapest. <https://komnev.hu/wp-content/uploads/2022/02/Tudatosság-11..pdf#page=60>
- MEZŐSI Károly 1957. Petőfi utolsó napja és halála. *Hadtörténelmi Közlemények*, 4: 3–4. Budapest. https://epa.oszk.hu/00000/00018/00104/pdf/EPA00018_hadtortenelmi_1957_03-04_187-222.pdf
- ORBÁN Gergely 2018. *Az álhírek fajtái és szerepe, különös tekintettel a 2016-os Amerikai Egyesült Államokbeli választásokra*. Nemzetközi Tanulmányok Intézet, Budapest. 5–19. http://publikaciok.lib.uni-corvinus.hu/publikus/szd/Orban_Gergely.pdf (Dátum: 2023. 01. 26, Időpont: 16:23)
- PÁSZTOR Emil 1995. Petőfi utolsó napjai és halála. *Honismeret*, 23/1: 66. https://epa.oszk.hu/03000/03018/00121/pdf/EPA03018_honismeret_1995_01_066-070.pdf
- SZŰCS Gábor 2011. *Petőfi halála*. Fehéregyháza, 1849. július 31. Corvina, Budapest, 2011, 103. https://epa.oszk.hu/03200/03258/00009/pdf/EPA03258_irodalomismeret_2012_04_103-105.pdf

Szerzőink

BADAR IVETT egyetemi hallgató, többnyelvűség és multikulturalitás MA (Partiumi Keresztény Egyetem) (BOM 2023)

BALÁZS EMŐKE egyetemi hallgató, többnyelvűség és multikulturalitás MA (Partiumi Keresztény Egyetem) (BOM 2023)

BALÁZS GÉZA egyetemi tanár (Színház- és Filmművészeti Egyetem, Budapest; Partiumi Keresztény Egyetem, Nagyvárad) (BOM 2002–)

FILEP TAMÁS fejlesztő SZTAKI, PhD-hallgató (ELTE Informatikai Doktori Iskola) BOM 2011–2014)

GÁL ADÉL referens, oktató, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász (BOM 2023)

GÓZON ÁKOS újságíró, szerkesztő (Élet és Tudomány) (A BMA elnöke, 2021–)

ICSA VIVIEN egyetemi hallgató, tervezőgrafikus, METU (BOM 2020-; műveit és kiállítását bemutatt a Bon-BOM 2022. áprilisi száma)

JUHÁSZ ZOLTÁN ANDRÁS PhD-hallgató, ELTE BTK Történelmi Intézet (BOM 2017–2020)

Dr. KORZENSZKY RICHÁRD OSB, emeritus perjel (Tihanyi Bencés Apátság) (BOM 2017: látogatás a Tihanyi Apátságban, BOM 2023: előadás az 1. zamárdi szabadegyetemen)

KOVÁCS KRISTÓF (Sajnos Gergely) helyszínelő, kortárs művészetelméleti és kurátori ismeretek MA (MKE) (BOM 2023)

NAGY DÁNIEL szemiotikus, PhD, óraadó tanár (ELTE BTK) (BOM 2012–2015, a BOM zenei programjának vezetője, mentortanár 2023–)

OLÁH KÁROLA egyetemi hallgató, többnyelvűség és multikulturalitás MA (Partiumi Keresztény Egyetem) (BOM 2023)

PAÁR ÁDÁM történelem PhD, politológia, óraadó tanár (Pázmány Péter Katolikus Egyetem) (BOM 2005–2008, a Gyalogút konferenciák rendszeres előadója, a Bon-BOM állandó szerzője)

PAP NÓRA egyetemi hallgató, többnyelvűség és multikulturalitás MA (Partiumi Keresztény Egyetem) (BOM 2023)

PÁPAI ERIKA egyetemi hallgató, többnyelvűség és multikulturalitás MA (Partiumi Keresztény Egyetem) (BOM 2023)

RÁCZ MÁRK politológus, történész, jogász (BOM 2013—2016, a Gyalogút-konferenciák állandó előadója és szervezője)

SKROBÁK ESZTER pszichológus, PhD-hallgató (ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola) (BOM 2023)

Várady Tibor jogászprofesszor (Újvidéki Egyetem, Emory Egyetem, CEU) A Magyar Nyelvőr védnöki testületének tagja (2022–)

VÁRHELYI CSILLA festőművész, tanár (BOM 2004–2007)

VIKÁR MÍRA pszichológia szakos egyetemi hallgató (Károli Gáspár Református Egyetem) (BOM 2021–)

ZMÁK TAMÁS történelemtanár (BOM 2017–2020)

A Bolyai Önképző Műhely eddig megjelent kötetei

Esszencia-sorozat

Esszencia I. A Bolyai Önképző Műhely 2005-ben végzett évfolyamának tanulmánykötete. Szerk.: Szalay Zsófia és Vargha Márk. Budapest, 2005. 256 oldal.

Esszencia II. Kavicsok. A Bolyai Önképző Műhely 2006-ban végzett évfolyamának tanulmánykötete. Szerk.: Baráth Géza – Bokros Balázs – Gábor Petra. Budapest, 2006. 502 oldal.

Esszencia III. Borsó. Apró szemek egy burokban. A Bolyai Önképző Műhely 2007-ben végzett hallgatóinak tanulmánykötete. Szerk.: Csatári Bálint – Karaba Tünde – Montvai Eszter – Sós Judit. Budapest, 2007. 189 oldal.

Esszencia IV. Család. A Bolyai Önképző Műhely 2008-ban végzett hallgatóinak tanulmánykötete. Szerk.: Fölköli Gábor – Juhász András – Paár Ádám – Szebényi Szabolcs. Budapest, 2008. 330 oldal.

Esszencia V. Nézőpontok és értelmezések. Közösség. A Bolyai Önképző Műhely 2009-ban végzett hallgatóinak tanulmánykötete. Szerk.: Sipos Eszter és Tomcsányi Kristóf. Budapest, 2009. 361 oldal + képmelléklet.

Esszencia VI. A legjobb szándékok. A Bolyai Önképző Műhely 2010-ben végzett hallgatóinak tanulmánykötete. Szerk.: Deák Zs. Villő és Görög Márton. Budapest, 2010. 239 oldal.

Esszencia VII. Otthon – ITTHON. A Bolyai Önképző Műhely 2012-ben végzett évfolyamának tanulmánykötete. Szerk.: Baranyai Katalin és Mucsi Márton. Budapest, 2012. 151 oldal.

Esszencia VIII. Utóregések. A Bolyai Önképző Műhely 2013-ban végzett évfolyamának tanulmánykötete. Szerk.: Balázs Géza. Budapest, 2013. 155 oldal.

Esszencia IX. Így terjed a jó. A Bolyai Önképző Műhely 2014-ben végzett évfolyamának tanulmánykötete. Szerk.: Miklós Ágnes és Mucsi Márton. Budapest 2014. 247 oldal.

Esszencia X. Korlátok. A Bolyai Önképző Műhely 2015-ben végzett évfolyamának tanulmánykötete. Szerk.: Baranyai Katalin és Csonka Zsófia. Budapest, 2015. 215 oldal.

Esszencia XI. Egymás mellett. A Bolyai Önképző Műhely 2016-ban végzett évfolyamának tanulmánykötete. Szerk.: Komlósi Réka. Budapest, 2016. 192 oldal.

Esszencia XII. Látteletek. A Bolyai Önképző Műhely 2017-ben végzett évfolyamának tanulmánykötete. Szerk.: Varga Viktor. Budapest, 2017. 143 oldal.

Esszencia XIII. Folytonosság. A Bolyai Önképző Műhely 2018-ban végzett évfolyamának tanulmánykötete. Szerk.: Héra Bálint és Molnár Dávid. Budapest, 2019. 174 oldal.

Esszencia XIV. Újhullám. A Bolyai Önképző Műhely 2019-ben végzett évfolyamának tanulmánykötete. Szerk.: Herbst Rebeka. Budapest, 2019. 160 oldal.

Esszencia XV. Kör. A Bolyai Önképző Műhely 2020-ban végzett évfolyamának tanulmánykötete. Szerk.: Egri Dorottya – Horváth Éva – Mayer Péter. Budapest, 2020. 192 oldal.

Esszencia XVI. Fénytörésben. A Bolyai Önképző Műhely 2021-ben végzett évfolyamának kötete. Szerk.: dr. Baranyai Katalin. Budapest, 2021. 184 oldal.

Esszencia XVII. A hetedik! A Mozaikok (2018), a Fogaskerekék (2019) és az Online-tanulmányok (2022) hallgatói konferenciák válogatott anyaga. Szerk.: Balázs Géza és Herbst Rebeka. Budapest, 2022. 212 oldal.

Esszencia XVIII. Valóságajlítás. Tudomány, művészet, média. Szerk.: Balázs Géza és Nagy Dániel. Budapest, 2023. 196 oldal.

Sorozaton kívül jelent meg

Bolyai Műhely. Bemutatófüzet. Budapest, 2002.

Boldog emberek. Magyarok boldogságáról és boldogtalanságáról. Szerk.: Babarczy Eszter és Mesterházy Lili. Budapest, 2007. 190 oldal.

Bolyai Önképző Műhely naptár 2007.

Kő 70. Fényképalbum Kőhalmi Ferenc 70. születésnapjára. 2011. (Elérhető a bolyaimuhely.hu honlapon.)

Kvalitársak. Beszélgetések a tehetségről. Szerk.: Soós Eszter Petronella és Vargha Márk. Budapest, 2012. 170 oldal.

Monetársak. Interjúkollázs a pénzről. Szerk.: Soós Eszter Petronella és Vargha Márk. Budapest, 2014. 192 oldal.

Emléknymok. Szerk.: Szűcs Gábor. Budapest, 2014. 258 oldal.

Gyalogút. A Bolyai Önképző Műhely 2013-as „Gyalogos szeminárium” és 2015-ös „Gyalogút” című konferenciáinak előadásaiból készült tanulmánykötet. Szerk.: Komlósi Réka és Rácz Márk. Budapest, 2015. 291 oldal.

Határ-kövek. A Bolyai Önképző Műhely 2016-os „Határ-kövek” című konferenciájának előadásaiból készült tanulmánykötet. Szerk.: Komlósi Réka. Budapest, 2017. 368 oldal.

Tudás-háló. A Bolyai Önképző Műhely 2017-es „Tudás-háló” című konferenciájának előadásaiból készült tanulmánykötet. Szerk.: Herbst Rebeka. Budapest, 2018. 184 oldal.

A kötetek beszerezhetők a Bolyai Műhely Alapítványnál.

A Bolyai Önképző Műhely évente 10 alkalommal megjelenő lapja a Bon-BOM 2011-től ugyancsak az alapítvány honlapján olvasható.

